

Pauline de Montagu

EN

HARE TIJDGENOOTEN.

TAFEREEL UIT DE FRANSCH E REVOLUTIE.

DOOR

FR. PRESSEL.

UITGEGEVEN DOOR W. ZIETHE,

Predikant te Berlijn.

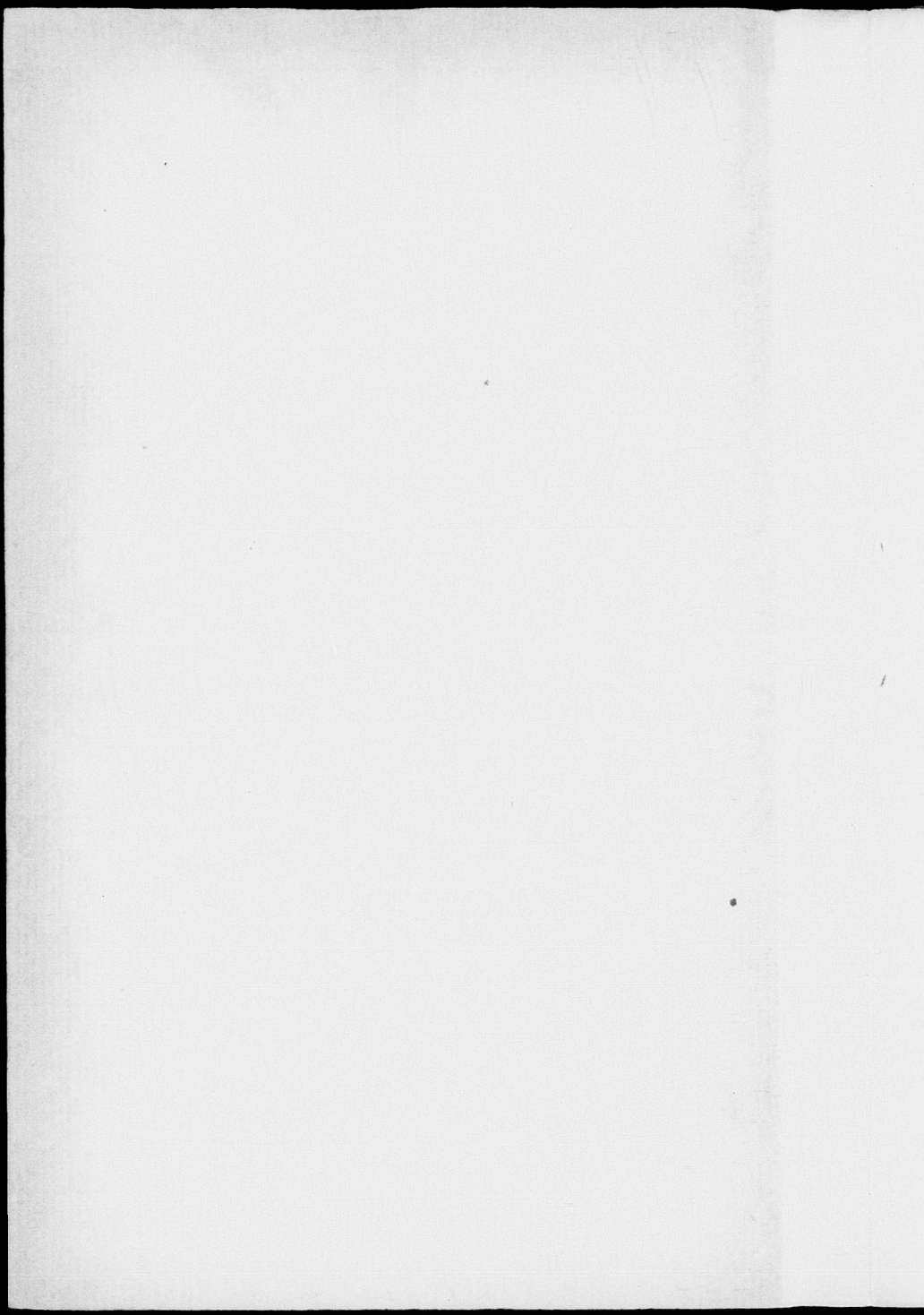
En nu blijven geloof, hoop en liefde, deze drie,
maar de meeste van die is de liefde.

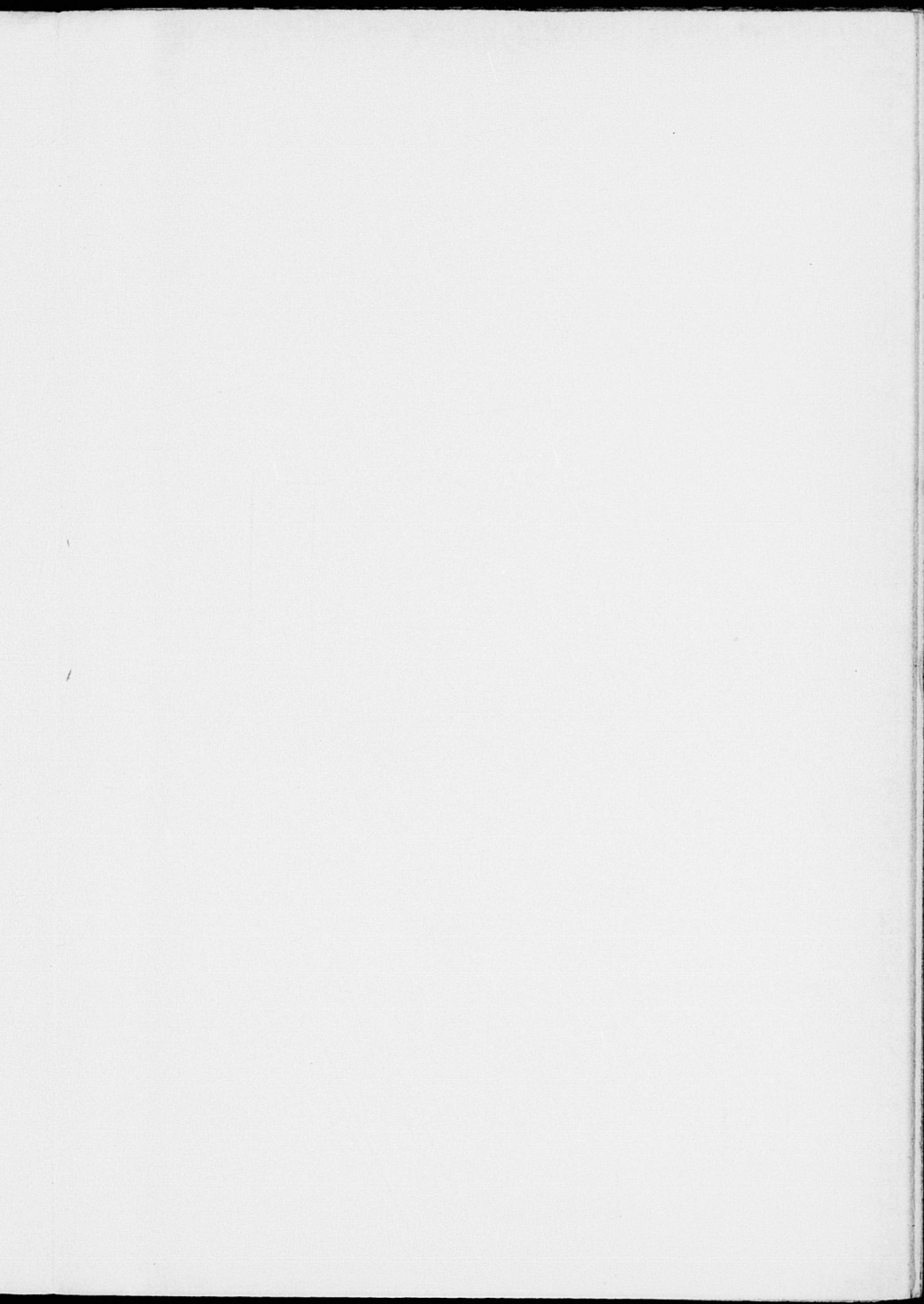
Uit het Hoogduitsch.

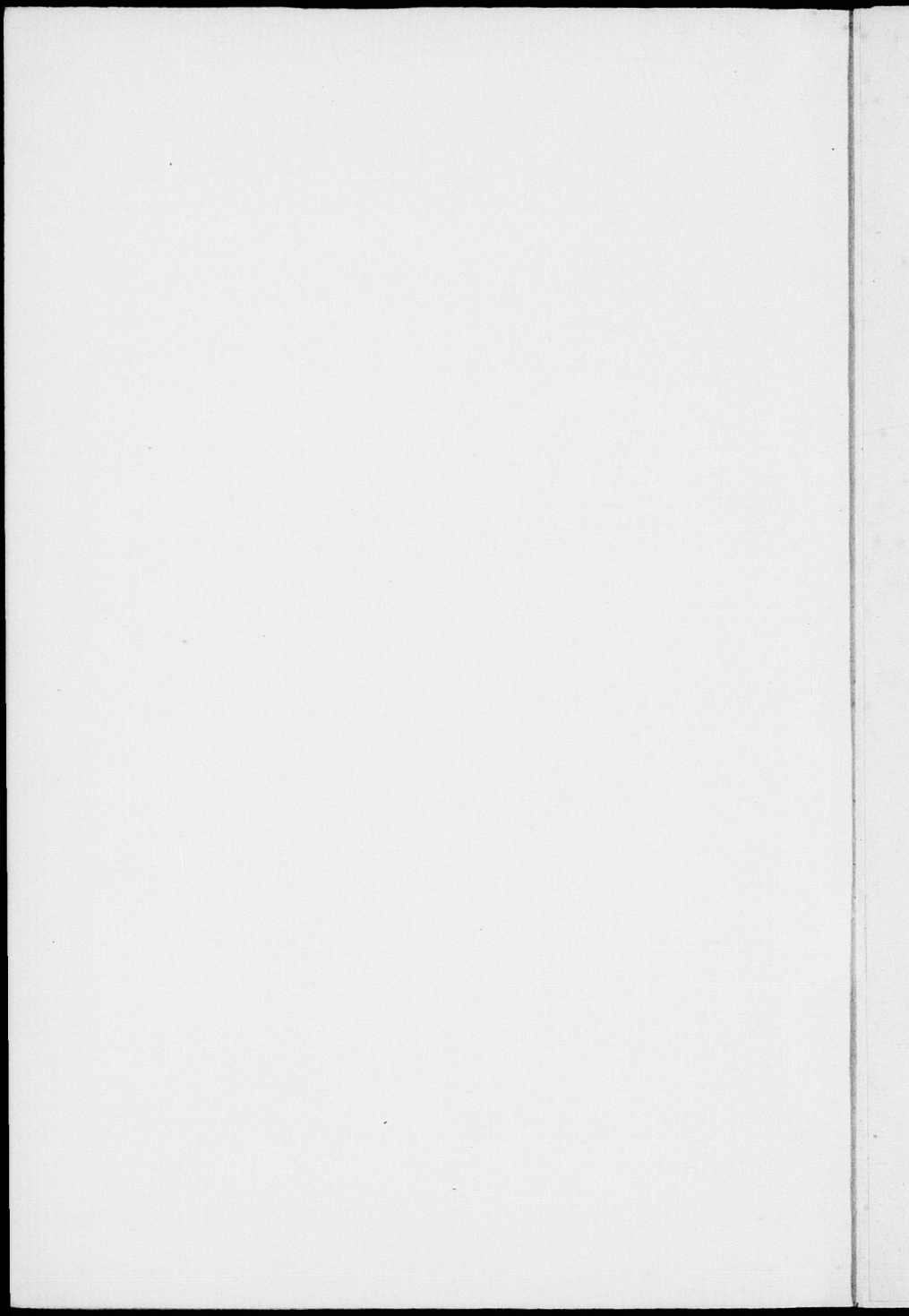
AMSTERDAM,
HÖVEKER & ZOON.

1871.

Prijs f 0,60.

PAULINE DE MONTAGU

EN

HARE TIJDGENOOTEN.

PAULINE DE MONTAIGNE

1844

PAULINE DE MONTAGU

VAK 06 No. 132.

EN

HARE TIJDGENOOTEN.

TAFEREEL UIT DE FRANSCH E REVOLUTIE,

DOOR

Fr. PRESSEL.

UITGEGEVEN DOOR W. ZIETHE,

Predikant te Berlijn.

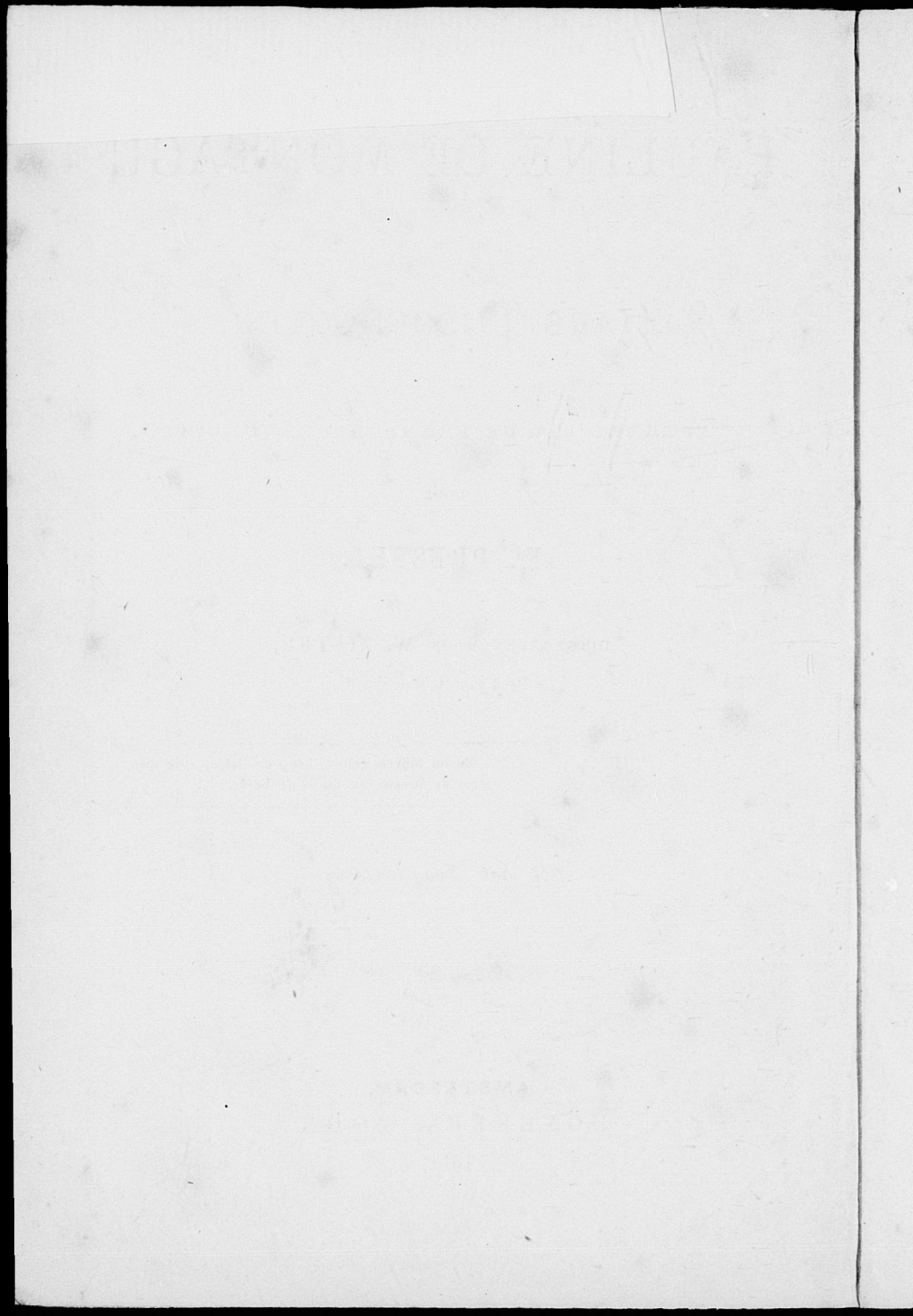
En nu blijven geloof, hoop en liefde, deze drie,
maar de meeste van die is de liefde.

Uit het Hoogduitsch.

AMSTERDAM,
HÖVEKER & ZOON.

1871.

I.

Wanneer in eenen duisteren stormachtigen nacht een schip door de golven wordt geslingerd, den schepelingen alle moed ontzinkt, en de toeschouwers op het strand angstig uitzien of niet weldra de duisternis voor het komende licht zal wijken, dan worden aller oogen onwillekeurig naar den hemel gericht. Verschijnt er hier of daar een ster aan het firmament, nieuwe hoop en moed doortintelt de harten, en de mensch aanschouwt, dat er boven alle stormen des tijds een rijk van licht en vrede bestaat, hetwelk wel door de wolken kan worden beneveld, maar niet kan worden verstoord.

Als een schip in een nacht van storm — ziedaar het beeld van Frankrijk aan het einde van de vorige eeuw. Menigmaal scheen het, alsof alle elementen, alle boosheid en verderf samenspanden tot ondergang. En toch te midden der benauwdheden van dezen vreeselijken tijd, blonk hier en ginds eene edele ziel als een liefelijke ster.

In de volgende bladen, wenschen wij meer over deze liefelijke gestalten mede te deelen, haar te beschouwen in het licht, waarin zij hier op aarde wandelden, omdat Gods woord op het donker pad het licht voor hunnen voet was.

Reeds ten tijde van Lodewijk XV, toen de meest bandeloze zedeloosheid aan het Fransche hof den hoogsten trap had bereikt, toen de markiezin de Pompadour gedurende twintig jaren openlijk alle welvoegelijkheid bespote, en de beruchte du Barry in vijf jaren 45 millioen francs door Frankrijk liet betalen, in dien tijd versamelde zich om de vroomme koningin Maria Lescinzka, en haar edelen zoon de kroonprins en zijn huisgezin, een kring van stille, vroomme zielen die, hoewel tot de Roomsche kerk behoorende, ijverig Gods woord lazen en onderzochten, en alle krachten aanwenden, om zich onbevlekt te bewaren van de wereld, hunne kinderen voor het Godsrijk op te voeden, den nood der ongelukkigen te verzachten, zooveel en zoo dikwijls zij vermochten. De dauphin verbond zich reeds van af zijne vroege jeugd aan de Jezuïten, maar zijn open karakter, zijn rustloos streven, om in ieder mensch het goede en ware op te sporen en te bevorderen, ook dan wanneer zich eene andere richting, dan die de zijne was, openbaarde, dit alles belette hem, dat hij een gedwee werktuig van zijne orde werd. De kroonprins was eerst getrouwd geweest met Maria Theresia, eene Spaansche Infante, aan wie hij de volle liefde zijns harten had geschonken. Reeds twee jaren later stierf de vorstin, na de geboorte van een kind, dat weinige dagen daarna zijne moeder in het graf volgde. De kroonprins wenschte niet meer in den echt te treden; de staatsraad echter dacht er anders over en was ijverig werkzaam eene tweede gemalin voor den eenigen zoon des konings te zoeken; de prins bewilligde dan ook in eene verloving met Maria Josephina, dochter van den koning van Saksen.

Deze vorstin bezat, in weêrwil harer jeugdige jaren, eene meer dan gewone kennis van het menschelijke hart, gevoegd bij veel zelfverloochening en mededeeling van haar liefheb-

bend gemoed, en als zij zag dat haar gemaal nog immer gevoelig bleef voor het geleden verlies, dan zocht zij hem te overreden, alle tranen te willen droogen, en recht gelukkig zou zij zijn, wanneer zij éénmaal op gelijke wijze werd betreurd. Gedurende haar gansche leven droeg zij het portret van Maria Theresia aan haren hals, en toen eens de kroonprins de pokken kreeg, in hoogst bedenkelijke omstandigheden verkeerde en alle hoop op herstel verloren scheen, prees zij lachend onder tranen zijn geluk, dat de eene vrouw hem bracht tot aan de poort des hemels, terwijl de andere hem vol vreugde aan den ingang van het Vaderhuis wachtte. In zulk eene stemming was het weldra haar gelukt, het geheele hart van haren man te winnen. Zes kinderen, — vier zoons en twee dochters, — vermeerderden het geluk der echtelieden, die elkander „als eenvoudige werklieden” beminden.

De erfprins, hun oudste zoon, was een rijkbegaafde knaap, de bevolking had met levendige verwachting het oog op hem geslagen, maar negen jaar oud stierf hij na een langdurig en smartvol ziekbed. De hertog de Berry, later koning Lodewijk XVI, werd daardoor de erfgenaam van den troon; van af zijne vroege jeugd, bleef hij zijn gansche leven door een zachtmoedig, edel mensch; een karakter van rijken aanleg, dat, helaas, in beslissende oogenblikken en bij het nemen van kloeke besluiten, besluiteloos en dobberende bleef. Behalve door de twee broeders Provence en Artois, werd het huiselijk geluk nog vermeerdert door de prinsessen Clotilde en de kleine Elisabeth, toen onverwachts, na eenen veertienjarigen voorspoed, de dauphin aan een langdurig ziekbed werd gekluisterd. Van het oogenblik zijner ongesteldheid af, werd de prinses, zijne gemalin, uit den kleinen vertrouwelijken kring gerukt, waarin zij zich tot nu toe

had bewogen. Lodewijk zag den dood met beslistheid, ja met vreugde te gemoet. Ieder uur dat hem nog restte, en waarin hij nog bij machte was eenige regels te schrijven, werd vlijtig gebruikt om aan zijn zoon en troonopvolger den weg te melden, noodzakelijk tot eene heilzame regeering, hem op te wekken tot eene krachtige optrede als regent, tevens de mannen aan te wijzen, geschikt om als zijne geheimraden en ministers op te treden. — Lodewijk stierf in 1764. De innige wensch van Maria Josephina bestond daarin, hare kinderen op te voeden in den geest, dien hun vader had bedoeld. Een jaar later echter bezweek de vorstin aan dezelfde ziekte, die haar gemaal uit het leven had weggenomen. Het gerucht werd alras verbreid dat dit het werk was van den minister de Choiseul, die, terwijl hij den dauphin en zijne gemalin uit den weg ruimde, zich het regentschap over den elfjarigen prins wenschte te verzekeren en tegelijk een einde wilde maken, aan iederen invloed, dien de Jezuiten nog aan het hof bezaten. Maria Lescinzka, de arme, verlatene koningin, overleefde den dood harer geliefdste kinderen niet lang. Hare eenige nalatenschap, achtergelaten aan hare vier dochters, die alle ongehuwd waren gebleven, was vervat in den vurigen wensch, om het gebed voor de zaligheid van hunnen vader onverdroten voort te zetten. De koning trachtte de zoo getrouw verzorgde liefdeband in zooverre samen te houden, dat hij iederen avond, één of meer uren bij zijne dochters doorbracht. Madame Adelaide nam den sluier aan, toen haar aanstaande gemaal, Karel Eduard, de laatste der Stuarts, alle wenschen op het bezit van den Schotschen troon zag verijdelen, en hij genoodzaakt was als balling de wereld rond te doolen. Mevrouw Adelaide echter kwam toch nog al dikwijls deze avondbijeenkomsten deelen, en toen de

vorst in zijne laatste vreeselijke ziekte, door iedereen werd ontvloden, stonden daar die vier dochters onophoudelijk aan het ziek- en sterfbed huns vaders, en na zijn dood werden alle vier door de pokken getroffen.

Onder de meest vertrouwdste vriendinnen van wijlen de kroonprinses Maria Josephina, behoorde ook de hertogin d'Ayes et Noailles. Gesproten uit het van ouds beroemde huis d'Aguesseau had zij hare eerste jaren doorgebracht in een opvoedingsgesticht; later vertoefde zij tot aan haar huwelijk in de ouderlijke woning, die echter niet veel achterstond bij eene kloosterinrichting, in aanmerking genomen het streng zedelijk en ernstig leven. Reeds vroegtijdig uitgehuwelijk aan een der hovelingen te Versailles, den hertog de Noailles-Ayes, ging toch het leven der hertogin in haar paleis te Parijs, zijn vroegeren, stillen gang. Gelijk voorheen hare moeder voor haar, zoo leefde ook nu zij voor hare vijf dochters.

Dikwijls gingen hare kinderen met hunne herinnering terug naar die gelukkige dagen, toen zij aan den morgen werden gewekt door een kus hunner moeder, om dan ook gesamenlijk geknield, met elkander te bidden! Hadden de moeder en de gouvernante, mademoiselle de Marin, de kleinen dan begroet, dan gingen zij ter mis, vervolgens werd ten drie ure gedineerd, en na het eten trok zij zich met hare kinderen in haar slaapkamer terug. Stel u voor eene groote, eenigszins donkere kamer, getooid met karmozijn roode, en goud gestikte damast gordijnen; op den achtergrond ontdekt gij een verbazend groot ledikant met behang van dezelfde stof. De leunstoel der hertogin stond bij den schoorsteen, daar waren hare doosjes, boeken en haar werk te vinden. De vijf dochters namen plaats rondom hare

moeder, de oudste gezeten op stoelen, de jongere op voetbankjes, onder elkander wedijverende wie het dichtst bij moeder zou zitten. Terwijl iedereen aan lichten handarbeid bezig was, besprak zij hetgeen 's morgens door haar was gehoord, onderhield haar over de kleine plichten des daags, vertelde het een en ander uit de geschiedenissen des bijbels, al hetgeen aan alle vijf kinderen gedurende hun verderen levensloop, doel en richting heeft gegeven.

„Zij bezat een oprecht hart, een sterk karakter, en een verstandigen diepen geest. Het kostte wat het wilde, zoodra zij iets als haar plicht had erkend, gaf zij zich er ook geheel aan over. Zij bezat een weinig geëvenaard verstand, hare gansche uitdrukking, haar gevoel, gaf altijd waarheid terug. Voor den schijn zelfs van het booze schrikte zij terug. Rechtvaardig en medelijdend in al hetgeen zij deed, werd haar rijkdom aangewend tot leniging van smart, en werd alzoo een rijk middel tot uitoefening van weldadigheid.”

Na korter of langer tijdsverloop kwam de vader dikwijls in den liefelijken kring zijner familie verpoezen, zoo dikwijls de dienst in het leger, of wel het hof te Versailles hem niet tot plichtvervulling riep. De hertog bezat een levendig, licht ontvlambaar karakter en hield zich bezig met wetenschappelijke navorsching en litteratuur, met de belangen van den landbouw, aangelegenheden van het hof, filosofie, en militaire zaken. T'huis was hij een teeder echtgenoot, vol hartelijke liefde voor zijne dochters. Een paar maal des zomers ging moeder met hare kinderen een bezoek brengen op het kasteel van haren schoonvader, den hertog de Noailles, die hen met alle vriendelijkheid ontving, zijne kleinkinderen in zijn park liet rondrijden en zich 's avonds dikwijls met hen vermaakte. Kwam het najaar, dan werden eenige weken doorgebracht bij den heer d'Aguesseau, grootvader van moe-

ders zijde, nu en dan afgewisseld door een verblijf te Meudon, het landgoed dat den hertog toebehoorde. In deze gelukkige afgetrokkenheid ademden de jonge dames de lucht in van het gezonde familieleven, en de verpeste atmosfeer van het hof bleef haar zoo vreemd, dat toen zij later door hare huwelijken de groote wereld meer van nabij beschouwden, zij nauwelijks konden begrijpen, hoe het mogelijk was, dat zooveel als knappe lieden doorgingen, die zij toch met haar gezond verstand gansch anders zouden beoordeelen. Verfrischt en versterkt door eene zoodanige opvoeding werden de dochters trouwe drageressen van hetgeen zij van hare moeder hadden geleerd en alle vijf werden het geluk der huisgezinnen waartoe zij eerlang werden geroepen. Freule de Noailles, de oudste dochter, die als alle andere, volgens het gebruik der oud-adellijke Fransche familien van geboorte, haar naam droeg naar eene der familiekasteelen, trad nog zeer jong met haar neef, den hertog van Noailles, in het huwelijk. Freule d'Ayes huwde den generaal de Lafayette, Freule d'Epemon schonk hare hand aan den graaf de Koure. Pauline, Freule de Maintenon, op één na de jongste dochter, werd op haar zestiende jaar verloofd met den markies Joachim de Montagu, eenigen zoon van den vicomte de Beaune, een jongeling van 19 jaren, met een eenigzins grof, door de pokken geschonden gelaat, maar toch den afdruk weerspiegelende van een trouwhartig en liefdevol karakter. Uit een der oudste en beroemdste geslachten van Frankrijk stamde hij af. Trouwens de familie de Beaune, wier laatste vrouwelijke afstammeling bij haar huwelijk met een der Montagu's de voorwaarde had gesteld, dat de eerstgeborenen uit haren stam nog gedurende zes geslachten den naam van haar huis zouden dragen, telde gedurende eeuwen Tempelridders en Johanniters onder hare zonen. Met Joachim de Montagu

was deze familiewet ten einde, en de naam de Montagu, trad op nieuw in ongetaanden luister te voorschijn. De krijgsmachtige geest der voorvaders had zich zeer weinig aan den naneef medegedeeld, maar in weerwil daarvan was hij een man van zeldzame zedelijke hoedanigheden, vol van oprechte deelname in alles, wat hij als waarheid erkende, daarbij gevoegd eene teederheid van gevoel, een opgeruimd gestel, zoodat hij gaarne de gansche wereld had willen gelukkig maken.

Freule Pauline de Maintenon hoorde het eerst van den jeugdigen dragonderofficier, toen hare verloving tusschen de wederzijdsche ouders reeds was vastgesteld. Op zekeren dag werd zij door hare moeder met teedere liefde daarop voorbereid, en vernam dat des avonds de markies de Beaune zijn zoon aan haar wenschte voor te stellen en tegelijk hare hand voor hem zou vragen. Tegen zeven uur kwamen de dochters in de salon harer moeder, freule de Maintenon zag bleek en bevende en was gezeten naast haar jongste zuster, freule de Montclar. Haar hart klopte sneller, toen zij een rijtuig de plaats hoorde oprijden. De binnenkomende monsieur de Montagu, begeleid door zijn vader, was niet minder ontsteld, en wist, terwijl hij zijn blik op haar liet rusten, geen woord uit te brengen. Monsieur de Lafayette, zwager der bruid, was in het gezelschap. Hij bracht het gesprek op Amerika, toen op een portret van Washington, dat levensgroot boven den schoorsteen hing. De heeren stonden op, om het schilderij te bezien, en nu eerst waagde Pauline het, een blik te slaan op haar aanstaanden man. Zij fluisterde hare moeder daarop in, dat zij bereid was met hem in het huwelijk te treden.

In Mei 1783 werd het bruiloftsfeest gevierd. Behalve de rijke gaven, waarmede de wederzijdsche ouders hunne kinderen overlaadden, ontving de bruid van de familieleden een uit-

gezochte keur van diamanten. Op dat oogenblik kwam het denkbeeld niet in haar op, dat éénmaal deze steenen, wanneer zij verbannen was en in armoede leefde, zouden moeten dienen om de hoogst noodige nooddrift aan hare zusters te verstrekken. De zestienjarige bruid werd den 12^{den} Mei, begeleid door den ganschen hofadel, en voorgegaan door haren vader, in de kerk de St. Roche ten huwelijk ingezegend. Aller oogen waren op haar gevestigd, en zij zelve verhaalt, dat zij daardoor een oogenblik werd in verwarring gebracht. Maar, zoo gaat zij voort, nauwelijks was ik nedergeknield op mijn bidbankje, daar gevoelde ik mij als ware ik in eene andere wereld verplaatst, en ik verzonk in de diepste aanbidding. Eerst, bij de menigte der wenschen die mij voor den geest kwamen, wist ik niet, waarom te bidden, spoedig echter gevoelde ik, dat het offer van mijn gansche leven, alle mijne neigingen werden gevraagd, en ik slechts om dat ééne had te bidden, om mij in mijnen nieuwen levensstand gansch en al aan den wil van God vol vreugde over te geven. Daarop bad ik vurig voor den man, die nu weldra de mijne zou zijn, en hief mij dan ook welgemoed op, om hem den eed der trouw aan het altaar te zweren.

Na haar huwelijk geleidde de markies de Beaune zijne schoondochter in staatsie naar het rijtuig, dat onmiddellijk heenreed, en haar bracht naar hare jongste zuster, waar beide heete tranen schreiden, en langen tijd stilzwijgend te zamen waren. Vóór dat 's avonds een talrijk gezelschap zich om de jonggehuwden vereenigde, nam de moeder nog eenmaal hare dochter in haar kamer, en las haar in deze afscheidsure eenige kapitels uit het boek van Tobias, dat van toen af een der lievelingsstukken uit het oude Testament voor de jonge markiezin bleef.

Zeven weken achtereen had het jeudig paar bezoeken af

te leggen en te ontfangen, diners en soirées te geven en bij te wonen. Bloedverwanten en vrienden beijverden zich hun een nieuw feest te bereiden. Op een dezer feesten, gegeven door de beroemde gravin von Mark, bekend door hare brieven aan den zweedschen koning Gustaaf III, terwijl met kunstige hand de pracht en rijkdom van haar huis uitblonken, werd voor een oogenblik een schaduw geworpen op de vreugde der jonge echtgenooten. Een der gasten was het lid der Akademie, Gazotte. De wijn had de tongen losgemaakt, de romanschrijver Chamfort las eenige zijner ijdele en niets beteekende novellen voor, en gaf daardoor aanleiding dat een stortvloed van scherts en spot tegen Godsdienst en den bestaanden toestand de gesprekken kruidden. De meesten lachten en stemden toe, prezen het licht der nieuwe wijsbegeerte, welke nu weldra alle rangen en standen zou verlichten, en den weg zou banen tot een omwenteling, waardoor het rijk der vrijheid in Frankrijk zou worden uitgebreid. Gazotte alleep hield zich langen tijd stil, en schijnbaar verstoord, sprak hij eindelijk met diepen ernst: „Wees te vrede, mijne heeren! de groote en heerlijke revolutie zult gij beleven. Gij weet, ik ga nu eenmaal door voor een profeet, en ik verzeker u gij zult het weldra zien.” Men gaf hem behoorlijk bescheid, en waarlijk geen waarzeggersgeest was noodig, om vooruit te zien, wat weldra zou gebeuren.

„Toch,” meende hij, „moet men iets van een profeet bezitten, om het volgende te weten, wat ik te zeggen heb. Weet gij wat er geschieden zal, welchen invloed de revolutie op u allen, zoo als gij hier vergaderd zijt, zal hebben?”

„Laat ons hooren,” antwoordde glimlachend de geleerde Condorcet, „filosofen ontmoeten zoo gaarne profeten.”

„Gij, mijnheer Condorcet,” sprak Gazotte, „zult in eene gevangenis sterven, en wel door vergif, waartoe het geluk

dier revolutie u zal dwingen om dit bij u te dragen."

Diepe ontsteltenis volgde op deze woorden, maar toch, men wist dat de goede Gazotte dikwerf met open oogen droomde; men begon dan ook hartelijk te lachen, en merkte aan dat wanneer zijne geschiedenis niet opwekkend, dan toch uiterst pikant kon worden genoemd. „Maar," sprak iemand „hoe komt ge toch aan al die akelige dingen, vergif, gevangenis, beulen? Wat heeft dat alles te maken met de filosofie en de heerschappij van de rede?

„Dit wilde ik juist zeggen," hernam de profeet, „dat alles zal geschieden in den naam der filosofie, der menschelijkheid en der heerschappij van de rede, ja zelfs door die allen, want in dien tijd zal alleen de tempel der rede in Frankrijk elke andere vereering overweldigen."

„Op mijn woord van eer," vervolgde Chamfort op spottenden toon, „ik geloof dat gij in dien tempel priester zult zijn."

„Ik hoop het, en ook gij, mijnheer de Chamfort, zult tot dit getal, en wel tot de niet het minstbeduidende behooren. Op twee en twintig plaatsen zult gij met uw scheermes uwe aderen openen, maar eerst twee maanden later daaraan sterven."

Het gezelschap werd minder luid in lachen, en de een zag den ander eenigzins somber aan.

„Gij, mijnheer de Vicomte d'Agyr, zult den dood vinden ten gevolge der onbedrevenheid van uw geneesheer, omdat hij u terwijl gij de jicht hebt, een aderlating doet. Gij, mijnheer de Nicolai, zult sterven op het schavot; gij, mijnheer Bailly, eveneens; en ook gij, mijnheer Rouher..."

„Maar," riep iemand uit het gezelschap, „zullen wij dan door Turken en Tartaren alzo worden vernield?"

„Zoo als ik u gezegd heb, zullen wij door de rede worden geregeerd. Door filosofen zullen wij zoo worden behandeld; gelijke denkbeelden, die gij daareven eerbiedigdet, zullen zij

in den mond hebben, alle uwe grondstellingen zullen zij op nieuw herhalen; even als gij doet, zullen ook zij Voltaire en Diderot citeeren."

"En wanneer zal dat alles geschieden, mijnheer Gazotte?"

"Vóór dat tien jaren zijn voorbijgegaan, zal alles in vervulling gaan, wat ik zoo even zeide."

"Gelukkig hebt gij mijn naam niet genoemd," zeide de heer de la Harpe.

"Aan u, mijnheer de la Harpe, zal nog grooter wonder geschieden, gij zult een Christen worden."

"Nu ben ik gerust," sprak Chamfort op schertsenden toon. Wordt la Harpe een Christen, en sterven wij vóór hem, dan zijn wij onsterfelijk."

"En," vervolgde Mevrouw de Grammont, "het is ook recht vriendelijk van u, dat gij ons, vrouwen, het leven laat, ons geslacht..."

"Uwe kunne, mevrouw, zal u ditmaal niet beveiligen, en wat gij ook moogt doen of laten, ditmaal zult gij gelijkelijk met de mannen worden behandeld."

"Maar nu verkondigt gij het einde der wereld!"

"Ik weet niet, of het dat zal zijn, maar wel weet ik, mevrouw de hertogin, dat gij, en vele andere dames met u, met op den rug gebonden handen, naar het schavot zult worden gevoerd."

"En dan niet eens met een zwart gedrapeerd rijtuig?"

"Nee, mevrouw, vrouwen uit nog hooger stand dan gij zullen op dezelfde ellendige karren en met gebonden handen worden weggeleid."

"Nog hooger geplaatste dames?... Ook vorstinnen van koninklijk bloed?"

"Ja, mevrouw de hertogin, nog hooger geplaatste."

De gastheer fronste het voorhoofd, en een hooge blos bedekte

zijn gelaat. Mevrouw de Grammont poogde den dreigenden storm door een laatste middel te bezweeren, en sprak: „Gij zult zien, niet eens laat hij mij een biechtvader over.”

„Neen, mevrouw, gij en niemand zal in de laatste ure een biechtvader hebben. De laatste, aan wien dit geluk zal te beurt vallen, is: de koning van Frankrijk!”

„Het is nu genoeg met al die domme aardigheden,” riep de gastheer uit, met toornige gedempte stem. „Zoowel gijzelf, als het gezelschap waar gij u bevindt, wordt door u beledigd....”

Gazotte stond op, maakte een buiging en wilde vertrekken, toen mevrouw von Mark, de gastvrouw, hem lachende naderde en sprak: „Profeet, gij hebt ons nu allen ons geluk voorspeld, maar het uwe verzwijgt gij geheel en al.”

„Mevrouw, hebt gij de geschiedenis van de belegering van Jerusalem gelezen?”

„Wel zeker, wie zou die niet gelezen hebben; maar veronderstel eens: wij kennen haar niet.”

„Welnu, mevrouw, gedurende deze belegering was er een man, die zeven dagen lang, op de wallen van Jerusalem, immer denzelfden kreet herhaalde: „Wee u, Jerusalem, maar wee ook mij!” en op den zevenden dag trof hem een steen uit het werpgeschut der belegeraars, en vermorzelde hem.”

Gazotte boog op nieuw voor den graaf en de gravin en verliet het gezelschap.

II.

Twee maanden later moest mijnheer de Montagu naar het leger, en niet zonder geheimen angst zag de jonge vrouw zich alleen met hare schoonmoeder, en hare nieuwe tante mevrouw de Bouzolz, die gesamenlijk met mijnheer de Beaune het slot bewoonde, zoo lang de kolonel Bouzolz bij het leger was. Hoe lief en voorkomend deze familieleden zich ook jegens mevrouw de Montagu betoonden, toch kwam zij weldra tot de overtuiging, dat, zou zij haren weg ongestoord kunnen blijven betreden, zij iederen dag zich in het gebed diende te versterken tot nieuwe kracht en waakzaamheid. De markies de Beaune was een edel mensch, hoewel hevig driftig, indien de minste wederstand hem in den weg kwam. Van nature was hij grootmoedig, blakende van liefde voor het koningshuis, vol van goedheid en onderscheiding voor zijne schoondochter, maar toch zijn twijfel en spotzucht troffen dikwijls hare kinderlijk geloovige ziel. De markiezin de Bouzolz was eene nog zeer jonge, levenslustige vrouw, zachtmoedig, vroolijk en een weinig wispelturig. Uit gewoonte ging zij veel ter mis, had uitermate veel schik in bals, las het liefste romans, en was mevrouw de Montagu

afwezig of zat zij stilzweigende bij den schoorsteen, dan mengde zij zich gaarne in de luchtige spotternijen des heeren de Beaune, doelende daarmede op de vroomheid en de gewetensbezwaren harer nicht.

Aan het verstandige onderwijs harer moeder gedachtig, was mevrouw de Montagu volstrekt niet geneigd haren godsdienst te vervormen, in huiselijke strijdvragen; neen, ootmoedig ging zij in den weg, waarin zij door God was geplaatst. Omdat haar schoonvader het verlangde en ook haar stand het eischte, bezocht zij met hem het bal, de schouwburg, en de receptiën der koningin. Daarbij hield zij zich vast aan het woord eens vroomen bisschops, dat door haar moeder haar op den levensweg was medegegeven: „Hoe minder wij leven naar onzen wil, des te minder hebben wij onze daden te kiezen, en des te meer waarheid en zekerheid steekt er in onze vroomheid. Dikwijls moeten wij ons geweld aandoen, onzen Meester te verlaten, en uit liefde voor Hem onzen naaste te gelieven.” Zoo ook deed mevrouw de Montagu, en zij bad God haar te bewaren voor de verlokkingen van rijk toilet of kostbaren opschik, waarmede zij door haar schoonvader werd overladen, en evenzoo voor allen wereldschen zin. Slechts zelden kon zij hare moeder zien, slechts eens of tweemaal per week hare zusters meest in een oogwenk bezoeken, maar van ieder bezoek keerde zij met nieuwen moed en ijver naar het haar aangevozen dagwerk terug.

In den nazomer na haar huwelijk werd zij de peettante van den eersten zoon van hare tante Bouzolz. De stille zorg, gewijd zoowel aan moeder als kind, deed haar eindelijk de liefde harer tante winnen. Ja, de gelukkige moeder gaf iedere poging op, die diende om hare nicht op haar te doen gelijken, intengendeel zij trachtte van nu aan in hare

voetstappen te treden. Dikwerf begeleidde zij mevrouw de Montagu ter kerk, en nam deel aan hare weldadige werkzaamheden. Zij lachte nog veel over den Godsdienst, maar hield op met spotten, en toen weinige jaren later haar een smartvol ziekbed werd bereid, ging zij met vollen vrede en vreugde den dood te gemoet.

De eerste moedervreugde ondervond mevrouw de Montagu in den zomer van 1784 door de geboorte eener dochter. Met haar gansche hart leefde zij in haar geluk en dag noch nacht week zij van haar kind. In het volgende voorjaar stierf dit kind, na eene korte, doch smartelijke ziekte. De jonge moeder wilde zich niet laten troosten, welke middelen hare geliefde betrekkingen ook daartoe aanwendden. Mijnheer de Beaune besloot eindelijk het portret van het kind weg te nemen, daar zijne schoondochter immer in diepe droefheid verzonk, wanneer zij den blik daarop vestigde. Toen hij den volgenden morgen in hare kamer kwam, zat de troostlooze moeder bij de ledige slaappleats en nevens haar stond de wieg van haar kind, terwijl zij op het doek de trekken van haar lieveling trachtte te schetsen. Toen deze weemoedige, zoete taak ten einde was gebracht, en een wenk harer moeder haar hare plichten had herinnerd, sprak zij niet meer van haar kind. Ja, toen haar schoonvader zonder haar in de salons niet wilde terugkeeren, bezocht zij ook deze, hoe zwaar het haar ook viel. Later hadden de dood van hare oudste zuster, het overlijden van hare tante Bouzolz, en de geboorte van twee dochters zoo geheel haar hart en tijd ingenomen, dat de voorteekenen van den dreigenden storm der revolutie, welke van 1786—1788 al meer en meer kenbaar werden, bijna ongemerkt haar voorbijgingen. Zooveel te levendiger werden in de gezelschap- en familiekringen van den markies de Beaune en die zijns zoons, besproken

de verbeteringen, waaraan de staat dringende behoefte had, ja de geheele herschepping van alle deelen der maatschappij, die voorziening eischten. De bezoekers dier soirées stonden toch meerendeels in betrekking hetzij met het hof, of wel met de regeering. De heer de Lafayette, schoonzoon van het huis de Noailles, was bovendien nog als fransch generaal en gezant bij den Noord-Amerikaanschen hervormer Benjamin Franklin werkzaam geweest.

Zijn hart klopte nog vol bewondering, ja bezieling, voor gindsche toestanden, zoodat hij dan ook tot orakel zijner jongere broeders en zusters werd. Aan allen was het duidelijk, dat de adel bij eene herschepping groote offers zou moeten brengen, maar ieder gevoelde zich geneigd, met bereidwilligheid dit offer voor het algemeen welzijn te geven en hoopte reeds vooruit op de dankbaarheid van het volk. Ook mevrouw de Montagu werd gedurende eenigen tijd door de algemeene opgewondenheid medegesleept, maar weldra trok zij zich terug, en kwam tot andere gedachten, toen haar moeder, door eene zware ziekte overvallen, met weemoed, aan hare betrekkingen, de ellende schetste, welke weldra het deel zou worden van het zoo lichtzinnige vaderland! Van toen aan keerde Pauline tot hare gewone werkzaamheden terug. Voor den gezelschapskring leefde zij, in zooverre haar schoonvader dit verlangde, voor hare kinderen, zooveel eene moeder kan leven voor hare kinderen, en voor iederen arme of bedrukte, zoo verre hare groote kas haar daartoe in staat stelde. Waar hare krachten te kort schoten, schaamde zij zich niet, in hare kringen en bij hare vrienden, voor hare hulpbehoevenden insamelingen te doen. Ten voorbeeld dient, dat zij op zeker en avond van den kouden winter van 1788 meer dan 3500 francs voor brandstof ten behoeve harer armen bijeenbracht. Hare armen bezocht zij zelve, tot in de afgelegenste hoeken

van Parijs. Den een zond zij haar geneesheer, een tweede ontving kleederen, een derde kreeg turf of hout; zij spijsde de hongerigen, bezocht de gevangenen, zoodat Lady Findlater, ook eene werkzame, liefdadige vrouw, welke in het begin de markiezin vergezelde, eerlang verklaarde, dat er geen krot der ellende denkbaar was, waar mevrouw de Montagu niet dag aan dag als een weldadige engel was uit- en ingegaan.

Aan deze plaatsen van menschelijken jammer ontmoette mevrouw de Montagu voor het eerst weder prinses Elisabeth; zoo als vroeger hare moeder, de kroonprinses van Frankrijk en de hertogin de Noailles-Ayes het verbond der eeuwige vriendschap hadden gesloten aan de krank- en sterfbedden der armen. Elisabeth woonde niet te Parijs maar meestentijds te Montreuil, een klein slot, haar door den koning geschonken, en in welks onbepaald bezit zij zich zeer gelukkig gevoelde. In de hoofdstad echter had zij gedurig veel te doen, want reeds van jongs af had zij het zich ten plicht gesteld, om hare gaven niet aan alle verzoekers zonder onderscheid weg te schenken, maar zich eerst zelve te overtuigen, waar en wien zij het beste helpen kon. Diamanten en verderen opschik telde de vorstin weinig, vooral wanneer zij door het gemis daarvan meer ongelukkigen kon helpen. Eens werd haar een fraai meubelstuk aangeboden voor de prijs van 400 francs, maar zij weigerde den koop met deze woorden: „400 francs? Met die som kan ik twee familiën helpen.” Van hare landhoeve te Moutreuil waarop zij koeien uit Zwitserland en het verdere noodige had doen komen, trokken niet alleen de armste dorpbewoners, maar ook menige harer Parijsche beschermelingen groot voordeel. Gold het een arme of kranke te verkwikken, niemand harer bedienden durfde een dropje melk voor de liefdadige zorgen

der prinses of hare omgeving terug houden, wanneer zich geen andere weg ter hulpe voordeed. Kwam de winter, hoe dikwijls werd de kas der hertogin de Montagu geheel en al uitgeput, en de middelen van Prinses Elisabeth waren zoo dikwijls geheel en al ontoereikende, dat zij (niet bij haren koninklijken broeder, want deze zelf gaf zijn laatste penning uit zijn privaatkas, om den arme voedsel en brandstof te verschaffen) maar bij hare hofdames leende, zoo dikwijls zij wederom voor een uitgehongerd en uitgemagerd gezicht stond. Lodewijk XVI kwam in dien tijd meer dan ooit te Montreuil met het doel om zich van den drukkenden last zijner regeering te verpoozen, bij het genot van de stille vroomheid zijner zuster. Had zijn voor alle hoogere dingen verstompte grootvader, in de laatste jaren zijner onzalige regeering met honend gelach gewenscht, „om toch eens te zien, waarop dat alles zou uitloopen,” zoo werd nu de vraag aan den nazaat voorgelegd, of het niet mogelijk ware, den somberen toestand der gansche monarchie nog te ontkomen. Maar er was geene hulp meer! Een goed georganiseerd rijk zou reeds door het mislukken van onderscheidene oogsten en de buitengewone koude van twee winters sterk hebben geleden. Maar het uitgeputte Frankrijk moest ten gevolge daarvan geheel te gronde gaan, te meer nog daar deze nood werd vergezeld door eene vrijheidsbeweging op Noord-Amerikaansche leest geschoeid, waartoe Franklin's oponthoud in Parijs niet weinig bijdroeg, terwijl het volk bovendien de van God vervreemdende filosofie van zijn grooten Voltaire toejuichte, en ten gevolge daarvan, alle heil of ongeluk toeschreef aan zijn aardschen koning. Door deze stemming openbaarde zich de nijd. Hoe hooger de nood in het land steeg, des te meer werd met wantrouwen de blik gewend op die „gelukkigen”, die zich nog altijd konden verheugen; maar hoe dikwerf werd vergeten, dat veelal

door deze gelukkigen een zwaar kruis werd getorscht, en dat het volk ook weldaden van hen had ontvangen. Men wist het, de koning beschikte over zijne kas, om alle middelen die den staat ten dienste stonden aan te wenden, om den bestaanden nood te lenigen. Men wist het, Marie Antoinette had door hare hofdames frcs. 300000, de spaarpenningen der laatste jaren, onder de armen laten uitdeelen, en dagelijks kwamen hare aalmoezen den kranken ten beste, waarvan de uitdeeling aan de geestelijkheid en de zusters der barmhartigheid werd toevertrouwd. Men wist het, dat het bedrag van het speldegeld, fr. 8000, tot de laatste penning toe door hare dochter aan hongerenden en naakten werd toebedeeld. Toch was men in Parijs verstoord, toen Marie Antoinette op een prachtigen winterdag in een rijk versierd rijtuig door de straten van Parijs reed. Het scheen als of ieder burger nu ook had te zorgen voor het betalen van die, in geheel Frankrijk nog onbekende, equipage.

Ongeveer in dezen tijd, toen het morren bereids tot dadelikheden in de provinciën was overgeslagen, legde de staatssecretaris aan den koning het ontwerp eener amnestie voor, welke voor de in opstand verkeerende provinciën was bestemd. Daar leest men: „Deze onordelikheden kunnen het geluk, dat wij genieten, niet bevorderen.” „Verander dezen zin,” sprak de koning tot den lezer, die nog eens herlas om te vinden wat veranderd zou moeten worden. „Ach,” zeide de koning, „spreek toch niet van mijn geluk, dat zou toch enkel leugen zijn. Hoe zou ik gelukkig kunnen zijn, zoo lang mijn rijk het niet is? Ik zie het wel, de Franschen zijn niet gelukkig. Maar,” voegde hij er met een diepen zucht bij, „ik hoop dat ze het nog eenmaal worden. Dat is de grootste wensch mijns harten, en dan eerst zal ik van mijn geluk kunnen spreken.”

De financieele toestand van het rijk baarde de grootste onrust, en terwijl bij een schuld van 1640 millioen, en een jaarlijksch tekort van 140 millioen, alle aangewende middelen tot hulp schipbreuk leden, besloot Lodewijk XVI het Parlement bijeen te roepen, dat sedert anderhalve eeuw niet was vergaderd geweest. De verkiezingen, die in het begin van 1789 plaats vonden, brachten geheel Frankrijk in de grootste opschudding. Aan de meest zonderlinge geruchten werd geloof geslagen, vooral wanneer aan het hof te Versailles de een of andere misstap kon worden ten laste gelegd. Het Parlement kwam samen in Mei, plotseling werd door de democraten verbreid, dat de koning in den zin heeft, de zaal in de lucht te dóen springen. In geheel Frankrijk werd het gerucht verbreid dat 4 à 8000 roovers (met het tal der duizenden nam men het niet zoo nauw) uit het gebergte in het land waren gevallen; daardoor had men het oogmerk eene algemeene volkswapening spoedig in het leven te roepen. De schrik was zoo algemeen, dat in zeker dorp de vrouwen de steilste rotsen beklommen, nimmer door eenigen menschenvoet betreden, van waar zij slechts met touwen konden worden afgebracht.

Het Parlement bestond uit den adel, de geestelijkheid en de vertegenwoordigers der burgers. Beiden familiën de Montagu en de Noailles waren door zeer vele harer leden vertegenwoordigd. Op den dag der opening waren ook de vrouwen naar Versailles gekomen, om het groote, gewichtige feest bij te wonen. Alleen Mevrouw de Montagu en hare moeder waren in het eenzame Parijs achter gebleven, om een harer dienaars, die zwaar ziek lag, met hulp en bijstand te verkwikken.

De ure der opening sloeg. De twee dames spoedden zich naar de kapel gewijd aan den Heiligen Geest, om den zegen

Gods af te smeeken over de hooge vergadering, die haar met angstvolle siddering vervulde.

In Versailles werden groote feesten gevierd, er was veel ware maar ook veel valsche geestdrift. Mevrouw de Staël, de gevierde dochter van den minister van Finantiën, Necker, nam eene der eerste plaatsen in bij de openings-feesten. Hare hooggestemde verwachtingen voor Frankrijk besprak zij met geestdrift voor mevrouw de Montmorin, echtgenoot van den minister van Binnenlandsche Zaken. „Verheug u maar niet,” gaf deze dame haar ten antwoord, „groot onheil kan slechts uit deze feesten voor Frankrijk geboren worden.”

Al spoedig bleek het, dat de burgerpartij alleen den toon gaf en niet uit elkander wilde gaan, vóór dat zoowel de adel als de geestelijkheid hunne toestemming gaven tot eene Nationale vergadering, die tot eene wedergeboorte van Frankrijk zou leiden. De vergadering nam de macht over, niemand was opgewassen tegenover de crisis, zoowel den ministers als den koning ontbrak alle kloekheid tot handelen. De koning besloot Versailles door troepen te laten bezetten; de gevolgen bleven niet uit, er ontstond een vreeselijk oproer te Parijs. De Bastille, de welbekende staatsgevangenis, waar zoovele eeuwen tal van slachtoffers waren weggekwijnd, werd bestormd en met den grond gelijk gemaakt.

Omstreeks dezen tijd schreef de prinses Elisabeth het volgende aan eene vriendin: „Gij vraagt hoe ik den tijd doorbreng? en ik geef u ten antwoord: In groote bekommering, want veel zie ik, dat mij smartelijk aandoet. Het parlement is bijeen; wat zal er gebeuren? Ach niets, de vergadering zal het duidelijk maken aan het volk in welk een bedenkelijken toestand wij geraakt zijn! De koning meent het goed met zijne verordeningen, een andere vraag is het of men nu ook eerlijk tot de uitvoering zal medewer-

ken! Ik geloof het niet. Ik bezit weinig ondervinding, alleen de hartelijke deelneming in het lot mijns broeders dwingt mij om mij te vermoeien in deze, mij betreffende, te hooge en ernstige dingen. Het schijnt mij toe, dat men een gansch verkeerden weg inslaat. Hij, die de hoogste macht bezit, laat zich te veel in met den adel, van waar toch meer aansluiting wordt verwacht. Gij weet, hoe er over de rijken wordt gedacht. Ik vrees, dat zij door hunne dubbelzinnige houding de vriendschap zoowel van de eene als van de andere partij geheel en al verliezen. Voor de menschen in de provinciën is de invloed veel slechter dan voor Parijs, wáár de onophoudelijk wisselende tooneelen weinig indruk nalaten. Gaan de afgevaardigden naar huis, wat zullen zij zeggen? Het ware te wenschen, dat zij den koning gerechtigheid lieten wederbaren! Mochten zij de liefde, die hij voor zijn volk koestert, op prijs stellen! Het kwade echter laat een dieperen indruk na dan het goede!”

„De koningin is nadenkend en afgetrokken. Dikwijls zijn wij uren achtereen alleen, zonder dat zij een enkel woord spreekt. Voor mij schijnt zij zich in acht te nemen. En wie toch kan grooter belang stellen in het geluk mijns broeders dan ik! Onze beschouwingen, zoo als gij weet, zijn verschillend, zij is eene Oostenrijksche, ik ben eene Bourbon.”

„Mijn broeder Artois staat verbaasd over alles wat hij moet aanhooren. De noodzakelijkheid der groote hervormingen ziet hij niet in. Hij meent, — en ik zou gaarne wenschen hem te kunnen gelijk geven — dat het tekort maar moet worden vermeerderd, opdat daardoor het recht worde geboren, daarover te klagen, en voorziening te erlangen bij de vertegenwoordigers des rijks. In den hedendaagschen toestand zou dat nog het slimste zijn! De koning zou waarlijk alles

doen, zoo men slechts zeide, dat het geluk en de welvaart des volks er mede gemoeid was."

"Ik heb een voorgevoel, dat ons een dreigende toekomst wacht. De lust in het leven wordt bij mij hoe langer hoe minder."

"Had ik den koning niet zoo lief, ik ging terug naar St. Cyr. — Ik heb geen den minsten aanleg voor al die streken en listen, die mij gedurig verontrusten en pijnigen. Ik heb vrede en rust lief, maar thans nu mijn broeder ongelukkig is, kan ik hem niet verlaten."

"Kom spoedig terug. Met hartelijke liefde zal ik u ontvangen — — —
Elisabeth.

Aan dezelfde vriendin schrijft zij weldra het volgende:

"Ik vraag niet of gij terugkomt; gij zoudt misschien een met bloed bekleeten weg bewandelen. — — — Iedere schuld wordt op de koningin geworpen. Een kwaad is het, dat zij raad geeft, geheel in overeenstemming met haar karakter, welke door den koning wordt gevolgd, terwijl zijne zachmoedigheid hem verhindert aan zijne maatregelen de gewenschte kracht te geven. — Even als grootvader, geeft ook hij dadelijk prijs, en ik meen, dat het regeeren in nauwe betrekking staat tot de opvoeding, en geen fout zoo groot als wanneer deze is verzuimd. Begint men te zeggen: ik wil en is men zeker van zijne zaak, dan moet niets in staat zijn, het geringste ook te doen toe geven — — — Er wordt verzekerd, alles zal zich wel weder schikken en allengs zal het verlorene worden herwonnen. Dat zou mogelijk zijn, en in overeenstemming met het Fransche karakter, maar het volk is niet aan zich zelve overgelaten, en wie weet, waar zijne leiders het voeren."

"Ik verheel het mij niet, dat de kroon zijn glans kan herkrijgen, door een daad van heldhaftige mannelijkheid en rid-

derlijke kracht. Zulk een stap zal mijn broeder niet doen, en ik zal hem die niet aanprijzen. Wij staan op eene zandgrond — — —”

De onuitsprekelijke koortsachtigheid dezer tijden had der markiezin de Moutagu eene ernstige ziekte bezorgd; hare geneesheeren schreven haar de baden te Bagnères voor. Daar meende zij rust te vinden, en ontmoette integendeel nieuwe onrust bij de telkens meer en meer dreigende berichten. De inname der Bastille ontstelde haar minder dan de benoeming van haar zwager Lafayette tot kommandant der Nationale garde. In dezen haar zoo geliefden man meende zij te zien een tweeden lord Fairfax, die aan het hoofd van een vijandelijk leger den koning te gemoet trok! Hare lieve zuster werd haar de verachte echtgenoot eens verraders!

In Amerika had Lafayette jaren lang in vertrouwen en vriendschap zoowel de zorgen als de verwachtingen van Benjamin Franklin gedeeld. Hij wenschte ook aan Frankrijk die vrijheid te schenken, die hij aan de overzijde des oceaans, ook in godsdienstige vrijheidsbewegingen, had zien bloeien.

Teruggekeerd in het vaderland was een zijner eerste bezoeken gewijd aan Paul Rabaut, den grijzen, eerwaardigen prediker der woestijn, die te Nîmes leefde, toen de sedert twee eeuwen verlangde vrijheid voor de evangeliesche kerk in Frankrijk met de troonsbestijging van Lodewijk XVI tot stand kwam. Met vurige belangstelling hoorde hij uit den mond van dien zeldzamen belijder der waarheid onderscheidene berichten, waardoor de generaal op nieuw in geestdrift ontstak voor de heilige zaak der gewetensvrijheid, en haakte naar de vervulling van den wensch, om ook dien heiligen krijg mede te maken. Hij drong bij Rabaut aan, met hem naar Parijs te vertrekken en den koning persoonlijk het lijden zijner evangeliesche onderdanen te schetsen en van de

trouw aan het stamhuis te verzekeren. Hij was overtuigd, dat door de eenvoudige mededeeling van Rabaut's ondervinding, Lodewijk XVI zou besluiten, om voor goed te breken met de Jezuiten en den pauselijken stoel. Paul Rabaut was in dien tijd echter te ziek, om naar Parijs te kunnen komen; hij gaf den generaal tot reisgenoot zijn vurigen en welsprekenden zoon Jean Paul Rabaut, ten einde in de hoofdstad de kerk der woestijn te vertegenwoordigen. Lafayette, door zijn ijver verblind, had de geestkracht des konings verre overschat. De biechtvader van Marie Antoinette was er achter gekomen, dat zijn invloed en macht gevaar liep, en onvermoeid in zijn arbeid, trachtte hij de koningin zoo verre te brengen, dat Rabaut niet werd toegelaten. Werkelijk gelukte het hem ook de audientie bij den koning te beletten. De staatsraad echter, kon aan Lafayette op zulke wijze geen weêrstand bieden. Daar werd Rabaut, begeleid van den generaal, toegelaten, en zijne beschouwing over de gewetensvrijheid in Frankrijk werd door den generaal met de volgende beteekenisvolle woorden besloten: „Mijne Heeren! gij hebt gehoord hoe reeds meer dan twee eeuwen, het volk is opgezet en iedere partijhaat tot eene godsdienstige vervolging werd gestempeld. Maar neemt u in acht! Er kan een tijd komen, en misschien is hij niet meer verre, wanneer de wapenen door adel en geestelijkheid zoo onvoorzichtig aan het volk in handen gegeven, zich tegen u zullen keeren; en dan, wee u!”

Nu was die tijd gekomen, en adel en geestelijkheid hilverden boven den afgrond, die aan hunne voeten gaapte.

De krachten van mevrouw de Montagu verminderden allengs, zoodat de geneesheeren aan haar behoud twijfelden. Ook zij geloofde, dat haar einde naderde, en zij bereidde zich voor

op den dood. Nadat zij het heilig Nachتماال had gevierd, schreef zij aan hare jongste zuster, mevrouw de Grammont: „Vertwijfel niet, mijne liefste, onze scheiding is wel smartelijk, maar niet eeuwig. Eens worden wij wederom vereenigd, en dan voor altijd. Alle troostgronden van den godsdienst, die mij verkwikten, laat ik u na. Gij kent mijn hart en mijne innige liefde; onze vriendschap was in God gegrond, en had geen ander doel dan Hem. Hij heeft het offer mijns levens aangenomen, en neemt mij reeds vroeg van deze aarde. Zijn heilige Naam zij geloofd! Wanneer ik zalig word, mijne zonden worden vergeven, en uwe gebeden den hemel mij ontsluiten, zal ik niet ophouden, zoowel voor u als voor uwen man te bidden. Zeer zeker hoop ik, dat gij de zaligheid moogt deelachtig worden, maar het heils mijns vaders houdt mij onophoudelijk bezig. Gij weet, hoe menigmaal ik God daarom heb gebeden. Maar ach, hier beneden kon ik hem niet helpen. Vertel hem dikwijls van mij, en dat ik hem hartelijk lief heb. Zeg hem dat ik gaarne, ten koste van mijn leven, zijn welzijn zou willen koopen. Ik bid u, breng hem mijn laatst vaarwel over.”

„Aan mijne moeder schrijf ik niet. Ik ken hare kracht, en wensch die niet te verminderen. In de laatste ure zal zij haar geloof waarachtig behouden. Zeg haar uit mijn naam, dat ik mijn geluk in deze en gindsche wereld aan haar dank weet. Bewijst God mij barmhartigheid om mij tot Hem op te nemen, zoo zal ik ruime dankstof hebben voor het geluk, mij zulk eene moeder te hebben geschonken. Het smart mij, dat ik mijne liefde, achting en dankbaarheid haar niet meer zal kunnen bewijzen! O laat ons allen, zoo wel gij als ik, en alle onze zusters, dagelijks God danken voor het voorrecht, ons in haar geschonken! Deze brief is aan u allen gericht. Onze vereeniging heeft mij geluk aangebracht en was mij telkenmale tot ondersteuning. Ja zelfs in dit ontzettend oogenblik

troost mij de verwachting, dat ik eens met u allen zal kunnen roemen in de barmhartigheden des Heeren.”

„Ik heb mijn man verzocht, onze beide kinderen aan mijne zuster de Noailles toe te vertrouwen. Met groote openhartigheid kan ik met hem spreken over alle mijne wenschen. Bezoek hem dikwijls, en herinner hem, dat mijn hart uitging voor zijn geluk en zaligheid. Mocht zuster de Noailles verhinderd worden, dan vertrouw ik mijne kinderen u toe. Adrienne (mevrouw de Lafayette) is met zorg en werk zóó overladen, dat ik geen nieuwe last haar op den schouder wil leggen. Mijne kinderen zullen de uwen zijn, want immers gemeenschappelijk bezaten wij ons goed? Houd moed, lieve zuster! God vraagt een zwaar offer! Werp uwe bekoeringen op Hem, overwin uwe neerslachtigheid, waarin gij zoo licht verzinkt, laat niets u aftrekken van uw plicht!” —

De brief is hier afgebroken; maar ook gebroken werd hare ziekte. — Tegen alle menschelijke verwachting en haar eigen gevoel in, werd haar dierbaar leven verlengd, wel niet in frissche kracht, maar dan toch in onbezweken werkzaamheid. Hare eerste zorg bestond daarin, een reeds lang vervallen ziekeninrichting te Bagnères, voor onbemiddelde badgasten opgericht, op nieuw in werking te brengen.

Hare eigene fondsen begonnen reeds onder den druk der revolutie te krimpen, maar te ijveriger was mevrouw de Montagu werkzaam, om partij te trekken van de positie van haar man, die, door de overal georganiseerde nationale garde, eenstemmig tot kommandant van het distrikt was benoemd. Het bezwaarlijkste in dezen moeitevollen dienst bestond wel daarin, om alle redevoeringen en toasten aan te hooren, alle feesten bij te wonen, welke ter eere van de nieuwe orde van zaken werden gegeven. Mevrouw de Montagu, en ten haren believe ook haar man, gebruikten deze

gelegenheid om insamelingen en opwekkingen te doen, ten einde men zich met hart en ziel de belangen der zieken-inrichting zou aantrekken. Het was hun tot vreugde, het huis weldra te zien uit zijne ruïnen herrezen, en geheel en al goed voor het doel ingericht.

Einde September verlieten de beide echtgenooten de badplaats, en kwamen juist naar Parijs toen de vreeselijke dagen van 5 en 6 Oktober aanbraken, en Lodewijk XVI met zijne familie uit het slot te Versailles naar de Tuileriën werd gevoerd. Sedert meer dan eene eeuw had geen lid der koninklijke familie daar zijn verblijf gehouden. Van de mindere hofbeamten, die hier woonden, moesten eerst de bedden worden geleend waarop deze ongelukkigen een rustplaats konden vinden. In deze ontzettende dagen werden de beide familiën de Montagu en de Noailles voornamelijk daardoor gedrukt, dat hun zoon en broeder Lafayette nog steeds het bevel voerde over de nationale garde. Aan den morgen van den 5^{den} Oktober, toen zich het Parijsche gepeupel naar Versailles begaf, om van den koning brood te eischen, trok Lafayette met 30000 nationale gardes tot bescherming des konings naar Versailles. Hij meende voor de handhaving der orde te kunnen instaan. Met welk een geest deze verdedigers waren beziel, kwam nog des avonds uit, toen de soldaten eenige kanonnen begonnen te stellen. Eenige vrouwen traden op hen toe en riepen uit: „Wat, wilt ge op uwe vrouwen en kinderen schieten?” De kanonniers antwoordden, terwijl zij op het paleis wezen: „Wees bedaard, de monden worden gericht op de schoften daar binnen.”

Op de geruststellende verzekeringen van Lafayette had de koningin zich ter rust begeven. Voor Versailles had hij zijne troepen den eed der trouw aan den koning doen zweren, en verliet zich zoo zeker op dezen eed,

hoewel hij de onbestendigheid daarvan reeds veelmalen had ondervonden, dat ook hij ten drie ure in den morgen naar bed ging, hetgeen hem zwaar werd aangerekend toen alles bij zijn ontwaken eene gansch andere gedaante had aangenomen. Dit alles had een somberen invloed op zijne geheele familie, en de markies de Beaune verbood zijne schoondochter Lafayette of zijne vrouw bij haar te ontfangen, of een bezoek te brengen. De diepe tweespalt waarin het gansche land verkeerde, bleef ook niet gespaard aan menigen familie- en vriendenkring. Zeldzaam werd een bezoek bij mevrouw de Montagu aangekondigd, wanneer niet vooraf, ten genoegte van den markies de Beaune, eene voldoende kennis van de politieke richting der bezoekers was ingewonnen.

De klove werd al dieper, toen eindelijk de kwestie der emigratie aan de orde kwam. Ook mijnheer de Beaune wenschte het land te verlaten, doch niet alleen, maar vergezeld van de zijnen. Mevrouw de Montagu deelde zijne inzichten, hoewel haar man deze overhaaste vlucht als de grootste fout beschouwde, welke de vrienden des konings konden begaan.

„Want,” zeide hij, „overhaasting in zulk eene gewichtige zaak geeft aanleiding, dat de gematigden worden verbitterd, en den weifelenden alle hoop op eene herstelling der orde van zaken wordt ontnomen. Alle koningsgezinden, die het land verlaten, scheuren zich los van de natie, en meenen niets te willen weten van de toekomst, die men hun tracht te bereiden. Alle aanhangers der goede zaak, die uit gebrek niet bij machte zijn te vluchten, worden prijs gegeven aan de wraak van hen, die slechts wachten op het geschikte oogenblik, om hunne duistere plannen te volvoeren.” Al deze bedenkingen werden door mijnheer de Beaune beschouwd als advokatenstreken, inblazingen der beide zwagers,

Noailles en Lafayette. Van zijn kant voerde hij aan, dat als de koning ongestraft zoo schandelijk werd mishandeld een gelijk lot allen stond te wachten.

Zulke gesprekken werden bij den aanvang door den markies steeds kalm en gemoedelijk gevoerd, maar eindigden steeds op eenen bitteren toon, en gaven blijk van eene groote verkoeling tegenover hem die tegensprak. Mijnheer de Montagu was evenwel in deze zaak even onbuigzaam als zijn vader. — Eindelijk na eene hevige woordenwisseling, werd tot de afreis van mijnheer de Beaune voor goed besloten. — Mevrouw de Moutagu keerde weenende naar hare kamer terug, waar eene nieuwe smart haar wachtte. Zij werd geroepen bij haar jongste dochttertje, dat plotseling hevig ongesteld was geworden. De schrikkelijke doodstrijd naderde, en tot de laatste ademhaling hield zij haar kind op den schoot. Daarop legde zij het in de wieg, en brak in hevig snikken uit. De tijding wordt haar gebracht, dat haar zuster de Grammont zoo even van haar eerste kind verlost is. In het eerst werd hare smart door deze tijding vermeerderd. Nog eenige heete tranen en een overluid gebed, en zij stond op, kleepte zich, en vroeg haren echtgenoot, of men zien kon, dat zij geweend had? Op zijne vraag: „waarom?” gaf zij ten antwoord, omdat zij vreesde dat hare zuster door iemand anders den dood van hare lieveling zou kunnen vernemen, en daardoor hare gezondheid kon worden geschokt. Niettegenstaande alle bedenkingen van haar echtgenoot, ging zij een bezoek brengen bij de jonge, gelukkige moeder, kuste haar en het kleine wicht hartelijk, terwijl zij er kalm uitzag, hoorde met aandacht naar het verhaal van den doorgestanen angst, zonder in het minste te verraden, welk een droeven nacht zij doorgewaakt had. In de voorkamer echter ontzonk haar de kracht, en zij viel in onmacht. Al deze opgewekte

zenuwachtige aandoeningen werkten nadeelig op de teedere gezondheid der markiezin. Zij vertrok, op nieuw vergezeld door haar man naar de baden te Aix in Savoie, en van daar naar zijn kasteel Plauzat in Auvergne. De nieuwe tijd was nog niet in deze streken doorgedrongen, en de adellijke landheer werd als altijd met klokkengelui, kruis en banieren ontvangen, terwijl eene ontelbare menigte op het slotplein was versameld. Het was een lieflijk oponthoud in Plauzat, en waarlijk men zou aan geene beroerde wereld hebben gedacht, ware het niet door de brieven, die van de familie werden ontvangen. De markiezin bezocht in den omtrek alle aan haar man toebehoorende domeinen en kasteelen, bracht zoowel het grootste als het kleinste tot orde, was hier, zoowel als te Parijs, de weldoenster der armen, en uit iedere hut volgden haar duizende zegenwensen. Na een kort verblijf gedurende den winter te Parijs keerde de familie de Montagu, reeds vroeg in het voorjaar, naar deze lieflijke streek terug. Maar hoezeer zij ook de harten hadden gewonnen, gevoelden zij reeds bij hunne eerste ontvangst een zeker mistrouwen, dat van vele zijden werd geopenbaard. In spijt der aristokratische gezindheid, eigen aan beide echtgenooten, deden zij vrijwillig afstand van al die kleine voorrechten, die overal toch golden voor lieden uit hunnen stand, maar die door de revolutie waren nedergeworpen. Reeds bij het eerste bezoek in de kerk, nam mevrouw de Montagu geen plaats in de haar gereserveerde bank, maar als sprak het van zelve knielde zij ter neder midden onder de dorpbewoners. De werkdagen werden doorgebracht in onvermoeide werkzaamheid en het onderwijs aan haar eenig kind. In dezelfde kamer, waar eens door Laura Fitz-James, kleindochter van Jacobus II van Engeland, onophoudelijk de naald werd gebruikt, was ook mevrouw

de Montagu van den vroegen morgen tot den laten avond bezig met naaien en breien, om te voorzien in de nooden harer onderdanen. Voor haar dochtertje breide zij een van die van ouds geliefde kleedingstukken en was kinderlijk verheugd, dat nog alles des Zaterdagavonds gereed was, om het den volgenden Zondag te kunnen gebruiken. Naomi was eene flinke kleine boerin, en de kleine begon zich reeds t'huis te gevoelen bij het blijde gejubel, wanneer des Zondagsavond, volgens overoude wijze de dorpbewoners op het slotplein, bij de muziek der doedelzak vroolijk dansten. Moeder stond haar toe zich bij wijlen eens onder de dorpsjeugd te mengen, door wie zij met gejuich werd ontvangen. Twee jaren later, toen Naomi reeds lang begraven was, werd eene boosaardige aanklacht gedaan, alsof de markiezin haar kind in jacobijnen kleeding in een jacobijnen-club had doen dansen. Weenend trachtte zij allen laster te ontzenuwen door met het donkergrauwe, wollen kleejde met zwarte strepen, en de rood en zwart geverwde kousen door haar kind gedragen, hare beschuldigers te overwinnen. Deze eene trek toont aan, hoezeer de gemoederen ook in die streek begonnen te ontvlammen. In de steden begonnen reeds geringe ongeregelgheden, op het land brandde het eene kasteel na het andere af. De mislukte vlucht der koninklijke familie werd in de democratische club van het stadje Plauzat, op de hatelijkste en leugenachtigste wijze bekend gemaakt. Gingen de markies en zijne echtgenoot met het rijtuig uit, dan kon men herhaaldelijk den kreet vernemen: „de aristokraten aan de lantaarns.”

In dit tijdsgewricht drong zich de wensch bij mevrouw Montagu, om het ongelukkige land te verlaten, onwederstaanbaar op. Zij voedde de hoop, dat wanneer alle uitgeweken en zich verbonden, het wellicht door vereenigde kracht

mogelijk zou zijn, om den gevangen koning en zijne familie te bevrijden. Om haar man voor de vlucht te winnen, legde zij het slimmer aan dan haar schoonvader deed; zij wenschte niet door onstuimig dwingen, maar door zijne eigene, vrije beslissing te overwinnen. Dagelijks las zij hem de brieven en nieuwsbladen uit Parijs voor, die immer somberder werden, legde bijzonderen nadruk op al de namen van beroemde personen, die Frankrijk verlieten, en sprak met medelijden over hunnen, daar ginds eenzaam toevenden, vader. Ten laatste kwamen er eenige brieven van uitgewekene familieleden, zij meldden de smart, die mijnheer de Beaune ondervond tengevolge der eigenzinnigheid en verblindings zijner kinderen, waardoor hij klaarblijkelijk zijn einde te gemoet spoedde. Bij dit bericht vatte mijnheer de Montagu, terwijl hij onrustig de kamer eenige keeren op en neder ging, het besluit om te vertrekken, doch niet naar Coblenz, waar allen bijeen zouden zijn, maar naar Engeland. Weldra reisde hij af, niet zoozeer om te Parijs naar den oogenblikkelijken toestand te onderzoeken, dan wel om den zekersten weg naar Groot-Brittanie te weten te komen. De hertogin de Noailles-Ayes bezocht Plauzat gedurende veertien dagen. De lieve dochters hadden nooit in hun leven een geheim voor moeder gehad, doch ditmaal was zij niet in staat de vreugde des wederziens door het bericht hunner plotselinge afreis te vergallen. Mama verwonderde zich in geen deele over de kommervolle houding harer dochter; de ongelukkige tijdsomstandigheden verklaarden alles. Zij woekerde echter met den tijd, om hare lieve dochter, door voorbeelden uit den bijbel en de wereldgeschiedenis te toonen, hoe Gods erbarming zelve in Zijne gerichten openbaar wordt, en wij daarom dankend en prijzend elk Zijner wegen, zelfs de donkerste, kunnen bewandelen. Een anderen keer had zij hare reeds

vroeg ontwikkelde kleindochter op den schoot, en liet haar het een en ander vertellen uit de heilige geschiedenis, en hetgeen zij verder had geleerd, en voegde er dan nog veel bij, wat zij noodig kon hebben. Vermaningen en herinneringen aan den boozen tijd ontbraken niet. Menigmaal werden hunne harten ontrust door de afwezendheid van mijnheer, of wel door het hevige luiden der stormklokken, en het joelend alarm der naastbijzijnde club, of ook door het stilzwijgend vertrek der eens zoo getrouwe onderdanen. Pauline echter kon er niet toe komen, het geheim, dat haar drukte, mede te deelen. Den laatsten morgen, toen de hertogin zou vertrekken, maakte mevrouw de Montagu zich gereed om alles te vertellen. Zij ging naast haar zitten, vatte hare handen, en zag haar lang aan, terwijl tranen hare oogen ontvloten. Misschien! voorzeker, het is de laatste maal dat ik mijne moeder zie! Met zulk een geweld greep deze gedachte haar aan, dat zij bevende opstond, en aan het pakken harer koffers begon. Maar, voelde mama ook de smart, die haar hart doorvlijmde? Zij verliet de kamer, kwam weêr binnen en ging nogmaals heen, en telkens ontbrak haar de moed, het treurige woord uit te spreken. Het vertrek was ten tien ure vastgesteld. De weenende dochter verzocht nog twee uren uitstel, en bracht stilzwijgend hare lieve moeder naar het rijtuig. Reeds kwamen de paarden in beweging. Zij verzocht den koetsier, nog een oogenblik stil te houden, en bracht haar kind aan het rijtuig tot een laatste kus en laatsten handdruk. Het was de laatste blik in het dierbare moederoog!

Een paar dagen later verliet de familie het slot Plauzat, en ging allereerst naar Parijs. Hare ouders, de generaal Lafayette en de hertog de Noailles waren met hunne gezinnen verre van Parijs, zoodat mevrouw de Montagu

slechts hare zuster de Grammont aantrof. Hoewel lijdende en hare verlossing nabij, wilde zij toch niet dat om harentwille de vlucht werd verschoven, daar de gevaren en moeilijkheden van dag tot dag grooter werden. Stap voor stap volgde zij hare zuster bij alle noodige inkoop, en op den zevenden December gingen beide, trots koude en sneeuw, naar een afgelegen kapel om de mis bij te wonen. De beide zusters maakten een grooten omweg, opdat hunne voetstappen niet eenig spoor zouden achterlaten (want de openbare godsdienstoefening was bereids verboden) en kwamen eindelijk door vele nauwe straatjes, in een donker, onaanzienlijk huis, waar op de derde verdieping, een klein, onopgesierd vertrek tot kapel was ingericht. Hier vond men eenige oude houten banken, en een altaar, waarop slechts een enkele waskaars brandde. Zij behoorden tot de eersten, die binnenkwamen, en knielden te zamen in een donker hoekje neder, waar zij nauwelijks merkten, dat het kerkje allengs gevuld werd. Dagelijks werd hier het Avondmaal uitgereikt en de dames naderden het altaar om den ouwel te ontfangen. Daarop verzonken zij in stil gebed, en traden de kapel weder uit, toen de bezoekers bijna allen het vertrek hadden verlaten. De overige dagen werden ijverig gebruikt om voorbereidselen tot de reis te treffen. Mevrouw de Grammont pakte met hare zuster alles alleen, opdat de bedienden niets van het doel der reis zouden vermoeden. Mevrouw de Montagu schreef brieven tot diep in den nacht aan hare moeder en zusters, en bij het aanbreken van den dageraad was zij wederom aan den arbeid. Ten vijf ure, toen mevrouw de Grammont binnentrad, en de loeiende wind de huisdeur achter haar toesloeg, wekte zij met veel moeite Naomi, die geheel verrast zich de oogen wreef, en vraagde waar de reis dan toch naar toe ging? Weenend drukte hare

moeder haar aan het hart, kleepte haar aan, en gaf haar over aan de zorg van mijnheer de Montagu. Doodsbleek doorging hij de ledige kamers, waar hij eens zoo gelukkig was geweest, tot hij eindelijk het sein tot vertrek gaf, en zijne schoonzuster hartelijk de hand drukte. Door de nabijheid der bedienden, die zelve verwonderd en spionneerende door de kamers slopen, was elk nader afscheid onmogelijk. Op schijnbaar levendigen toon wenschte mevrouw de Grammont hem goede reis, en met zijn weder ingeslapen kind verliet hij de erve zijner vaderen. In gesmoord geween bracht mevrouw de Grammont hare zuster naar den schoorsteen, en vroeg haar zacht of zij ook iets vergeten had, dat haar op de reis van nut kon zijn, en voornamelijk of zij hare diamanten bij zich had? „Waartoe,” vroeg mevrouw de Montagu, „zou het dienen, ik draag ze niet, we gaan naar geen feest!” „Juist daarom,” hernam mevrouw de Grammont, „juist omdat gij naar geen feest gaat, moet gij ze meê nemen.” Mevrouw de Montagu verstond hare bedoeling en haalde haar kistje met juweelen. Toen zond zij hare twee dames vooruit naar het rijtuig, en zoodra deze de kamer hadden verlaten, omarmden de zusters haar, die in luid gesnik aan haren hals hingen. Daarop werd het haar een weinig in orde gebracht en na een laatst hartverscheurend vaarwel, stapte mevrouw de Montagu in het rijtuig. Den volgenden dag kwamen de reizigers te Calais, en 's nachts scheepten zij zich in naar Engeland.

Hoevele tooneelen van dien aard hadden er niet in Frankrijk plaats. Maar niet allen waren zoo gelukkig over de grenzen te komen! Werden zulke vluchtelingen herkend, dan werden ze dadelijk met nationale gardes naar den kerker te Parijs gebracht, welke plaats zij slechts verlieten om het schavot te beklimmen. De vertrouwde vriendinnen van

Marie Antoinette, als: de prinses de Lamballe, en de hertog de Polignac en zijne familie, alsmede de beide broeders des konings hadden evenzoo het vaderland verlaten. De hertogin de Polignac zat, als kamermeisje verkleed, gedurende de geheele reis, naast den postillon. De herhaalde vragen, of zich de Polignacs nog aan het hof bevonden, beantwoordde zij in weerwil harer schuchterheid, steeds vrijmoedig met de verzekering, dat deze booze lieden Parijs reeds lang geleden hadden verlaten. Bij het laatste station trad de postillon op haar toe, en zeide zeer zacht: „mevrouw, er zijn ook nog eerlijke mensen, dat heb ik reeds lang gemerkt!”

De prinses de Lamballe was in onafgebroken briefwisseling met de koningin gebleven. Deze zond haar, toen de ongelukkige vlucht naar Varennes zoowel haar als den koning tot gevangenen der „Natie” hadden gemaakt, een haarspeld met eenig haar. Zij had daarbij geschreven: grijs geworden door het ongeluk. Dit geschenk ontroerde de prinses zoodanig, dat zij onmiddellijk naar Parijs terugkeerde en tot den vreeselijken 10^{den} Augustus met Marie Antoinette en de prinses Elisabeth samenbleef. Hoe ontzettend deze trouw in de gruweldaden van den 3^{den} September werd beloond, is bekend.

Het is hier de plaats om ook nog eene schoone trek der met alle recht zoo zwaar beschuldigde vischvrouwen mede te deelen.

Op den 25sten Juni 1791, toen Lodewijk XVI in zijne hoofdstad was teruggekeerd, heerschte er eene diepe stilte te Parijs. Geen rijtuig of voertuig vertoonde zich in de overvolle straten. Overal stonden schildwachten, men zag mannen met blouses, en de bekende onstuimige vischvrouwen. Toen de koninklijke familie de rijtuigen uitstapte, drong de menigte op drie heeren, behoorende tot het ge-

volg des konings, onstuimig aan, en zou hen bijna hebben vermoord. De dames der koningin begonnen dringend te verzoeken, om haar toegang te verleen tot de Tuileriën; een der vrouwen gaf daarop ten antwoord: „Daar zijn nu de slavinnen van de Oostenrijksche!” Mevrouw d’Augnon wendde zich bij het hooren dezer woorden om, en zeide op levendigen toon:

„Ik zal u wat zeggen; sedert mijn zestiende jaar ben ik bij de koningin! Zij heeft mij uitgehuwelijkt en een bruidschat gegeven. Mijn dienst was haar gewijd, zoolang zij gelukkig en machtig was, en zal ik haar nu in het ongeluk verlaten?”

„Zij heeft gelijk,” riepen al de furiën, „hare gebiedster mag zij nu niet verlaten; laat ons haar in het paleis helpen.”

Daarop drongen zij de schildwachten terug, en een der meest woeste vrouwen fluisterde mevrouw d’Augnon in: „Leg die groene ceintuur af, lieve vriendin, dat is de kleur der Artois, en hem vergeven wij nimmer.”

III.

Na een korten overtocht kwamen de markies en de markiezin de Montagu, behouden te Dover aan. — Eene bekoorlijke villa werd te Richmond, aan den oever van den Theems gehuurd. Dáár gedachten zij met weemoed aan hun ongelukkig vaderland. De berichten uit Frankrijk werden hoe langer hoe treuriger, en een stille hoop werd gevoed, dat de zonde weldra den hoogsten trap zou hebben bereikt en het oogenblik der terugkeer naar hun dierbaar vaderland spoedig zou aanbreken. Door de gedurige spanning der laatste dagen, was mevrouw de Montagu zoodanig aangegrepen, dat zij weldra ernstig ziek werd.

De Bisschop de St. Pol de Léon werd door haar ontboden; hij was een vroom man, een uitgewekene, dien zij, bij een eerst bezoek, in een sober, akelig kamertje had aange troffen. Zijn huisraad bestond uit een strooleger, een tafel, een stoel en een crucifix. De zieke vraagde den bisschop of het zonde was, naar den dood te verlangen. Het antwoord luidde: dat zij zich zoowel in sterven als in leven kinderlijk en ootmoedig aan Gods wil had te onderwerpen. — Zij beloofde hem, te zullen streven naar deze onderwerping. Na eenigen tijd

was zij hersteld. Nieuwe zorgen bleven niet uit. In Frankrijk werd een dekreet uitgevaardigd, waarbij alle goederen der vluchtelingen werden verbeurd verklaard. Mijnheer de Montagu besloot naar Parijs terug te keeren, later zoo hij hoopte gevolgd door zijne familie, ten einde een deel van zijn vermogen nog te redden. Hij meende, dat zijne reis alsdan slechts als een uitstapje naar Engeland zou worden beschouwd. Voor alle bedenkingen was en bleef hij doof, en hij scheepte zich spoedig in. Tevens verzocht hij zijne vrouw, hem zoo noodig te volgen, waarom hij eerdaags haar bericht hoopte te zenden.

Nauwelijks was hij vertrokken, of gansch onverwacht kwam de markies de Beaune zijnen „thans gehoorzamen zoon,” een bezoek brengen. Te Coblenz voerde hij het bevel over het leger van den prins van Condé, samengesteld uit uitgeweken barons, ridders, officieren en soldaten. De markies wenschte al dadelijk te weten, of zijn zoon lang afwezend zou zijn. Mevrouw de Montagu werd zóó verschrikt en verlegen, dat zij een onsamenhangend antwoord gaf. Tot haar geluk bracht de onrustige en wispelturige markies de Beaune den grootsten tijd door in de Londensche gezelschapskringen, en vóór mevrouw de Montagu het kon vermoeden, gaf eene treurige omstandigheid aanleiding, dat haar echtgenoot naar Richmond terug kwam.

Van af de tocht naar Engeland was Naomi ongesteld geworden, en had nu een zware koorts gekregen, die hare moeder met angst en smart vervulde, daar zij dezelfde ziekte herkende, die hare vorige kinderen had weggenomen. De ter hulp geroepen dokter verstond geen fransch, mevrouw de Montagu geen engelsch; inmiddels de ziekte klom. Eigen ongesteldheid en zwakte werden niet geteld, en nacht noch dag week zij van haar kind. Dagelijks schreef zij aan

haar echtgenoot. Met verlangen zag zij ieder oogenblik uit het venster, of hij niet reeds kwam. Mevrouw de Lucerne, eene vriendin harer moeder, en hare dochter stonden haar liefderijk ter zijde. Maar de ziekte nam weldra in hevigheid toe, en toen eindelijk de bedroefde moeder door uitputting in slaap viel, kwam een getrouw dienaar haar waarschuwend wekken, dat het einde der zieke nabij was. Mevrouw de Montagu had zich voorbereid op het van haar geëischte offer, doch nu kampte nog altijd het moederhart tegen een zoo zwaar en smartelijk verlies.

Haar stervend kind drukte zij aan haar borst, en hield de koude handjes vast. Zij geraakte ten laatste tot de overtuiging, dat geen hulp meer was te wachten; zij zonk bij het bedje neder, en sprak op luiden toon het gebed voor de stervenden, tot zij, verrast door het woord van een harer dienaren: „mevrouw, uw kind is zalig,” opstond en een *Te Deum* wenschte aan te heffen. Haar stem schoot hierin te kort, het boek ontzonk hare handen, en door hevig zenuwlijden gefolterd, riep de eenzame moeder met hartbrekende stem uit: „Aan u, mijn God! onderwerp ik mij, ja mijn God, ik onderwerp mij!”

Terwijl mevrouw de Lucerne en de bisschop de St. Pol de Léon deze smartvolle ure met haar doorbrachten, vertrok mijnheer de Montagu van Parijs. Hij ontroerde bij de gedachte aan vrouw en kind, en was geheel ter neder geslagen over alles, wat hij in Frankrijk had gehoord en gezien. Van al wat hij bezat, had hij niet het minste kunnen redden, en terug gekeerd zijnde, ontwaarde hij met schrik, dat weldra zijne middelen zouden uitgeput zijn. Met innige blijdschap herdacht mevrouw de Montagu hare zuster, die haar in de laatste ure had herinnerd aan hare diamanten. De edelgesteenten werden verkocht voor 78000

francs, ofschoon zij eene meer dan dubbele waarde bezaten. De middelen waren nu voorhanden, om alle de schulden van den markies de Beaune te voldoen, die niet het geringste denkbeeld van zuinigheid had, en om voor mijnheer de Montagu eene militaire kleeding aan te koopen. De laatste had zijn vader verzocht, in het leger te mogen worden ingelijfd. Het geld moest ook dienen om de reis naar Coblenz te betalen, wijl mevrouw de Montagu haren man, van wien zij noode scheidde, daarheen volgde. Toch bleef zij in Aix terug, daar het leger geen blijvend kampement had, en daarenboven Coblenz geheel door vluchtelingen was ingenomen.

In Aix vond men ook eene menigte uitgeweken familiën. In den regel kwam des avonds in de salons van de gravin d'Escars het gezelschap bijeen, hetwelk evenwel iederen dag afwisselde, want dikwijls werd deze of gene gemist, die nog den vorigen avond door woord of blik het ijdele van het Parijsche hofleven had in herinnering gebracht. Vroeg men naar de reden der afwezendheid, dan was het antwoord: heden ontving hij of zij de tijding van het overlijden van vader, man, broeder, enz. Eerst hier hoorde mevrouw de Montagu de bijzonderheden van de vlucht des konings naar Varennes, en de rampspoedige terugkeer der koninklijke familie. In hevige spanning zag zij tijdingen tegemoet, omtrent het lot van haar vader, hare zwagers Noailles, Lafayette en Grammont, toen eindelijk de mare van den schrikkelijken 10^{den} Augustus in enkele brieven naar Aix werd overgebracht.

De tijding, dat zoowel het vreemde leger als dat der uitgewekenen zich op marsch bevond, had de woede in Parijs tot zulk eene hoogte opgevoerd, dat het aan de besliste leiders der revolutie gemakkelijk viel, om op den 10^{den}

Augustus 1792 een troon omver te werpen, die gedurende veertien eeuwen aan alle stormen weêrstand geboden had. Het heette, dat de verraders in de hoofdstad allereerst moesten worden onschadelijk gemaakt, alvorens men tegen de vreemde troepen optrok. Reeds aan den avond van den 9^{den} Augustus was eene buitengewone opschudding onmiskienbaar. Overal in Parijs kwamen groepen menschen bijeen, en op de Tuileriën wist men dat te middernacht alle klokken in de stad zouden worden geluid, en dat de reeds marschvaardige en sedert den 4^{den} Augustus met scherpe patronen voorziene benden in den zin hadden, het kasteel te belegeren. De voorpleinen waren bezet met bataillons der nationale garde, onder bevel van generaal Lafayette. Daarbij was gevoegd een regiment van 950 dappere Zwitsers, en omstreeks 120 adellijke personen, onder bevel van den overste, den hertog de Noailles-Ayes, en den luitenant, mijnheer de Grammont. De vader van mevrouw de Montagu had nauwelijks kennis genomen van de gebeurtenissen op den 20sten Juni, of hij was uit Zwitserland teruggekeerd, om zijne betrekking als overste bij de lijfwacht van den ongelukkigen koning, weder te aanvaarden. Ook hij bleef dezen kommervollen nacht met vijf zijner naaste bloedverwanten bij den ongelukkigen vorst.

De koning was dezen nacht door zijne ministers en raadsheeren — ook zeer lang door zijn biechtvader — omringd. Toen de prinses Elisabeth zich een oogenblik in de kamer der koningin ter ruste wilde begeven en zij uit haren halsdoek een korallen speld losmaakte, herhaalde zij met aandoening de woorden, die onder de ingegrifde leliën waren geplaatst: „Beleedigingen vergeten, beschimpingen vergeven.” — „Dat moeten wij vasthouden,” voegde zij er bij, „al handelen onze vrienden ook niet in dien geest.” — Ten 11 $\frac{3}{4}$ ure werd in Parijs het gelui der klokken gehoord.

Om 1 ure viel een schot. „Dat is het eerste,” riep de koningin, „maar o God! niet het laatste!” Het werd 4 ure. Zij ging naar het vertrek des konings en kwam spoedig met de tijding terug: „Wij hebben niets meer te hopen.” Mandat, een der officieren der nationale garde, was vermoord, de stadsregeering door een revolutionnair comité vervangen.

Den volgenden morgen, ten 6 ure, hield de koning nog eenmaal revue. In zijne omgeving bevonden zich de koningin, prinses Elisabeth, prinses Charlotte en de kroonprins. Hier en ginds hoorde men: „leve de koning,” daarentegen schreeuwden de kanonniers der nationale garde zoo luid mogelijk: „Weg met de verraders!” De koning keerde spoedig bleek als de dood, in het paleis terug. De koningin gaf aan mevrouw de Campan, hare voorlezeres en vriendin, kennis, dat alles verloren was; de koning had geene geestkracht betoond, en daardoor had de revue meer kwaad dan goed gedaan.

Daar men nog niet zeker was, of er een aanval op de Tuileriën zou worden gedaan, ging Clery, kamerdienaar van den kroonprins, zelf naar buiten, om zich van den toestand een juist denkbeeld te vormen. Overal kwam hij gewapende lieden tegen, met zeer verdacht voorkomen. Sommigen droegen pieken, anderen hooivorken, bijlen en ander moordtuig. De afdeeling van Marseille marcheerde in militaire orde vooruit, de lonten der kanonnen waren gereed. Het volk werd door hen opgeëischt, mede te werken tot de nederwerping der tirannen, en daarvan kennis te geven aan de nationale vergadering. Het gelukte Clery dit bataillon te ontkomen, en de Tuileriën weder te bereiken. Hier was een talrijk korps nationale gardes, doch in volslagen wanorde, bijeen. Op veler gelaat stond diepe smart te lezen, terwijl

anderen hunne makkers beleedigden, bedreigden, en met desertie poogden te verontrusten. Daaraan hadden de adellijke heeren de schuld; zij toch hadden zoowel den moed als de beslistheid der nationale gardes betwijfeld, en dat wel in het openbaar. De zwakheid der betergezinden, waardoor zooveel onheil tijdens de revolutie werd gesticht, droeg haar aandeel tot het ongelukkig einde van dezen dag.

Na 7 ure werd de angst vergroot door de bloohartigheid van vele bataillons, die eensklaps de Tuileriën verlieten. De troepen hadden den ganschen nacht niets gegeten. De koninklijke dienaars beijverden zich, brood en wijn uit te reiken, en aan te moedigen tot volhardend verzet. De koning deelde bevelen uit aan maarschalken en graven, die zich in zijne omgeving bevonden. De gesamenlijke bedienden, die trouw tot in den dood hadden gezworen, werden in verschillende zalen verspreid. Tegen 8 ure werd het gevaar meer en meer dreigend.

Aan de wetgevende vergadering, die hare zitting hield in eene aan de tuinen der Tuileriën grenzende rijsschool, had de koning kennis gezonden van zijn toestand en verzocht, dat eene deputatie zou worden benoemd, om hem te adviseeren. Er kwam geen antwoord.

Spoedig daarop kwam de procureur-generaal Röderer bij den koning, en drong bij hem aan, dat hij zich met de zijnen naar de nationale vergadering zou begeven. Hij verzekerde den koning en zijne gemalin, dat er niet meer te rekenen viel op de nationale garde, en dat, mochten zij in het kasteel blijven, niemand voor hun leven zou kunnen instaan. De koningin verklaarde daarop, dat zij zich liever aan de muren van het kasteel zou laten vastnagelen. Röderer verzekerde, voor het leven der koninklijke familie in te staan. Elisabeth was bedaarder, hoewel zij moest erken-

nen, dat wanneer de koning den voorgestelden stap deed, hij zijn eigen vonnis teekende. Ernstige bedenkingen bracht zij in, waarop Maria Antoinette ten antwoord gaf: „Is het leven niet meer te redden, dan ten minste de eer!” Schijnbaar rustig deed zij Röderer de vraag, of hij bij haar borg bleef voor het leven des konings, wanneer zij zijn raad volgden. Deze gaf daarop dit ten antwoord: „Alles, wat ik u bezweren kan, mevrouw, is dat wij met den koning leven en sterven.” „Komaan dan,” sprak de koning, „dan zullen wij gaan, hier is niets meer te doen.” Hij zou beter hebben gedaan, met zijne getrouwe onderdanen te sterven.

De koninklijke familie ging het eerst door de gelederen der getrouwe Zwitsers. De menigte drong al ras geweldig op, zoodat op dien kleinen tocht, horloge en ketting aan de koningin werden ontstolen. Aan des konings zijde gingen de hertog de Noailles-Ayes en Röderer; de koningin had nevens zich de prinses de Lamballe en de markiezin de Tourzel. De dauphin klemde zich bevend aan de hand zijner moeder. Een wilde jacobijn, met een afzichtelijk voorkomen, vatte het kind op, en plaatste het op zijn arm. De koningin stiet een luiden gil uit, en ontrukte hem het kind bij het ingaan van het gebouw.

De gansche vergadering stond op, toen de koninklijke familie binnentrad. „Mijne heeren!” begon de koning, „ik kom om de natie te behoeden voor eene zware misdaad.” De president geleidde den koning naar eene zitplaats, ook werden stoelen gebracht voor de koningin en prinses Elisabeth. Er heerschte doodsche stilte in de zaal. De president vatte het woord op, en bemerkte dat de discussiën niet goed konden worden voortgezet in tegenwoordigheid des konings, waarop de koninklijke personen in het naburige klooster des Feuillants werden gebracht.

De in de Tuileriën achtergebleven dames, kwamen in eene salon bijeen, en bespraken met elkander, wat er in deze omstandigheden te doen ware. Burgers en Zwitsers mengden zich dooreen, toen eensklaps een schot werd gelost. De Zwitsers beantwoordden met een salvo, waarop het volk de kanonnen tegen het paleis liet donderen. De angst die op dit oogenblik op de Tuileriën heerschte was onbeschrijflijk. Ongeveer 5000 lijken bedekten ten laatste de pleinen en gangen van het paleis. Mevrouw de Campan, die hare zuster zocht, ijldde naar de kamers der bovenste verdieping. Daar vond zij een der Hongaarsche soldaten der koningin, een man van buitengewone geestkracht, die menig gevaar voor zijne gebiedster, door trouw en tegenwoordigheid van geest, had geweerd. Mevrouw de Campan riep hem toe, dat hij zich zou redden, maar met zwakke stem gaf hij ten antwoord: „Ik kan niet meer, de schrik heeft mij gedood!” Een oogenblik daarna stortte hij, door eene lans doorboord, neder.

De hertog de Noailles was met het gansche gevolg des konings buiten de deur der rijschool gebleven, en had eindelijk met veel gevaar het huis zijner dochter de Grammont bereikt, die in de redding haars vaders een hoopvol voorteecken zag voor het behoud van haren man, die reeds sedert den vorigen morgen op de Tuileriën gebleven was. Het werd avond, maar mijnheer de Grammont kwam niet terug, eindelijk tegen 9 uur, bracht iemand een briefje waarop dit ééne woord stond geschreven: „Gered! G.” Een half uur later, en hij zelf trad binnen. Van 's morgens vroeg had hij verscholen gezeten in een garderobekast. Eenige dagen later vond de hertog de Noailles-Ayes gelegenheid om op nieuw naar Zwitserland te vluchten. Hij voedde de hoop, dat zijne vrouw en dochter, zolang

in hun afgelegen woning onbekend zouden blijven, waarheen zij uit hun paleis waren gevlucht, tot er gelegenheid zou zijn om hem te volgen. ¹⁾

1) Op dien dag werden ongeveer 5000 menschen vermoord, waaronder 1000 Zwitsers. Zooals bekend is heeft Thorwaldsen, ter eere der getrouwe Zwitsers, in het kanton Lucern, een heerlijk monument in de rotsen gehouwen, voorstellende een leeuw, in wiens rug een gebroken dolk steekt, het wapen waardoor hij het leven verloor. Ieder lichaamsdeel van het edele dier drukt niet alleen de smart uit, maar ook de pijn der onderwerping; een der klauwen rust op de in den vloer ingewerkte lelie der Bourbons. Onderaan vindt men de namen van alle gesneuvelden op den 10den Augustus en den 3den September 1792; lager nog ziet men een altaar.

IV.

Wij verlaten voor een oogenblik de uitgewekenen, en volgen de koninklijke familie naar den kerker, van waar de een na den ander ter dood werd gevoerd, hoewel hun geest over alle angsten van leven en dood zegevierde.

Mevrouw de Campan, voorlezeres en vriendin van Marie Antoinette, was met hare zuster gered door de hulp van een der nationale gardes. Toen zij evenwel, aan alle zijden door moordenaars werden omringd, bracht hij de beide vrouwen in een herberg, en verzekerde de waardin, dat zij zijne zusters en goede patriotten waren. Toen zij alleen waren, verklaarde hij, allen afkeer te hebben van deze duivelachtige boosaardigheid; hij had niemand het leven benomen, en hoewel slechts eenvoudig fabriekarbeider, wenschte hij met de heeren der revolutie niet te ruilen. Bij het verlaten der herberg zag mevrouw de Campan hare woning in vlam staan, terwijl roovers in haar buiten geworpen goed rond-doodden; de dag echter was zóó ontzettend, dat men dit alles bijna natuurlijk vond.

Ten huize van een vriend vond mevrouw de Campan den tijd, alle papieren te verbranden, die in het nadeel des konings konden gebruikt worden.

Den volgenden morgen werden de dames bij de koningin ontboden. De Nationale Vergadering had den koning geschorst, en Danton tot minister aangesteld. Mevrouw de Campan was letterlijk van alles beroofd, zoodat zij eerst kleederen moest leenen, om voor de koningin te verschijnen. In het volgende vertrek, waar zij gebracht werden, vonden zij den koning, wien men het haar sneed. Hij nam twee zijner lokken, en bood die zwiingend der dames aan. Hij veroorloofde haar niet, dat zij hem de hand kusten, maar hij omarmde allen. Niemand kon een enkel woord spreken. In het derde vertrek (klooster des Feuillants) bevond zich de koningin, ten prooi aan onbeschrijfelijke angst en ellende. Eene onbeschaafde vrouw was haar eenig gezelschap. Toen mevrouw de Campan met hare zuster binnentrad, strekte zij de armen uit en riep: „Komt, ongelukkigen! tot eene vrouw, die nog ongelukkiger is, omdat zij ook aanleiding gaf tot uwe ellende!” — „Wij zijn verloren,” voegde zij er bij, „nu is het oogenblik gekomen, waar reeds drie jaren lang haat en verblindings ons trachtten te brengen. Wij, en nog velen met ons, zullen in deze vreeselijke revolutie den dood vinden!” De kroonprins en de prinses traden binnen. „Ook gij, lieve kinderen! zult met ons hetzelfde lot deelen!”

Zij onderhield zich verder over de moorden in de Tuileriën gepleegd, over den brand van het huis van mevrouw de Campan, en de vriendelijkheid, betoond door de echtgenooten van den engelschen gezant, die voor den dauphin schoon linnengoed gezonden had. De beide zusters ontvingen eenige bevelen, en zij verliet beide, zoo als zij geloofde, voor eenige uren, maar het vaarwel, dat zij haar toeriep, was voor eeuwig. Mevrouw d'Augnon had de koningin 25 louis d'or doen toekomen; dit was bekend geworden, en zij

werd met gevangenisstraf bedreigd. De gedachte, door de hand van den beul te sterven, was haar zoo folterend, dat zij uit hare woning op straat sprong en dood werd opgenomen. Mevrouw de Campan liet zich des avonds wederom vinden aan de deur van Marie Antoinette, doch de toegang werd haar geweigerd. Zij ijld naar Robespierre, die koelbloedig haar verzoek afsloeg, hoewel zij hem deed opmerken, dat iemand, die samenspande tegen de vrijheid der natie, toch geen gevangenisstraf zou vragen! „De gevangenen,” hernam hij, „zullen naar de Temple worden gebracht, en daar hebben zij geene bediening meer van noode.”

Hoe was Robespierre zulk een monster geworden, dat hij geen menschelijk gevoel meer scheen te kennen? Ook hij was eens het kind eener lieve familie. Met twee zusters werd zijne eerste kindsheid en zijne spelen door trouwe ouders verzorgd en geleid. Zijne grootste blijdschap bestond daarin, om zijne teeder geliefde moeder, toen zij, tijdens hare laatste ziekte, bleek en zwak op haren stoel zat, de schoonste beziën en bloemen te brengen, door hem in zijn eigen bloembed gegaard. Het scheen kinderlijke jaloezie, toen eens zijn broeder Augustinus een gelijk geschenk uit zijn tuintje aanbood, of wel eene even goede getuigenis op het gymnasium verwierf, en zijn gelaat betrok, en hij donker voor zich heen zag. Later bleek die onbetuugelde cerzucht, toen hij, in den bisschop van Arras zijn beschermer gevonden hebbende, weldra boven alle medescholieren uitblonk. In zijn praktijk klom hij al hooger en hooger. Eens werd hij, door een voorheen rijk en machtig doch later geruïneerd man, tot pleitbezorger gekozen. Bij een zijner bezoeken aan het armoedige zolderkamertje van zijn cliënt ontmoette Robespierre de prinses Elisabeth, welke

de zieke vrouw een bezoek had gebracht. In hevige liefde voor haar ontbrand, bood hij haar de hand. Gelijk zij bij een zieke zou hebben gedaan, zoo keerde zij zich van hem af. Haar medelijden beschouwde hij als verachting en hoon, zijne liefde voor de prinses veranderde in den bittersten haat tegen alle aristokraten, en de prinses en ieder harer familie zou ondervinden, dat Robespierre niet ongestraft werd versmaad.

Meer gelukkig dan mevrouw de Campan was Clery, kamerdienaar van den dauphin. Na zijne, aan het wonderbare grenzende, redding uit de Tuileriën was hij naar zijne familie te Versailles vertrokken, en had daar vele dagen in een hevige koorts gelegen. Zijne liefde voor de familie des konings dreef hem weder naar Parijs.

Hier kwam hem ter oore, dat de koninklijke familie den 13den Augustus naar de Temple, een vroeger lustslot der Bourbons, was heengevoerd; dat, onder alle dienaren, alléén Hue zich bereid had verklaard, den koning daarheen te vergezellen, en dat de maire van Parijs nog twee personen zocht, om den dienst waar te nemen. Hij hield niet op met bidden en smeeken, totdat hij eindelijk den 26sten Augustus naar de Temple werd gebracht. Men inspekteerde hem en gaf hem de noodige instruktiën, waarnaar hij zich te gedragen had.

Het was een aangrijpend oogenblik, toen Clery bij zijn gevangen meester, den dauphin, binnentrad. De koningin was de eerste, die in staat was iets te zeggen. „Gij wenscht mijn zoon van dienst te zijn, welnu, gelieve u met mijnheer Hue te verstaan, over al hetgeen hem en ons betreft.” Clery was te bewogen, om een enkel woord te spreken.

Gedurende het souper vraagden de prinsessen hem, of hij het haar kon opmaken, daar zij sedert acht dagen van

alle vrouwelijke bediening waren verstoken. Clery was bereid alles te doen, wat de dames aangenaam kon zijn, waarop hij door den wachthebbenden officier werd bedreigd, in het vervolg voorzichtiger met zijne antwoorden te zijn. Acht dagen gingen voorbij, waarin Clery geene verbinding met de buitenwereld had.

Inmiddels kwam de ijsselijke Septembermaand. De vereenigde legers van Pruisen en Oostenrijk naderden de hoofdstad, die door eene ijzende koorts was aangetast. Allen wenschten de vijanden te ontmoeten te gaan, maar eerst moesten „de verraders in den rug” onschadelijk gemaakt worden. De poorten werden gesloten, nacht en dag alle huizen doorzocht, en de gevangenen opgepropt. Een drukkende en benauwde atmosfeer was over de stad verspreid.

In de nabijheid der Temple was op den 2^{den} September groote beweging. Reeds des morgens had Clery bemerkt, dat er groote onrust heerschte onder de kommissarissen, die de wacht hadden afgelost. Als gewoonlijk ging de koning met de zijnen aan tafel in het enge tuintje. Een der naastbij zijnde politieagenten zeide na eenige oogenblikken: „Wij hebben verkeerd gedaan, om u heden hier te brengen,” en daarop werd den gevangenen verzocht, spoedig terug te keeren.

Nauwelijks waren zij de kamer der koningin binnengegreden, of zij werden door twee officieren gevolgd. Een van hen, vroeger kapucijner monnik, Matthieu geheeten, zeide tot den koning: „Gij weet niet, mijnheer, wat er om uwentwille gebeurt. Het vaderland is in het grootste gevaar; de Pruisen marcheeren op Chalons. Gij hebt u al het daaruit komende onheil te wijten. Wij weten dat wij met vrouwen en kinderen zullen omkomen, maar gij zult vóór ons sterven! Nog is het tijd, gij kunt — —” De koning viel

hem in de rede: „Alles heb ik voor mijn volk gedaan, niets heb ik mij te verwijten.”

Matthieu wendde zich hierop tot Hue en deelde hem mede, dat hij bevel had ontvangen hem als gevangene te arresteren. „Wien?” vroegde de koning. „Uw kamerdienaar.” De koning wenschte te weten, waarvan Hue werd beschuldigd. Geen antwoord. De koning beval den gevangene dringend aan de officieren aan. De kamer, waar Hue tot dusverre had gewoond, werd verzegeld, en zoo verliet ook hij de Temple. Bij het vertrek ontving Clery nog de volgende waarschuwing van den vroegeren kapucynner monnik: „Neem u in acht, stelt gij u evenzoo aan, dan zal het u niet beter gaan.”

Nauwelijks waren de deuren gesloten of de koning riep Clery en overhandigde hem de papieren, die door Hue hem nog waren toegeschoven. De drukte der wacht, het gejoel van het volk en het kommervolle lot van Hue grepen hem sterk aan. Hij verzocht Clery, den nacht bij hem door te brengen, waarop deze zijn bed in de slaapkamer des konings bracht.

De eerste vraag des konings bij zijn ontwaken was, of Clery nog niets van Hue was te weten gekomen. Clery antwoordde, dat zooveel hij van de wachten had afgeluisterd, hij vernomen had, dat het volk op de gevangenis aandrong, en dat hij zou trachten, wat naders te vernemen. De koning beval hem de meest mogelijke omzichtigheid. „Ook om mijnentwille,” voegde hij er bij, „want ik vrees, dat deze lieden de bedoeling hebben, mij alleen vreemden tot gezelschap te geven.” Door vele leden der municipaliteit tegen 11 ure des morgens ondervraagd, wat de koning toch wel dacht over de verwijdering van Hue, gaf hij ten antwoord, dat zijne majesteit in groote onrust over

zijn lot verkeerde. „Zeg den koning,” sprak Manuel, „Hue zal niets kwaads geschieden, maar men heeft mij opgedragen, Capet mede te deelen, dat hij niet zal terug komen.” Clery vroeg, of de beweging in de stad voortging? Het antwoord van Manuel liet het ergste vreezen. „Het volk wil de Temple bestormen,” sprak hij en voegde er bij, „uw dienst kan nog zwaar genoeg worden, ik wensch u geluk en tegelijk den noodigen moed!”

Een uur later wenschte de koning met zijne familie in den tuin te worden gebracht. Het werd hem geweigerd.

Gedurende het middageten, hoorde men het geroffel der trommels, en het vernieuwde alarm van het gepeupel. De ongelukkige gevangenen verlieten de tafel en keerden naar de kamer der koningin terug. Clery stond op het punt, aan de verlaten tafel zijn middagmaal te gebruiken, toen plotseeling voor het venster een op een spies gestoken hoofd verscheen. De vrouw van den gevangenbewaarder gaf een luiden schreeuw, die door het schaterend gelach der barbaren werd gevolgd, wyl zij dachten, de stem der koningin te hooren. Meenende dat de koninklijke familie nog aan tafel zat, hadden zij het offer hunner woede op zulk eene wijze in de hoogte gestoken, dat het aan niemands blik kon ontgaan. Het was het hoofd van de prinses de Lamballe, en het gelaat, ofschoon bebloed, was nog herkenbaar, de blonde lokken fladderden in den wind.

Clery spoedde zich naar den koning, om, ware het mogelijk, het schrikkelijke tooneel voor de dames te verbergen. Maar de schrik was zoo duidelijk op zijn gelaat zichtbaar, dat allen bij zijn binnenkomen ontstelden. „Waarom eet gij niet,” vraagde de koningin. „Mevrouw, ik gevoel mij niet wel.” Op dat oogenblik trad de tweede wacht binnen en fluisterde met den eerste. De koning wenschte te weten, of zijne familie

hier veilig was. Men gaf hem ten antwoord, dat het gerucht liep, dat de koning en zijne familie niet meer in de Temple waren. Men eischte, dat zij zich aan het venster zouden vertoonen, maar zij, de wachten, zouden dat niet dulden, want het volk moest vertrouwen stellen in zijne overheid.

Intusschen, het geweld nam toe, en duidelijk kon men hooren de smaadreuen tegen de koningin. Op nieuw trad een soldaat binnen, ditmaal gevolgd door vier mannen uit het volk, die zich overtuigen wilden, of de koning werkelijk in de Temple was. Een hunner naderde Lodewijk, en vroegde hem: „Zijt gij dan waarlijk de koning?” „Zeker,” was het antwoord, „wie zou het anders in mijne plaats willen zijn?”

Een tweede eischte, dat de gevangenen zich aan het venster zouden vertoonen. De politiewachten weigerden het. Daarop zeide één hunner op barschen toon tot de koningin: „Men wil u het hoofd der prinses de Lamballe niet laten zien, dat men hierheen droeg om u te toonen hoe het volk zijne tirannen straft. Ik raad u, ga naar het venster, zoo ge niet wilt, dat het volk hier binnendringt.”

Bij het hooren dezer woorden viel de koningin in onmacht. Door spoedig aangebrachte hulp, plaatste men haar in een leunstoel. Hare weenende kinderen trachtten haar door liefkozingen weder tot bewustzijn te brengen, terwijl de man nog altijd zeer rustig bleef staan, totdat de koning hem op vasten toon toesprak: „Mijnheer, wij zijn op alles voorbereid, maar gij hadt het u kunnen besparen, deze smartelijke gebeurtenis aan de koningin mede te deelen.” Toen de koningin weder tot zichzelf was gekomen, barstten allen in geweën uit. Men ging in de kamer van de prinses Elisabeth, waar het geweld van het volk minder werd gehoord. Clery, die nog een oogenblik in de kamer der koningin was achtergebleven, bemerkte op nieuw het hoofd der prinses.

De man, die het droeg, stond op de puinhoopen der huizen, daar men allen, die zich in de nabijheid der Temple bevonden, had afgebroken. Een ander had het hart der vermoorde op zijn sabel gestoken. De raddraaiers wilden de poort der Temple doen springen, doch de gewezen abt Danjon hield het volk daarvan terug, waarvan door Clery deze woorden werden verstaan: „Het hoofd van Marie Antoinette behoort aan de departementen. Frankrijk heeft zoolang de bewaking der schuldigen aan zijne hoofdstad toevertrouwd, totdat de volksgerechtigheid het volk zal wreken.” Na lang tegenworstelen gelukte het den redenaar, het volk te doen uiteen gaan.

Aan den avond van dezen verschrikkelijken dag verhaalde een der kommissarissen, dat het volk het plan had opgevat, met de afgevaardigden in de Temple te dringen en het naakte misvormde lijk der prinses naar binnen te slepen. De politie had er zich tegen verzet, en was eindelijk er toe overgegaan, de driekleurige kokarde aan de poort van het gebouw vast te hechten. — Nu was het ontwijfelbaar, dat de koninklijke familie niet zou gedood worden. De politie-agent nam de 25 sous aan, die Clery hem voor de aangehechte kokarde ter hand stelde.

Tegen 8 ure werd het in de nabijheid van de Temple rustiger. In Parijs zelve duurde het moorden der gevangenen voort. Men telde dien dag ten minste 1480 slachtoffers.

Nauwelijks begonnen deze gruweldaden te verminderen, of de koninklijke familie keerde tot hare eentonige dagelijkse bezigheden terug, zooals zij die van af de gevangenneming hadden gevolgd. De „kleine toren,” die hun ten woning diende, had vier verdiepingen. Op de eerste had men eene voorkamer, eene eetkamer, met nog een afzonderlijk kabinet. Hierin vond men een bibliotheek, waarvan de ko-

ning in de vier maanden zijner gevangenschap 257 deelen las. Op de tweede verdieping bevond zich de slaapkamer der koningin, die des kroonprinsen, en der prinsessen Charlotte en Elisabeth. Deze kamers gaven toegang tot het afzonderlijk vertrek, dienende tot kleedkamer zoowel voor de koninklijke familie, als voor de wachthebbende officieren en soldaten. De derde verdieping werd door den koning bewoond. Eene kamer had hij tot leeskabinet, in de groote sliep hij.

Gewoonlijk stond de koning ten 6 ure op, en scheerde zich; daarop hielp Clery hem bij het aankleeden, waarop hij zich dadelijk naar het leeskabinet begaf. Daar dit vertrek zeer klein was, bleef de wachthebbende officier in de slaapkamer, waarvan de deuren open moesten blijven, opdat hij den koning altijd in het oog kon houden. De ongelukkige vorst ving aan met knielende te bidden, vervolgens las hij tot ongeveer 9 ure. Middelerwijl begaf Clery zich naar de koningin, die altijd eerst op zijn kloppen de deur opendeed, opdat de wacht niet vroeger bij haar zou binnentreden. Clery kapte dan de dames en den dauphin, en bracht haar dan het een of ander nieuws, dat hij te weten was gekomen. Een enkel teeken was voldoende, dat een der dames een paar woorden wisselden met de wacht, opdat daardoor de opmerkzaamheid zou worden afgeleid.

Tegen 9 ure gingen de koningin, hare kinderen en mevrouw Elisabeth, het ontbijt gesamenlijk bij den koning gebruiken. De benedenste kamer werd daarop door Clery in gereedheid gebracht, waarbij Tisson en zijne vrouw hem hielpen. Deze laatsten waren aangesteld als spionnen, zoowel voor de koninklijke familie als voor de wacht; en zij waren hun taak volkomen waardig. Tisson was een boosaardige grijsaard, die geen medelijden kende; zijne vrouw had zich

schuldig gemaakt aan eene valsche beschuldiging tegenover de koningin, en uit naberouw daarover werd zij krankzinnig.

De koning ging ten 10 ure naar de kamer zijner echtgenoot, en bracht aldaar den dag door. Hij hield zich bezig met het onderwijs geven aan zijn zoon, liet hem gedichten opzeggen, gaf hem lessen in de aardrijkskunde, geschiedenis en in het latijn, en deed hem landkaarten teekenen. Het vroeg ontwikkelde verstand van den jeugdigen prins loonde de trouwe zorgen der ouders. Hij had zulk een sterk geheugen, dat bijv. wanneer de negenjarige knaap de kaart van Frankrijk voor zich had, die dan met een papier was bedekt, hij alle departementen, distrikten, steden en den loop der rivieren kon aanwijzen. Bij het onderwijs in de geschiedenis merkte hij eens aan: „De koningen hebben toch veel weg van de hooge boomen, die door de winden worden bewogen.” — De koningin gaf onderricht aan hare dochters. Daarop naaiden, breiden en borduurden de dames tot 1 ure; was het weder dan gunstig, dan konden zij, vergezeld door een officier en vier soldaten, naar den tuin gaan. Clery speelde daar met den dauphin raket of wat anders, om het arme kind ten minste eenige afleiding te geven. Ten 2 ure vereenigde zich de geheele familie weder in den toren voor het middageten. Dan werd regelmatig alle dagen ieder vertrek door den bierbrouwer Santerre en twee andere nationale gardes doorzocht. Later kwam de familie in het vertrek der koningin bijeen. Een partij schaak werd gespeeld tot 4 ure, waarop de koning een weinig rust nam, terwijl de overigen, ieder met een boek in de hand, in diepe stilte bij hem bleven. Het was een aangrijpend gezicht, — den gevallen koning, die hier zoo kalm sliep, omringd door zijne met hartelijke liefde verbonden huisge-

nooten. — Was de koning ontwaakt, dan werd het onderhoud weder voortgezet. De lessen der kinderen vingen wederom aan. Door de koningin werd daarop iets voorgelezen, hetzij uit de geschiedenis of wel uit andere boeken, waardoor dan dikwijls door eene vergelijking van vroegere vergankelijkheid en de tastbare werkelijkheid van het oogenblik smartelijke gevoelens werden opgewekt, die door den koning dan werden verzacht, door ter verstrooiing zijner kinderen, eenige raadsels op te geven.

Was het avondeten afgeloopen, en werden de kinderen naar bed gebracht, dan ging de koningin eerst met hen bidden, daarbij werd door den prins noch de herinnering aan de prinses de Lamballe, noch de bede om het behoud zijner goevernante, mevrouw de Tourzel, vergeten. Was de wacht in de nabijheid, dan was het kind voorzichtig genoeg, de beide gehate namen zeer zacht uit te spreken. De koningin en prinses Elisabeth bleven bij de kinderen. Dikwijls bleef de koning tot middernacht op, als wanneer de wacht werd afgelost.

De keuze der wacht toonde den toenemenden haat tegen den ongelukkigen vorst en zijne familie. De schoenmaker Simon was nog de ergste niet, hoewel hij de onbeschaamdheid tot het uiterste dreef, daar hij vele malen in tegenwoordigheid des konings riep: „Clery, vraag eens aan Capet, of hij ook wat noodig heeft, anders moet ik twee maal boven komen.” De bezoeken in den tuin werden den ongelukkigen gedurig meer tot last, hoewel zij hieraan om hunner kinderen wille niet toegaven. Op een smal pad stond een der gardes een wolk van stinkenden tabaksrook den vorst in het gezicht te blazen. Een ander plaatste een stoel in het reeds zoo enge laantje. Waren de arme lieden eenmaal in de vrije natuur, dan begonnen de kanonniërs met hunne

revolutionnaire liedjes, dansten in het wild als bezetenen en hadden plaatjes in de hand, voorstellende bijv. een man, hangende aan een galg, waaronder te lezen stond: Lodewijk XVI, een luchtbad nemende. Evenwel, de prinses Elisabeth bemerkte meermalen tranen op de wangen der verder staande schildwacht. Gretig werd deze ure aangegrepen door de trouwe aanhangers des konings; zij keken alsdan met belangstelling uit de vensters der naburige huizen. Menigmaal hoorde men een zacht: leve de koning! Die lieden hadden de gevangenen reeds beweend als gevallen offers, en nu zagen zij met stille vreugde hen nog onder de levenden verkeeren.

Den 21sten September ontstond er eene groote beweging voor de gevangenis. Het geschetter der trompetten, het geroffel der trommen werd afgewisseld door het schreeuwen en lachen van het volk. Door een afgevaardigde werd met gillende stem bekend gemaakt: Het koningschap is in Frankrijk afgeschaft, en voor altijd wordt de republiek geproklameerd! Dit was door de 749 afgevaardigden besloten, welke heden tot de nieuw gekozen Conventie waren toegetreden. Het was den dag na de vergeefsche kanonnade bij Valmy, waar het Pruissische leger werd gestuit, om spoedig Frankrijk onverrichter zake te verlaten.

Hebert en Destournelles, twee tegenwoordig zijnde leden der municipaliteit, zagen bij deze kennisgeving den koning aan, en spaarden hun honend gelach niet. Deze echter wendde den blik niet uit het boek, waarin hij las, en zijn gelaat onderging niet de minste verandering. De koningin deed evenzoo. Clery, die aan het venster stond en door de menigte voor den koning werd aangezien, werd met smaadereden overstelpt, totdat hij zich verwijderde.

Een verzoek om schoon linnen, door Clery in naam der

koninklijke familie" gedaan, werd reeds aan den avond van dien dag afgewezen. Voortaan durfde hij slechts vragen voor „Lodewijk XVI, Marie Antoinette, Lodewijk Karel, Maria Theresia, en Marie Elisabeth."

Het eenige schoon linnengoed, dat nog in hun bezit was, was gezonden door de echtgenooten van den engelschen gezant, die, beschermd door de betrekking van haren man, zonder gevaar voor haar leven, zulke liefdediensten kon bewijzen. De koningin en prinses Elisabeth hadden dagelijks de gesleten kleederen der gevangenen op te knappen, die des konings werden verstedd wanneer hij naar bed was gegaan. Later werd voor het noodige gezorgd. De naaisters, hadden zoo als gewoonlijk, boven de gemerkte namen, een kroon gezet; door de wachten evenwel werden zij gedwongen de kroon weder uit te tornen.

Den 26sten September kwam Clery ter ooren, dat men voornemens was, de koning van zijne familie te scheiden, en hem in den grooten toren op te sluiten. Met beleid werd de vorst door den trouwen dienaar hiervan onderricht, en daarbij liet deze gevoelen, hoe zwaar het hem viel, dat bericht mede te deelen. „Geen grooter dienst kunt gij mij bewijzen" hernam de koning, „en van uwe toegenegenheid verwacht ik, dat gij niets voor mij verborgen houdt! Tracht te vernemen, wanneer het zal gebeuren, en vertel het mij dan."

Drie dagen later traden zes leden der municipaliteit het vertrek der koningin binnen, waar allen bij een waren, en deden voorlezing van een dekreet der nationale vergadering, waarbij, „alle aan de gevangenen en den kamerdienaar behoorende papieren, inkt, pennen, potlooden en schrifturen zouden worden weggenomen." Charbonnier, die het woord voerde, voegde er bij: „Mocht gij iets noodig hebben, dan kan Clery het schriftelijk in een register, dat in de raadzaal

ligt, te kennen geven." Zonder den minsten tegenstand, lieten de koning en de zijnen alle onderzoek toe.

Daarop namen de kommissarissen, uit alle kamers en kasten, alles weg, wat eenige beteekenis had, zoodat prinses Elisabeth bij het herstellen van de jas haars broeders de draad met de tanden moest afbijten.

"Ach, lieve zuster," sprak de koning dan, "welk een onderscheid met uw kamertje te Moutreuil!"

"Als ik bij u ben, lieve broeder" antwoordde de prinses, "heb ik niets te klagen."

Ook dit geluk stond weldra voor deze arme lieden verstoord te worden.

De koning stond na het souper op, om den zijnen goeden nacht te wenschen; een der overheidspersonen trad op hem toe, en beval hem nog te wachten, daar men hem iets had mede te deelen. Een kwartier later traden de zes genoemde heeren binnen, en lazen een tweede dekreet voor, houdende dat de koning in den grooten toren zou worden gebracht. De koning was, hoewel hierop voorbereid, ten diepste bewogen. Zijne beangstigde familie trachtte in de oogen der kommissarissen te lezen, wat hieruit stond geboren te worden. In onuitsprekelijken weemoed nam de familie afscheid. Clery volgde den koning. Het voor den koning bestemde vertrek was nog in het geheel niet gereed. Geen enkel meubelstuk, slechts een bed werd er gevonden. Aan de muren werd nog door timmerlieden en schilders gewerkt, waardoor een doffe, benauwde lucht ontstond. Clery, die den nacht in tranen had doorgebracht, wilde, toen zijn dienst bij den koning was afgelopen, zich naar den kleinen toren begeben om den prins aan te kleeden. Door de schildwachten werd hem dit belet, en een hunner voegde hem toe: "Gij, noch uw heer, hebben voortaan eenigen toegang tot die ge-

vangen, de koning zal zijne kinderen niet meer zien."

Het was 9 ure en de koning wenschte naar zijne familie geleid te worden. „Daartoe hebben wij geen bevel ontvangen" merkte de wacht aan. De koning maakte eenige tegenbedenkingen, maar ontving geen antwoord. Een knaap bracht daarop den koning als ontbijt een stuk brood met een glas limonade. Clery was in een hoek der kamer gezeten, door diepe smart bevangen bij het zien van de ellende dezer doorluchtige familie. Reeds voor lang was er sprake geweest, dat de kroonprins van zijne ouders zou worden gescheiden. Hij vreesde dat dit nieuwe ongeluk nog heden de arme lieden zou treffen. De koning dacht daar niet aan. Deelnemend bood hij zijn kamerdienaar de helft van zijn brood aan. „Uw ontbijt schijnt men te vergeten, welnu neem de helft van het mijne;" — Clery barstte in tranen los, en ook de koning kon zich niet langer bedaard houden.

Eenige werklieden, die de kamer zouden gereed maken, kwamen tegen 10 ure binnen, voorafgegaan door eenige leden der municipaliteit. Een van hen vertelde den koning, dat hij zoo even, bij het ontbijt zijner familie, was tegenwoordig geweest; allen waren wèl.

„Ik dank u, mijnheer!" hernam de koning, „wilt gij mijne groeten overbrengen, en allen zeggen, dat ook ik mij wèl bevind? Zou ik niet eenige boeken mogen hebben, die ik in de kamer der koningin heb laten liggen?"

Aan zijn verzoek werd voldaan, en de overheidspersoon nam Clery mede, daar hij zelf niet lezen kon. De koning gaf zijnen kamerdienaar nog eenige bevelen, zijn blik gaf het overige te kennen.

Clery vond de koningin, omgeven van hare kinderen, en prinses Elisabeth, in diepe droefheid. Verscheidene vragen betreffende den koning werden gedaan, die slechts met groote

voorzichtigheid konden worden beantwoord. Marie Antoinette verzocht den heer, die met Clery was binnengetreden, haar te vergunnen slechts enkele oogenblikken, bij voorbeeld, bij het middageten, den koning te ontmoeten. Hare beden gingen van klachten in angstkreten over.

„Welnu, heden kunt gij te zamen eten,” zeide een der officieren, „verder heeft alleen de conventie de bevoegdheid ter beslissing.”

Alleen de gedachte van den koning weder te zien, mengde een gevoel van vreugde in de harten der ongelukkigen. De koningin met hare kinderen op de armen, mevrouw Elisabeth met ten hemel geheven handen, dankten God vurig voor dit ongedacht geluk; de wachthebbende soldaten konden zich ditmaal van tranen niet weêrhouden. Schoenmaker Simon mompelde in zich zelve: „Die verd . . . vrouwen brengen iemand aan het weenen. Mevrouw, gij hebt niet geschreid, toen gij op 10 Augustus de slachting onder het volk toeliet.” „Het volk verkeert in groote dwaling over onze gevoelens,” hernam de koningin.

Het middageten werd nu gemeenschappelijk bij den koning gebruikt, en deze dagelijksche samenkomst werd van nu af niet verhinderd. Ook mocht Clery zijn dienst in de beide torens vervullen, totdat drie weken later ook de vertrekken voor de dames in den grooten toren waren gereed gemaakt.

Het aantal schildwachten was hier belangrijk vermeerderd, waardoor de moeielijkheid ontstond, een of andere tijding tot de gevangenen te brengen. Evenwel, hiervoor bleven nog altijd twee wegen over: iedere week ontving Clery versch linnengoed van zijne vrouw, die dan immer door eene dame werd vergezeld, die zich voor iemand zijner familie uitgaf. Uit verkleefdheid aan de koninklijke familie, trotseerde zij de grootste gevaren, en koos deze verkleeding,

om ten minste éénmaal 's weeks van hun wedervaren te hooren. Natuurlijk mocht Clery de beide vrouwen slechts spreken in tegenwoordigheid der wacht, doch veelmaal bevonden zich onder hen welwillende lieden, die eenige vrijheid toestonden. Er bestond nog een tweede weg, en wel door middel van een getrouw dienaar des konings, genaamd Turgi, dien het gelukt was, met nog twee vroegere kamerdienaars in de Temple te worden geplaatst. Hij bracht het eten voor de koninklijke familie uit een ver verwijderde gaarkeuken, en had nog bovendien voor andere dingen in de Temple te zorgen. Ieder onderhoud met Clery was hem verboden. Had hij Clery iets te melden, dan geschiedde dit door een afgesproken teeken. De prinses Elisabeth, die van de verstandhouding dezer twee wist, trachtte alsdan een gesprek met de wacht aan te knopen. Clery verzocht nu en dan Turgi hem te kappen of iets dergelijks, waardoor het somtijds aan laatstgenoemde gelukte in Clery's slaapkamer te komen, en daar brieven en nieuwsbladen onder het bed te verbergen. Zoowel van de wacht als van de overige lieden in de Temple, had Clery veel smaad en verachting te verduren, maar de liefde voor zijn koning en de innige wensch om bij hem te blijven deden hem zooveel stilzwijgendheid en kloeke waakzaamheid in acht nemen, dat hij zelf den ruwsten mensch vertrouwen en achting inboezemde. Tegen half Oktober werd hij op de beschuldiging eens onbekenden voor de conventie gebracht. De vurige gebeden der familie, wier weldoener hij was, werden genadig verhoord. Trots de gewone rechtspleging van die dagen werd Clery vrijgesproken, en kwam hij, aan den avond van den derden dag, in de gevangenis des konings terug.

In November werd de koning ernstig ongesteld, en na

lang pogen gelukte het, dat zijn vroegere lijfarts, Dr. le Momier, bij den zieke werd toegelaten. Ook de dauphin werd ziek, daarop de dames en ook eindelijk Clery. De kroonprins verliet, toen hij aan de betere hand was, het bed des zieken dienaars niet, bracht hem te drinken en las hem voor. Ook de koning kwam des avonds in een weinig bewaakt oogenblik binnen, en hem een verkoelenden drank brengende, voegde hij er bij: „Ach! hoe gaarne wenschte ik zelf u te verplegen; maar gij weet het, dat ook dit niet geoorloofd is!” Na het souper kwam de geheele familie binnen om hem goeden nacht te wenschen. Heinelijk deed prinses Elisabeth hem een geneesmiddel toekomen dat haar goed geholpen had, en zoowel zij als de koningin verrichtten hare avondbezigheden in Clery's kamer. Toen Clery weder kon opstaan, gaf de prinses een peperhuisje met suikerwerk aan den dauphin, welke het aan den zieke deed toekomen. Clery kwam ten ongeveer 11 ure het te bed liggende kind voorbij, toen hij zachtjes werd geroepen. Clery geloofde, dat de prins ongesteld was, wijl hij nog niet sliep. Maar neen, op fluisterenden toon sprak het kind: „Het was tijd dat gij kwaamt; tante heeft mij dit doosje voor u gegeven, en ik wenschte toch niet in te slapen, vóór gij het hadt, maar telkens vielen mijne oogen toe.” Clery's oogen werden met tranen gevuld. Nauwelijks had Lodewijk dit bemerkt, of hij omhelsde hem teederlijk en sliep weldra in.

Met zulk een rijk gevoelsleven vereenigde de kroonprins al de lieftaligheid van zijn leeftijd, en een verstand, dat dikwijls zijne jaren verre vooruit was. Zijne schuldellooze scherts bracht menig maal zijne ouders aan het lachen, waardoor zij voor een oogenblik hunne ellende vergaten. Het kind zelf had een diep gevoel van zijn toestand. Hij was

gevangen, door vijanden bespied, en onwillekeurig teekende zijn gelaat die instinktmatige terughouding, die de nadering des gevaars aan iederen leeftijd verraadt.

Nooit sprak de prins over Versailles of de Tuileriën, noch over iemand of iets, dat slechts aanleiding kon geven om oude wonden in het hart zijner ouders open te rijten. Werd soms de wacht door een afgevaardigde betrokken, die een vriendelijk voorkomen had, of wel dien hij zich van vroeger herinnerde, dan sprong hij vroolijk naar zijne moeder en fluisterde haar in: „Mama! daar is de heer die of die!”

Het was half December. De gevangenen bemerkten aan vele kleine plagerijen, dat hunne bewaking allengs strenger begon te worden. Toen eens Clery's vrouw, met hare altijd vergezellende geleidster, de wasch bracht, vertelde laatstgenoemde met schijnbare onverschilligheid, dat de koning Dinsdag voor de conventie zou worden gebracht; voor zeker had zij gehoord, dat hij een verdediger kon kiezen. De ontstelde Clery wist niet goed op welke wijze deze tijding aan den koning te brengen; liefst had hij het door bemiddeling der koningin, of wel van prinses Elisabeth gedaan; doch de koning had hem streng geboden, ieder naricht van schrikwekkenden aard hem het eerst mede te deelen. Clery vond daartoe des avonds gelegenheid bij het uitkleeden des konings. Hij verhaalde den vorst alles; dat men het voornemen had, hem gedurende den loop van het proces van zijne familie te scheiden, en dat er vier dagen overbleven om de noodige afspraak met echtgenooten en zuster te maken, op welke wijze hunne onderlinge verstandhouding voort te zetten. Clery voegde er bij, dat hij voor zich had besloten alles te wagen, om wederzijdsche mededeelingen mogelijk te maken. De wacht trad binnen en hierdoor kwam van zelf een einde aan het gesprek.

Bij het ontbijt sprak de koning langen tijd met de koningin, en een blik van diepe zielesmart overtuigde Clery, dat de koningin alles wist.

Des avonds betuigde de koning aan Clery zijne erkentelijkheid voor zijne mededeelingen, en verzocht hem op nieuw, hem toch steeds alles te zeggen, wat er met hem gebeuren zou. Met zijne huisgenooten was de koning overeengekomen, niets van het ontdekte plan te laten bemerken, om hierdoor den kamerdienaar niet te compromitteren. Het gelukte aan Turgi, twee nieuwsbladen aan Clery in handen te spelen; in het één stond te lezen het dekreet waarbij den koning werd gelast voor de conventie te verschijnen, het andere bevatte een opstel van den gewezen minister Necker ten gunste des konings. Clery stopte beide nieuwsbladen onder een kastje in de kleedkamer, waar ze werden weggehaald door prinses Elisabeth, die gelegenheid zocht en vond, ze den koning te doen toekomen.

Ten 5 ure des morgens van den 11^{den} December 1792 werd geheel Parijs door trommelslag in beroering gebracht, kavalerie en kanonnen werden in de nabijheid der Temple opgesteld. De gevangenen hadden moeite geheel kalm te blijven, en ontvingen geen antwoord, op alle vragen aan de schildwachten gericht.

De koning en de kroonprins gingen tegen 9 ure hun ontbijt gebruiken in de kamer der koningin, en bleven daar ongeveer een uur. De wacht was zoo dicht in de nabijheid, dat de beangstigde harten zich niet konden lucht geven. De prins geleidde zijn vader terug. De laatste had dikwijls met den koning zich vermaakt met een soort van kegelspel en het argelooze kind hield heden zoo lang vol, om met hem te spelen, dat de vader niet kon wederstaan. De dauphin verloor alle partijen, en tweemaal niet boven het getal 16

gekomen zijnde, zeide hij op een mistroostigen toon: „Zestien is toch een ongelukkig getal!” De koning antwoordde daarop diep bewogen: „Dat weet ik reeds lang.” *)

*) Er zouden vele dergelijke raadselachtige gebeurtenissen in het leven van het ongelukkig vorstenpaar zijn aan te halen, welke niet na hun dood, doch te midden der dagen van voorspoed, als wolkjes werden aange-merkt, die een zwaar ongeluk deden verwachten. De moeder des konings was te Choisy ontijdig bevallen van een zoon (later Lodewijk XVI) en de koerier, die onmiddellijk naar Parijs vertrok, om zoo mogelijk nog de noodige getuigen bijeen te roepen, stortte van het paard en brak den nek. Marie Antoinette kwam ter wereld op den dag waarop de aardbeving te Lissabon plaats vond. Toen vorst Kaunitz en de minister de Choiseul de verbindtenis tusschen Lodewijk en Marie Antoinette hadden voorbereid, werd daarop aan keizerin Maria Theresia, die met dit plan zeer ingenomen was, door een waarzegger voorspeld, dat hare dochter in Frankrijk een groote tegenspoed wachtte. De ontroerde moeder wenschte ook zelve in den beker te zien, dien den goochelaar steeds bij zich had; spoedig wendde zij zich om met een verschrikt gelaat; haar gevolg daardoor in verwarring gebracht, durfde echter niet vragen wat zij gezien had.

Goethe, die te Straatsburg studeerde toen Marie Antoinette als de gelukkige en benijdde bruid naar Frankrijk kwam, verhaalt, hoe ongelukkig de keus der schilderstukken in het Paviljoen is geweest, waar de prinses op de grenzen van Frankrijk en Duitschland, alles moest afleggen, zelfs haar duitsch linnengoed, om geheel en al tot eene Fransche dame hervormd te worden. Aan de wanden van het paviljoen waren allerhande voorstellingen geschilderd, gedrochten, furiën en meer dergelijken. Den kroonprins was het niet gelukt, om den dag van zijn huwelijk, 16 April, den raad van een nieuwsblad ingang te doen vinden, om allereerst de kosten van het feest te berekenen, en de negen millioenen liever aan te wenden tot vermindering der belasting van het gedrukte volk, in plaats van tot vuurwerken en prachtige feesten. Op den huwelijksdag zou een schitterend vuurwerk worden afgestoken, dat echter, ten gevolge van een invalend onweder, tot den volgenden dag werd verschoven. Te kwader ure had men het plein van Lodewijk XV tot de plaats der uitvoering gekozen, de voorzorgsmaatregelen waren zoo slecht genomen, dat

De leesles gaf Lodewijk zijn zoon ten 11 ure. Er verschenen twee beambten, om den prins naar zijne moeder te brengen. Hij omarmde het kind, en beval Clery zijn zoon te begeleiden. De koning kwam tot meer kalmte, toen Clery, terugkeerende, berichtte dat de kroonprins in veiligheid bij zijne moeder was. Elisabeth was haar neef met de vraag te gemoet gevlogen: „Waarom komt gij terug? Is mijn broeder ziek?” Zij zonk daarop op de knieën, en hoorende het her-

toen in de dichte volksmassa een alarm ontstond, niemand vóór of achteruit zich kon wenden. Men berekent het getal der ongelukkigen, die op dezen avond op de afschuwelijkste wijze in het gedrang of gestikt of vertreden werden, op vele duizenden. De lijken werden den volgenden dag in groote kuilen geworpen en, om de ontbinding spoediger te doen volgen, met kalk bestrooid. Op deze zelfde ongelukkige plaats werd de koning 23 jaren later ge Guillotineerd, en op dezelfde plek, op dezelfde wijze begraven.

Toen Lodewijk, na den dood zijns grootvaders, met alle pracht en luister te Reims werd gekroond, volgens een reeds dertien eeuwen oud gebruik, werden de naastbij zijnde toeschouwers smartelijk getroffen, daar de koning luid te kennen gaf bij het opzetten der kroon: „Wat doet zij mij pijn!” Hendrik III en Hendrik IV, beide door moordenaarshanden gevallen, hadden ook eens uitgeroepen. „De kroon steekt mij!” — Nog grooter was de verwarring, toen kort na de krooning het wonderbare fleschje brak, hetwelk, volgens de legende, in het jaar 496 aan den heiligen Remy uit den hemel werd gebracht, ten einde, met de heilige olie, Clovis en zijne opvolgers te zalven, welke olie dan ook steeds met groote feestelijkheid en omzichtigheid uit het klooster St. Remy naar Reims werd gebracht en teruggehaald bij iedere plaats hebbende krooning.

Toen de koning later het door Marie Antoinette begeerde lustslot Petit Trianon kocht, had een spiegelfabrikant, onder meer andere artikelen ook een spiegel gezonden, waarin hij die er in zag, zich terugvond maar zonder hoofd, en de persoon, belast met de inrichting van het ameublement, beging de dwaze scherts, den spiegel zóó te plaatsen, dat bij het eerste binnentreden in het slot, de blik van Marie Antoinette daarop moest vallen.

nieuwd geroffel der trommels, riep zij luide uit: „O, mijn God, geef wijsheid aan mijn armen, — armen, — armen broeder en open het hart zijner bloeddorstige vijanden, opdat ze hem hooren, en hem gerechtigheid doen weêrvaren, zoo als hij verdient!”

De koningin liep met haastigen bevenden tred haar kamertje op en neder. Plotseling trok zij haar zoon naar zich toe, drukte hem aan haar hart, alsof zij een voorgevoel had der pijn en smart, welke zijn nog jeugdig leven zouden vergallen en vernietigen. De prinses Maria Theresia vraagde met fluisterende stem, wat er toch voor nieuws en schrikkelijks was? Hare tante gaf haar daarop ten antwoord: „Nog niets, mijn hartje, wij hebben genoeg, aan hetgeen er reeds gebeurd is; maar wat er ook kome, God laat het toe, en wij moeten ons onderwerpen.”

De koning was, nadat hij in zijne gevangenis eenige malen had op en neêr geloopt, in een leunstoel gaan zitten. Daar zat hij geruimen tijd met het hoofd in de hand, in diep gepeins verzonken, toen de wachthebbende officier wederom binnentrad. „Wat drijft u hier?” riep hij heftig uit. „Ik vreesde,” hernam deze, „dat gij niet wêl waart.” „Volstrekt niet,” zeide Lodewijk, „maar de wijze waarop mijn zoon werd weggenomen, doet mij ontzachtlijk leed.” De afgevaardigde trok zich stilzwijgend terug. Na verloop van een uur, verschenen de maire van Parijs, vergezeld door Chaumette, den procureur, en vele officieren der nationale garde.

De maire begon met te zeggen, dat hij, ten gevolge van een besluit, Lodewijk Capet voor de balie van het gericht daagde. „Capet is mijn naam niet,” hernam de koning, „die naam werd gevoerd door mijne voorvaders.” „Ik had gewenscht,” ging hij voort, „dat de kommissarissen, de twee uren, die ik nu vergeefs heb moeten wachten, mijn zoon

bij mij hadden gelaten; in ieder geval, deze behandeling komt geheel overeen met al hetgeen sedert vier maanden mijn lot is geweest. Ik volg u, niet om de conventie te gehoorzamen, maar omdat mijne vijanden de macht in handen hebben.”

Het behoort tot de taak der geschiedenis om eene beschrijving te leveren, hetgeen in deze bladzijden niet kan worden gedaan, van de verdediging in naam van Lodewijk gedaan, voor de conventie. Niet alleen de door hem gekozen verdedigers Desèze en Tronchet, namen deze taak kloekmoedig op zich, ook Narbonne, de voormalige minister van oorlog, Necker en Viguier, boden zich ter verdediging aan. De grijze la Moignon Malesherbes verzocht de nationale vergadering, aan hem de verdediging van den vorst toe te vertrouwen. Deze schreef onder anderen: „Ik weet niet of de conventie aan Lodewijk XVI een verdediger zal toevoegen, noch of hem de keus eens pleitbezorgers zal worden gelaten. In het laatste geval, wensch ik, dat Lodewijk XVI het wete, dat, mocht de keus op mij vallen, ik bereid ben, de taak op mij te nemen. Tweemaal werd ik in den raad geroepen van hem, die vroeger mijn gebiedster was, en dat op een oogenblik toen deze positie nog door iedereen werd benijd. Terwijl nu, door velen een dergelijk aanzoek voor gevaarlijk kon worden aangezien, acht ik het mijn plicht, om daarvan niet af te zien”

De grieksche en romeinsche redenaar kan trotsch nederzien op zijn leerling Desèze: de pleitrede maakte diepen indruk. De dag der stemming over den dood des konings naderde; langen tijd dobberde de balans. Den doodzieken afgevaardigde Duchatel kwam dit ter oore, en hij liet zich, in lakens en dekens gehuld, in de zaal brengen, waar hij in het laatste beslissende oogenblik zich ophief, en met heldere stem, zijn votum tegen den dood uitsprak.

Men had gedacht, dat de hertog van Orleans zich óf van

de stemming zou onthouden, óf wel gelijk zijn vertrouweling Villery, tegen den dood zoude spreken. Met koude onverschilligheid besteeg hij de tribune, ontvouwde een papier, dat hij in de hand had, en las zijn votum af: „Terwijl ik het gevoel van plicht volg, en overtuigd ben, dat allen, die de soevereiniteit des volks aantasten, nu of later, den dood verdienen, zoo stem ik vóór de doodstraf.” Deze woorden deden de ijverigste voorstanders van den hertog verstommen. Zelfs Robespierre werd door medelijden getroffen en zeide tot zijn naastbijzijnden ambtgenoot: „De ongelukkige! Hem zou het vergund zijn geweest de stem van hart en geweten te hooren, en zich terug te trekken, hij heeft niet gewild of wel niet gedurfd.”

Nadat allen hunne stem hadden uitgebracht, stond de president Vergniaud op. Hij was doodsbleek, en sprak met tranen in de oogen, terwijl diepe smart op zijn gelaat was te lezen: „Burgers! gij staat gereed een daad der gerechtigheid te volbrengen. Ik vertrouw, in naam uwer humaniteit, dat gij een diep stilzwijgen zult in acht nemen!” De meerderheid (387 tegen 334) was vóór den dood, het resultaat der stemming, die zeven en dertig uren had geduurd, werd aan het volk bekend gemaakt. Een veel duizendstemmig geschreeuw: „Leve de natie! leve de republiek! leve de revolutie!” verkondigde aan de gevangenen in de Temple hoe het lot gevallen was. De heer de Malesherbes ijde naar den koning en viel snikkend hem te voet. Lodewijk hief hem op, en gaf hem ten antwoord: „Waarom benijdt gij mij het eenig toevluchtsoord, dat na zooveel ongeluk mij nog overig blijft? Sinds twee dagen heb ik mij de vraag voorgelegd, of ik mij gedurende mijne gansche regeering schuldig weet aan het geringste vergrijp jegens mijne onderdanen. In volle waarheid, als iemand die weldra voor God staat te verschijnen,

durf ik belijden, dat ik immer het geluk van mijn volk heb bedoeld, en nooit één anderen wensch heb gehad."

De minister van justitie, Garat, gevolgd door verscheidene afgevaardigden, deed den 20sten Januari, des namiddags, voorlezing van het doodvonnis. Op het gelaat des konings was niet de minste verandering te bespeuren. Alleen bij het woord: „verraad," verscheen er een onderdrukte glimlach. Een waarlijk verhelderden blik toonde hij bij het hooren van het woord: „doodvonnis;" toonende daarmede dat deze tijding hem niet verschrikte. Hij reikte Garat een papier over met deze woorden: „Mijnheer, de minister van justitie, ik verzoek u, dit aan de conventie te willen mededeelen." Toen de minister aarzelde, las hij zelf het stuk met luider stem voor:

„Ik verlang een uitstel van drie dagen om mij voor te bereiden, wanneer ik voor God zal verschijnen."

„Ik verlang daartoe dien persoon vrij te kunnen zien, dien ik den heeren der municipaliteit zal aanwijzen."

„Ik verlang dat die persoon niets te vreezen hebbe, omdat deze liefdedienst aan mij wordt bewezen."

„Ik verlang van de strenge bewaking bevrijd te worden, welke sedert eenige dagen, ten gevolge der verordeningen, op mij is toegepast."

„Ik verlang, gedurende dezen tijd mijne familie, zoo dikwijls ik zal willen, zonder getuigen te kunnen zien en spreken; ook wensch ik, dat de conventie zich onverwijld bezig houde met de regeling van het lot mijner familie en haar worde toegestaan, zich ongestoord naar de plaats harer bestemming te kunnen begeven."

„Aan de weldadigheid van het volk beveel ik allen, die zich aan mij gehecht gevoelden, voornamelijk zij, die in mijn dienst haar gansche vermogen hebben opgeofferd, zooals grijsaards, weduwen en kinderen."

Lodewijk overhandigde den minister nog een kaartje waarop de naam stond: „M. Edgeworth de Firmont.”

De minister van justitie en Santerre kwamen dien avond ten 6 ure terug. Zij brachten den koning het volgende bescheid: het stond Lodewijk vrij, iederen priester te kiezen, die hem zou goëddunken, verder werd hem toegestaan, zijne familie zonder getuigen te bezoeken; de natie, altijd groot en rechtvaardig, zou het lot zijner familie beslissen; de schuldeischers van zijn huis zouden rechtmatige schadevergoeding erlangen; wat het verlof tot uitstel betrof, daarover was de nationale conventie overgegaan tot de orde van den dag.

De Iersche priester Edgeworth was door Garat reeds besteld, en hem gevolgd. De koning sloot zich met hem op in den toren, en biechte. Tweemaal las hij hem daarop zijn testament voor, waarin zijn in Gods wil verzonken geest krachtig te voorschijn trad. Hij won verder inlichting in omtrent de toestand der kerk en geestelijkheid. Tegen acht ure traden de kommissarissen binnen, en kondigden hem aan, dat zijne familie gereed stond tot hem te komen.

De kroonprins had, nadat hij het besluit der veroordeeling zijns vaders had gehoord, de wacht en de kommissarissen vurig gebeden, dat zij hem zouden toelaten tot de conventie om de heeren aldaar, de redding van het leven zijns vaders af te smeeken. Hoewel de dames in deze hartroerende smeekingen instemden, bleven de steenen harten voor alle beden onvermurwd. Men kwam nu tot het laatste afscheid bijeen. De stoelen werden door Clery zóó geplaatst, dat de gevangenen door de schildwachten niet konden worden gezien. Het door den koning gewenschte water met ijs kwam hij brengen. „Breng ook water zonder ijs,” verzocht de koning zijn kamerdienaar, „de koningin kon ongesteld worden; verzoek ook den heer Edgeworth, dat hij mijn kabinet niet

verlate, want zijne ontmoeting zou mijne familie smartelijk worden." Met onuitsprekelijken weemoed op het ge-
laat ging de koning de kamer op en neêr. Het sloeg half
negen, de deur werd geopend. De koningin kwam het eerst
binnen, met den kroonprins aan de hand, daarop volgden
Elisabeth en Charlotte. Allen vielen den koning om den hals.
„Gedurende een half uur," verhaalt Edgeworth, „spraken
de ongelukkigen geen enkel woord. Geen snikken, maar
wanhoopskreten werden gehoord, die ik nooit zal vergeten."
De koningin deed eene beweging naar het kabinet. De koning
deed haar naast hem op een stoel plaats nemen. Elisa-
beth plaatste zich aan zijne rechterhand, Charlotte nam
plaats tegenover haar vader, de kroonprins stond tusschen
zijne knieën. Om strijd ontving de koning onophoudelijk de
liefkoozingen der zijnen. Dit smartelijk tooneel duurde on-
geveer twee uren. Begon de koning te spreken, dan gaf
zich dikwijls het weegeklag der prinsessen op zulk eene
hevige wijze lucht, dat hij groote moeite had, om zich te
doen verstaan.

Kwartier over tien ure stond de koning op. Allen volgden
zijn voorbeeld. De deur werd opengedaan, op nieuw berstten
de klaagtoonen uit, en de smart der scheiding werd ver-
dubbeld. „Ik verzeker u," sprak de koning, „dat ik u
morgen vroeg nog eens zal bezoeken." „Beloof het ons,"
riepen allen. „Ik beloof het." „En dan om zeven uur?"
„Welnu, ten zeven ure. Adieu!"

Dit vaarwel werd door hem uitgesproken op eene wijze,
die alles te kennen gaf wat hij op het hart had. De prin-
ses viel in onmacht aan haars vaders voeten, hij nam haar
teederlijk op, en vertrouwde haar toe aan hare tante. De
kroonprins rukte zich los, en ijldde naar de schildwacht.
„Laat mij door, laat mij door!" riep hij, „ik ga het volk

bidden, dat papa niet sterven moge." — De koning maakte een einde aan dit hartbrekend tooneel, door allen nog eenmaal hartelijk te kussen, en trok zich daarop in zijn kabinet terug. „Ach," sprak hij tot Edgeworth, „hoe heb ik hen lief, en word ik door hen geliefd! Maar alles is nu voorbij! Laat ons thans alles vergeten, en aan de eeuwigheid denken!" Nog lang daarna klonken de klaagtooncn der vrouwen door den stillen nacht. Ten één ure begaf de koning zich ter rust. Edgeworth gebruikte het bed van den kamerdienaar, en Clery bracht den nacht door bij de rustplaats zijns meesters, terwijl hij in stil gebed verzonken was.

Ten vijf ure ging hij het vuur aanmaken, en Lodewijk ontwaakte. Spoedig stond hij op. Aan Clery stelde hij ter hand zijn horloge, een ring, zijne portefeuille, en een cachet, om dit alles aan zijne gemalin te overhandigen. Daarop bediende Edgeworth het heilig avondmaal. Na afloop daarvan stond de koning vastberaden op en omhelsde Clery. „De dood," zeide hij, „jaagt mij geen schrik meer aan; ik ga eene vergankelijke met eene onvergankelijke kroon verwisselen. Maar ik smEEK u, begeef u in geen gevaar. Nogmaals wil ik u verzoeken, blijf, zoo ge wilt, bij mijn zoon. Schenk hem uw bijstand in deze vreeselijke dagen. Zeg hem, hoezeer zijn ongeluk mij ter harte gaat. Ach! moge hij eenmaal in staat zijn, uwe opoffering naar waarde te beloonen!"

Hij gaf daarop zijn zegen aan Clery, die nog altijd aan zijne voeten geknield lag, deed hem opstaan, en terwijl hij hem aan zijn hart drukte, zeide hij: „Dat geldt voor allen, die mij getrouw zijn gebleven. Breng ook mijn dank over aan Turgi!" De koning gaf hem een papier en voegde er bij: „Neem dezen brief van Petion, hij kan u van nut zijn; hij schreef dien aan mij, vóór dat gij in de Temple kwaamt."

Nog eenmaal kuste de kamerdienaar de hem toegestoken hand. „Vaarwel,” sprak de koning, „vaarwel!”

Hij deed zich door Clery ten 7 ure nog eenmaal het pakje brengen, en staarde langen tijd op den ring, waarin de letters stonden gegraveerd: M. A. A. A. (Marie Antonia Archiducissa Austriae) 19 April 1770. „Zeg aan mijne vrouw,” zeide de koning, toen hij het pakje aan Clery wederom teruggaf, „aan mijne lieve kinderen en zuster, dat ik hen allen de aandoenlijke ure der scheiding dezen morgen heb willen besparen. Hoe zwaar zal het mij vallen te sterven, zonder mij in hunne laatste liefkozingen te hebben verkwikt!” Hij wischte zijne tranen af, en sprak daarop, met de uitdrukking van innig harteleed: „Breng hun allen mijn laatst vaarwel!” De koning wenschte nog iets van zijn haar te doen afsnijden, om het aan de zijnen te kunnen zenden. Dit verzoek werd afgeslagen. Toen Edgeworth weder bij hem kwam, zat hij bij den slecht verwarmden schoorsteen, en sprak met rustige stem: „Mijn God, wat zou ik thans zijn zonder het geloof, maar nu verschijnt mij de dood in lieflijke gestalte.”

De koning werd ten acht ure door de nationale garde uit zijne gevangenis geleid. Op het voorplein stond hij stil, en zag nog eenmaal naar den toren, waar hij voor de laatste maal zijn afscheid bracht aan hen allen, die hij in deze arme wereld achterliet. Zijne lievelingen echter konden hem niet zien, want men had gezorgd, het uitzicht hunner vensters naar deze zijde door breede planken te belemmeren. De bange tocht duurde twee uren. Door de conventie waren voorzorgsmaatregelen genomen, zóó doeltreffend, dat alle hoop der koningsgezinden, om met geweld den koning te bevrijden, verloren was. Eindelijk was men aan de plaats genaderd. Waar 23 jaren geleden het troongestoelte voor

hem en zijne gemalin had gestaan, daar werd nu de guillotine gezien. De koning steeg langzaam uit het rijtuig en riep op heftigen toon den trommelslagers toe: „Zwijgt!”

Zij gingen evenwel zoo veel te harder met trommelen voort. De beulen kwamen nader bij, om hem de handen te binden. „Wat wilt gij,” riep de koning, en trok de handen onstuimig terug. „U binden!” „Mij binden, neen, nooit! Doet wat u bevolen is, maar geeft deze zaak op, gij zult mij niet binden!” De beulen drongen aan, en vragende en smeekende zag de koning Edgeworth aan. „Sire,” sprak deze, diep bewogen, „onze Heer Christus heeft zich ook laten binden.” — Bij het hooren van dit woord, hief Lodewijk de oogen ten hemel, en sprak met verheven ernst: „Ja waarlijk, zijn voorbeeld alleen schenkt mij de kracht, ook dit te verdragen. Doet wat gij wilt, ik zal den kelk ten bodem toe ledigen.”

Zijne handen werden gebonden, en het haar afgeschoren. De trappen, die naar het schavot geleidden, waren zoo steil, dat de koning genoodzaakt was op de schouders van zijn biechtvader te leunen. Toen hij de laatste trap had bereikt, stond hij recht op, mat met vasten tred de oppervlakte van het schavot, gebod den vijftien of twintig trommelslagers stilte, alléén door zijn blik, en riep met luider stem: „Ik sterf onschuldig aan de misdaden waarvan ik beticht word. Ik vergeef allen, die tot mijn dood hebben medegewerkt, en ik bid God dat het bloed, dat gij vergiet, nimmer over Frankrijk kome.”

Het geroffel der trommen begon op nieuw, nog een enkel oogenblik, — en de beul hief het afgehouden hoofd des konings in de hoogte, waarop het volk in donderend geweld uitschreeuwde: „Leve de republiek!”

Marie Antoinette, met hare kinderen en de prinses Eli-

sabeth lagen dien morgen geknield in hun vertrek. Toen plotseling alles op straat stil werd, riep de koningin op hartroerenden toon: „Zijn hoofd is gevallen!” en zij zonk in de armen harer schoonzuster zonder eenig teeken van leven. Het angstgeschrei der kinderen drong door tot op straat. Prinses Elisabeth was doodsbleek, hare lippen beefden, maar geen enkele klacht ontvlood haren mond. Zij hield zich bezig met hare lijdende zuster en de arme kinderen, of wel zij hief hare saamgevouwen handen ten hemel, terwijl zij de woorden herhaalde: „Heer! ontferm u onzer!”

„Ik vrees den dood niet,” had Lodewijk XVI gezegd, „maar ik kan slechts met ontzetting mij voorstellen het lot dat mijne familie wacht!” Zijn vermoeden zou maar al te zeer bewaarheid worden.

Nadat de koning de gevangenis verlaten had, werd Clery oogenblikkelijk uit de Temple gebracht, zonder van de koninklijke familie afscheid te hebben genomen, noch dat het hem gelukt was, het aandenken van echtgenoot, vader en broeder te kunnen overhandigen.

Wie zal het Marie Antoinette ten kwade duiden, dat zij zich bezig hield met plannen voor hunner aller redding, en dat iedere aanwijzing van buiten gretig werd opgenomen! Een koningsgezinde, Toulan, vormde het plan, door bemiddeling van eenige op wacht staande vrienden, eenige officiersuniformen in de Temple te brengen; aldus verkleed zouden de koningin en prinses Elisabeth kunnen ontvluchten, de kroonprins en zijne zusters zouden inmiddels reeds kunnen ontkomen zijn, door zich te doen voorkomen als kinderen van den man, die de lampen schoonmaakte, daar deze dikwijls door zijne kinderen werd vergezeld. Alles beloofde een gelukkigen afloop. In Februari vond Toulan gelegenheid, den generaal Jarjaes in betrekking te stellen met de koningin. De

lampenpoetser werd gekocht met het geld van den generaal. Deugdelyke passen had men gereed laten maken, drie cabriolets zouden de vluchtingen in Normandië brengen om vandaar de reis te vervolgen naar Engeland. Het plan mislukte, en na een tweede proef, om ten minste den kroonprins te redden, werd de opvoeding van het kind door de Conventie, op den 11den Juli 1793, aan den schoenmaker Simon toevertrouwd.

De moeder wilde zich liever dooden, eer dat zij de soldaten toeliet bij het bed van haren lieveling. Men dreigde haar met den dood harer dochter; zij gaf eindelijk toe. Elisabeth en hare nicht kleedden den kroonprins aan. De koningin versamelde al hare kracht, om haar kind te vermanen, door zachtmoedigheid en gehoorzaamheid zich te doen liefhebben. Diep, tot in de ziel bewogen, gaf zij hem aan de agenten over.

De arme moeder stond van toen af uren lang te turen door een spleet in den muur harer kerker. Zij hoopte haar kind op den toren te zien, waarop hij menig keer werd gebracht.

Den 5den Augustus werd zij in de conciergerie gebracht. Het was nacht toen de deuren der gevangenis om hare roestige hengsels draaiden, en het ruw geschreeuw werd gehoord: „Mevrouw moet opstaan!”

Het doordringend gegil der koningin werd door de prinsessen gehoord. — Zij vlogen toe. Een schilderij heeft het oogenblik des afscheids vereeuwigd, waartoe woorden niet bij machte zouden zijn!

De koningin koesterde de hoop, dat men haar als buitenlandsche vorstin niet zou veroordeelen. „Moeder, moeder,” snikte haar dochter Charlotte, „vader is veroordeeld, die zijn volk altijd goed heeft gedaan: en zoo zullen zij ook u niet ontzien. Ik moet u volgen, ik wil met u sterven.”

Elisabeth trok Maria Theresia naar zich toe, Marie Antoinette drukte beider handen aan haar hart, en zeide: „vaarwel; mijne dochter leg ik aan uw hart!”

Toen zij buitenkwam, stootte zij haar voorhoofd aan een balk, en op de vraag van een harer geleiders, of zij zich niet bezeerd had, gaf zij ten antwoord: „O neen, van nu af kan mij niets meer leed doen.”

Een ridder, Rougeville genaamd, beproefde ook hier de koningin te redden. Hij wist zich als bewaker in de conciergerie te doen aannemen, en overhandigde de koningin een roos, in wier midden een papiertje was verborgen, waarop stond te lezen: „Ik heb geld en lieden bij de hand om u te redden.” De koningin wilde met een haarspeld haar antwoord schrijven. Een schildwacht trad naderbij, en ook deze laatste hoop op redding was afgesneden. Het gelukte Rougeville te ontvluchten. De gevangenvaarder verloor zijn post, zijne vrouw en dochter werden eerst eenigen tijd later in vrijheid gesteld. Bault, de opvolger van den gevangenvaarder, was echter ook een aanhanger der koninklijke familie. Stond het niet in zijne macht, de koningin te redden, zoo zorgde hij toch voor voegzaam eten, en poogde in ieder geval hare wenschen te raden en te vervullen. Hij bracht haar de perzikken en meloenen, die de „dames de la halle” haar wenschten te doen toekomen; maakte haar dagelijks het haar op; niettegenstaande dit alles, was het hem, als ondergeschikt ambtenaar niet mogelijk de duizendvoudige kwellingen en ontberingen aan de keizersdochter te besparen. In lompen gehuld zat zij op eene ellendige houten bank, en toen zij eens een kouseband wenschte te breien, was zij genoodzaakt de draden uit haar laken te trekken, voor breinaalden gebruikte zij twee tandenstokers.

De schandelijkheid van haar verhoor, en haar daarbij ten

toon gespreide fierheid is bekend. Zij schreef, nadat zij in de conciergerie was overgebracht, het navolgende aan prinses Elisabeth: „Zoo even werd ik veroordeeld, niet tot een smadelijken dood, die toch past alleen voor schuldigen, maar om met uw broeder hereenigd te worden. Ik gevoel een diepe smart mijne arme kinderen te moeten verlaten. In welk een toestand laat ik hen achter! Moge mijn zoon nimmer het afscheidswoord zijns vaders vergeten, hetgeen ik op nieuw in herinnering breng: „Hij zoeken nimmer onzen dood te wreken! — Ik had zoo vele vrienden; de gedachte dat ik nu voor altijd van hen gescheiden zal zijn, en te weten dat zij ongelukkig zijn, o, wat is dat schrikkelijk! Vaarwel, teeder geliefde zuster! Ik omhels u, en mijne arme lieve kinderen!.... O, God! hoe ontzettend, dat ik hen zóó verlaten moet! Voor eeuwig vaarwel!”

Toen Marie Antoinette in het jaar 1770 haar intocht hield in de hoofdstad, vierde zij ieder oogenblik een nieuwen triumpf, hare liefelijke manieren en schoonheid verrukten iedereen. Haar prachtig rijtuig was nauwelijks in staat door de samengedrongen menigte een weg te banen. Men werd niet moede haar te zien, te bewonderen en te zegenen. — Maarschalk de Brissac, goeverneur der stad Parijs reed haar tegemoet, „Mevrouw, ziedaar 200000 menschen die u beminnen en vereeren.” — En nu?!

Marie Antoinette had gehoopt, even als haar man in een rijtuig naar de guillotine te worden gebracht. Zij sidderde bij den aanblik van de gereedstaande kar, waar men te vergeefs eenig hooi of stroo zocht; de zitplaats bestond uit een losse plank. De kar werd getrokken door een ellendig paard, dat bestuurd werd door een afschuwelijk man, — en verder langs den ganschen weg soldaten, niets dan soldaten! De

kar kwam in beweging, geen enkel geroep of geluid deed zich hooren. — De kleeding der koningin bestond uit een witten bovenrok, zwarten onderrok, wit jakje, een muts met zwarte linten en een witten met zwart omzoomden halsdoek. Het haar was haar afgeschoren, de oogen rood geweend, haar blik star en onbewegelijk. Hare houding verried vrees noch neêrslachtigheid, alleen bij het voorbijkomen van het Palais Royal en de Tuileriën, overtrok een donkere wolk haar gelaat.

De koningin betrad de treden van het schavot, toevallig trapte zij op den voet des beuls; zij verontschuldigde zich met deze woorden: „Vergeef mij, mijnheer, het was zonder opzet!” Den 16den Oktober 1793 's middags 12½ ure viel haar hoofd, en het volk schreeuwde op nieuw: „leve de natie! leve de republiek!”

De tijding van haren dood bereikte de Temple niet. Haar laatste brief werd eerst vele jaren later onder de papieren van Robespierre gevonden.

In welk een geest door prinses Elisabeth aan het hart van hare nicht werd gearbeid, kunnen wij opmaken uit enkele aantekeningen der prinses Maria Theresia.

„Mijne moeder,” zoo schrijft de hertogin d'Angoulême, „zeide eens: „Het zal niet lang hier meer duren, de dagen der vergelding komen!” Elisabeth hernam daarop: „Zeg liever de dagen van vergeten en vergeven! O! wat is het goddelijk te vergeven!”

„Pracht, roem, geluk, alles is voor ons voorbij! Maar wij zullen een nieuw vaderland vinden, en dáár zal ons niets meer scheiden!”

„Geduld alleen geeft waarde aan ons lijden. De luister, die ons omgaf, is als rook verdwenen, heeft volstrekt geen spoor achtergelaten. Had het ongeluk ons niet van dien

helderen glans beroofd, zoo ware er toch éénmaal eene ure gekomen, waarin dat alles ons toch niet had kunnen helpen. Zou dat oogenblik, dat nu eenige jaren vroeger is gekomen, minder zeker zijn geweest? O, geloof mij, trots alle inbeeldingen en hoogmoed, is er in den dood geen onderscheid tusschen eene arme herdersvrouw en eene prinses. Zoowel de eene als de andere verwelkt, alléén dat blijft, wat zij goeds hebben gedaan, en wat hier beneden door hen werd geliefd. Daarom zullen wij niet over de verlorene grootheid jammeren, die ons toch niets zou hebben gebaat, wanneer wij voor Gods rechterstoel verschenen.

„Ach, wanneer ik dezen donkeren kerker verlate, moge ik dan Gods aangezicht aanschouwen!”

Het was de 8ste Mei 1794 tegen den avond, dat ook Elisabeth uit haren duisteren kerker werd gehaald, en de ongelukkige koningsdochter bleef alléén daarin achter. Zij had op hare knieën gebeden, met hare tante te mogen sterven. Men stiet haar terug met de woorden: „Men heeft u niet noodig!” Elisabeth omarmde de eenzaam achterblijvende, en voegde haar toe: „Grijp moed! Hoop altijd op den Heer! geef nauwlettend acht op hetgeen gij van uwe ouders heb gehoord, en wat in hunne laatste ure ook tot u werd gesproken! Houd u vast aan God, kind-lief! houd u vast aan God!”

Den 9^{den} Mei werd Elisabeth voor de balie der conventie gedagvaard. Zij werd beschuldigd deel te hebben genomen aan de moorden, bloedtooneelen, rooverijen en brandstichtingen der tirannen, en — men veroordeelde haar ter dood.

Den volgenden nacht bracht zij door in stil gebed en overpeinzing.

Den 10^{den} Mei des morgens onderging zij den dood, vóór haar had zij vier en twintig ongelukkigen zien terecht stellen.

Het lijden van den dauphin is van algemeene bekendheid; zijn tener doch krachtig lichaam bezweek ten laatste onder de beproevingen. Toen in Augustus 1794 Robespierre van het toppunt zijner macht was gevallen, verscheen Barras, lid der bovendrijvende partij, met talrijk gevolg in de Temple, en gaf aan één zijner aanhangers kennis, dat hij met de opvoeding der beide koninklijke kinderen belast was. Hij ontrukte het kind aan het verpestende hol, gaf hem betere en gezonde voeding, een goed bed en deed hem frissche lucht genieten. Daar het scheen dat zijn einde op handen was, verhoorde men de vurige beden zijner zuster, en bracht haar tot hem. Een vriendelijk lachje zag men op het bleeke gelaat, en liefkozend drukte hij zijne geliefde zuster in de armen." „Ik hoor de stem van moeder," riep hij, „zus, hoort gij het ook? Welke heerlijke muziek!" Hij zakte daarop in één en was dood.

De prinses werd eindelijk in het jaar 1795 door keizer Frans van Oostenrijk, haar oom, ingewisseld tegen sommige der voorheen door Dumorier aan Oostenrijk uitgeleverde afgevaardigden der conventie. Op den 27 Frimaire ¹⁾ (18 December 1795) werden de deuren harer gevangenis ontsloten. Niemand van allen,

1) Het jaar had twaalf maanden.

Vendémiaire (vendange wijnogst) van 22 Sept. — 21 Okt.

Brumaire (brume, mist) van 22 Okt. — 20 Nov.

Frimaire (frimas, koude) van 21 Nov. — 20 Dec.

Herfstmaanden.

Nivôse (neige, sneeuw) van 21 Dec. — 19 Jan.

Pluviôse (pluie, regen) van 20 Jan. — 18 Febr.

Ventôse (vent, wind) van 19 Febr. — 20 Maart.

Wintermaanden.

Germinal (germe, ontluiking) van 21 Maart — 19 April.

Floréal (fleur, bloem) van 20 April — 19 Mei.

Prairial (prairie, weiland) van 20 Mei — 18 Juni.

Lentemaanden.

die de Temple bewoonden, kwam te voorschijn, niemand nam afscheid. Door den minister van binnenlandsche zaken werd het volgende certificaat ter hand gesteld aan de personen, aan wie hare bewaking was toevertrouwd: „Om uitvoering te geven aan het besluit van het Directoire verklaart de minister van binnenlandsche zaken, dat de burgers Gomin en Lasne, kommissarissen der wacht in de Temple, hem de dochter van den laatsten koning, Marie Therese Charlotte, in goeden welstand hebben uitgeleverd. De genoemde uitlevering heeft heden avond ten 11 ure plaats gevonden. Verder verklaart hij mits deze, dat genoemde heeren, overeenkomstig hun plicht, zich nauwlettend in de bewaking van Marie Therese Charlotte hebben gekweten.”

De beide wachthebbende soldaten kwamen achteraan, dragende een klein pakje en een koffer. Voor de Temple gekomen, keerde Marie Therese zich om en wierp nog een weemoedvollen blik op de plaats, waar zij en hare familie zooveel hadden ondervonden. „Drie jaren, vier maanden en vijf dagen geleden,” riep zij uit, „en deze deuren werden voor mij en mijne dierbaren gesloten en ik ben de laatste, de ongelukkigste!”

Te Hünigen ontmoette de arme koningsdochter den heer Hue, voormalig kamerdienaar des konings. Welk een onbe-

Messidor	(moisson,	oogst)	van 12 Juni	— 18 Juli.
Thermidor	(therme,	warmte)	van 19 Juli	— 17 Aug.
Fructidor	(fruit,	vrucht)	van 18 Aug.	— 16 Sept.

Zomermaanden.

Iedere maand had dertig dagen, en was in plaats van in weken, in drie decaden verdeeld. Aan het einde van het jaar waren er vijf dagen, van 17 tot 21 September, die het republikeinsche jaar besloten. Bij keizerlijk dekreet van 9 September 1805 werd de republikeinsche kalender afgeschaft.

schrijffelijk wederzien! De hond, welke door Hue in de Temple was achtergelaten, was gedurende de eenzaamheid der prinses, in de laatstverloopen twee jaren haar tot troost geweest, en haar gevolgd. Bij het wederontmoeten van Hue, was zijne vreugde zoo onstuimig, dat men niet twijfelde of hij zou het met den dood betalen.

In Bazel kwam de uitwisseling der gevangenen geheel tot stand. Der prinses werd een vorstelijk ontbijt aangeboden; na afloop daarvan zeide Hue, dat hij belast was door den minister van binnenlandsche zaken, naar bij aankomst op onzijdig grondgebied te Bazel twee balen uit te leveren, die eene volledige uitrusting inhielden, bestemd voor hare koninklijke hoogheid. „Wenscht uwe hoogheid,” vraagde hij, „dat ik ze opene?” „Neen,” antwoordde de prinses, „deze balen zijn bestemd voor hen, die mij tot hierheen hebben begeleid.” Dit was het einde van de poging van het Directoire, om aan eene dochter van Frankrijk een huwelijksuitzet toe te staan.

Later trad Maria Theresia in het huwelijk met haar neef, den hertog d'Angoulème, maar geen lachje plooidde het gelaat der vrouw, wier levenskracht zoo vroeg in haren inwendigen kiem was gestikt.

In hare vroegere gevangenis deed zij eene kapel bouwen, waarin haar huwelijk werd voltrokken. Op een obelisk van wit marmer vindt men de woorden, waarmede Marie Antoinette van hare kinderen afscheid nam: „Moge mijn zoon nimmer de laatste woorden zijns vaders vergeten, die ik hem nadrukkelijk in herinnering breng: Hij trachte nimmer onzen dood te wreken! Ik vergeef al mijnen vijanden, welk kwaad zij mij ook aangedaan hebben.”

Wat bleef er nog over te hopen te midden dier schriktooneelen? Tot niets waren alle blijde uitzichten geworden. Niemand waagde het meer te hopen. Sommigen zagen sidderend in den gapenden afgrond, die zoovele offers had geëischt, weder anderen wendden zich af van het schrikbeeld in hun vaderland, maar toch het land der ballingschap bleef hun vreemd, en de verbannene alleen kan gevoelen, hoeveel banden hem aan het vaderland verbinden.

Mijnheer en mevrouw de Montagu hadden van af het begin van het jaar 1793, hier en ginds gezocht naar eene plaats, waar zij eindelijk zouden kunnen rust vinden. Doch te vergeefs, overal waren alle plaatsen met vluchtelingen bezet. Eene enkele schrikwekkende tijding, hetzij van het oprukken of overwinnen van het Fransche leger was dikwijls in staat, alle emigranten tot vernieuwde vlucht te nopen, daar bij eene mogelijke overrompeling aan de inwoners eener gemeente de wraak van het Fransche leger, en aan de vluchtelingen een zekere dood te wachten stond. De heer de Beaune, die nu bij zijn zoon inwoonde, gaf den raad, naar Engeland terug te keeren. Na rijpe overweging werd

daartoe, als den meest veiligen weg, besloten. Ongeveer twintig personen sloten zich bij hen aan. Hunne reis was een getrouw beeld van dien tijd. In snerpemde koude moesten zij den Rijn afzakken, gezeten op koffers en allerlei reispakkaadje, geladen in een open rijtuig. De reizigers kwamen behouden in Holland aan; gekomen aan den toegevroren Maas was men genoodzaakt het rijtuig te verlaten en te voet den breeden stroom over te gaan. Hoe omzichtig dit ook geschiedde, steeds was men in gevaar van vallen. Mevrouw de Montagu leunde op den arm van haren man, in stilte weenende, terwijl zij rechts noch links omzag. Menig keer herhaalde zij, zuchtende de woorden: „Doch wee de bevruchte en zogende vrouwen in die dagen!” Want spoedig was zij wederom een kind te wachten. De heer de Montagu noodigde zijne vrouw zich door den veerman te laten dragen daar zijn stap toch zekerder, — „en,” voegde mevrouw er zelve bij, „bepaald driemaal breeder dan de uwe is.” Na een bang uur was het gezelschap behouden aan den anderen oever gekomen, en na een gelukkigen overtocht zetten zij op nieuw voet aan wal, in Engeland. Hier vernamen zij de tijding van de terechtstelling des konings, welk bericht hen allen schier verpletterde.

De winter en de lente gingen droevig voorbij. Het was paaschmorgen; te midden van een donkeren nacht, kwam op nieuw een heldere lichtstraal aller oogen en harten verlevendigen; mevrouw de Montagu genoot het voorrecht haar eerstgeboren zoon aan het hart te drukken. De trouwe vriend en huisgenoot, hertog de la Roche-Faucould en freule Alexandrine de Lucerne, waren de doopgetuigen van den kleinen Alexander, wiens donkere glinsterende oogen en onschuldig lachje zelf den zwaarmoedigen grootvader tot opgeruimdheid en vroolijkheid stemden.

Nog niet lang hadden zij alhier gesamenlijk een landhuisje gehuurd, of de jobsboodschap kwam, dat alle uitgewenen zich naar het binnenland moesten terugtrekken. Engeland had aan Frankrijk den oorlog verklaard, en daarom geloofde men, dat zij aan de kust niet veilig waren. Alzoo eene nieuwe verhuizing, en nieuwe uitgaven! Hoe weinig had mevrouw de Montagu vroeger vermoed, met welk eene menigte zorgen het woord: „uitgaven” het hart zoude overstelpen, zij die voorheen honderde francs met vreugde kon aanwenden, wanneer anderen daardoor werden verblijd of wanneer zij voor zich en de haren daarvoor de genoegens des levens kon verschaffen! Nu was de tijd daar, om met vier francs langer dan één dag toe te komen, en het niet alleen voor zichzelf zóó in te richten, maar ook, om den aan alle gemakken des levens gewenden markies de Beaune daarmede te vrede te stellen. Mijnheer de Beaune had met geduld alle voorkomende ongevallen verdragen, doch al deze kleine beproevingen brachten hem op de pijnbank, en eischten van zijne omgeving geene mindere plichten.

Mevrouw de Montagu begon te rekenen, en zij was eindelijk tot de slotsom gekomen, dat hunne middelen nog drie maanden toereikende waren, maar dan ook bleef hun niets meer over. Zij had dezer dagen gehoord, zoo sprak zij, dat met eene dergelijke som, gedurende zes maanden te Brussel zou zijn te leven, en daarom deed zij het voorstel, dat het wellicht beter ware, naar het vasteland terug te keeren. Dit geschiedde. Zij kwamen in België aan, na eene reis vol zorg voor het aanrukkende Fransche leger.

Zij volgden den raad eener vriendin, om zich afzonderlijk van elkander te gaan vestigen, ten einde in hunnen toestand eenige verlichting te brengen. Mijnheer de Beaune betrok de vertrekken, die door de gravin de Villeroye waren inge-

richt voor ongeveer vijf of zes harer medegenooten in het ongeluk, en wèl tot billijke prijzen. Mijnheer en mevrouw de Montagu woonden in bij de edele, vroomme familie van den vroegeren minister-president Rebours, met wien de markiezin reeds in Engeland, eene hartelijke vriendschap had gesloten. De lichamelijke en zedelijke kracht van mevrouw de Montagu was gansch uitgeput, en zij werd ernstig ongesteld. Nadat hare ziekte was geweken, werden zij allen door een hôtehouder, tot onbegrijpelijk lagen prijs, van goed en degelijk voedsel voorzien. Had de een of ander nagedacht, dan ware het hem wellicht spoedig duidelijk geworden dat de man, zonder een verborgen weldoener, daartoe niet in staat ware geweest. Mevrouw de Maldeghe, geboren prinses de Chimay, liet bij haren dood na een kastje met valsche diamanten, en een briefje waarin gemeld werd, dat de echte steenen door haar waren verkocht, om hare lijdende broeders en zusters op deze wijze te kunnen ondersteunen.

In weerwil van deze ondersteuning, kromp allengs de som hunner bezittingen. Het was Januari, streng koud, er kwam gebrek aan brandstof, eindelijk aan — alles. Mevrouw de Montagu was bereid te werken, maar wat te doen in een tijd, waar zooveel aan den arbeid ongewone personen zich aanboden tot onderwijs geven, of wel tot een of anderen handarbeid? — Haar man was in onderhandeling met een jood, Genala genaamd, wiens scherpe blik wel inzag, dat de dingen in Frankrijk toch niet altijd zóó zouden blijven, en die thans de fondsen voor handen had, om 30000 francs voor een landgoed in Auvergne te besteden, waarvan hij zeker was, dat het hem later de tienvoudige waarde zou opleveren. Dit geld echter ontvingen zij niet in klinkende munt, maar in koopmansgoederen, waarmede zij, volgens Genala, benijdenswaardige winsten konden behalen. Spoedig

was het huis, waar zij woonden, gevuld met balen, inhoudende katoen, manufakturen en allerlei wollen goederen, benevens eene versameling loten, bestemd tot verloting van 100 horloges. De schuur was opgepropt vol met rijtuigen, zadels, tuigen en dergelijken. Het ontbrak aan niets dan aan koopers, en toen deze eindelijk verschenen, kwam de onervarenheid der nieuwe kooplieden aan den dag, — al spoedig moesten zij erkennen, dat zij hierdoor nieuwe armoede te gemoet gingen. Zij waren hartelijk verheugd, toen het hun eindelijk gelukte, de geheele versameling goederen voor eenige duizende francs van de hand te zetten.

Dit verlies werd spoedig voor mevrouw de Montagu als niets, tegenover eene veel grootere bekommering. Door de vele duizende vluchtelingen, waarvan Brussel overvol was, werden dikwijls valsche en ware berichten uit het vaderland overgebracht. In weerwil harer navorschingen, kon zij nooit iets omtrent hare moeder en zuster te weten komen. Haar was eindelijk ter oore gekomen, dat haar vader naar Zwitserland was gevlucht. Haar hart werd, in deze dreigende omstandigheden, steeds meer ontvlamd in deelneming met het lijden harer landgenooten. Toen zij kennis kreeg dat tegelijk met Marie Antoinette, ook mevrouw de Durtal, zuster van den hertog de la Roche-Faucould was onthoofd, vertrok zij onmiddellijk in een kouden nacht naar Aken, waar zich de hertog onthield, om hem deze ontzettende tijding op de meest voegzame wijze mede te deelen.

Nauwelijks was zij teruggekeerd, of haar kleine Alexander werd ziek, en stierf na een bitter lijden van negentien dagen. Mevrouw Rebours stond aan hare zijde in deze nieuwe beproeving, bracht haar in hare eigene woning, om haar te verzorgen en op te beuren, doch lang duurde het, eer in het van alle kanten gewonde hart een enkel troostwoord

doordrong; en somber ging de eene dag na den anderen voorbij.

Mevrouw de Montagu ontving, ongeveer in dezen tijd, toen gebrek begon te dreigen, eene dringende uitnoodiging harer tante de Tessé, eene zuster haars vaders, om haar te Löwenberg, in het kanton Freiburg, een bezoek te brengen, en op haar landgoed den verderen loop der revolutie af te wachten. De graaf en gravin de Tessé hadden nog bij tijds Frankrijk verlaten, en daardoor nog een deel van hun vermogen gered; zij hadden het landgoed Löwenberg gekocht, waarvan de opbrengst in hun onderhoud voorzag. Het was niet voor het eerst, dat mevrouw de Tessé hare nicht uitnoodigde; deze echter had tot dus verre nog niet kunnen besluiten, haar man en schoonvader in kommervolle omstandigheden achter te laten. Nu echter kwamen allen tot het besluit, dat eene verandering beslist noodig was. Eenstemmig werd tot de afreize besloten, te meer daar mevrouw de Tessé de middelen daarvoor had overgezonden, niet in geld, (want ook in Zwitserland was geld zeer schaars) maar in eene kostbare gouden doos, een geschenk door mevrouw de Maintenon aan den maarschalk de Noailles vereerd, en van toen af als familiestuk in waarde gehouden. De doos werd door Lord Douglas of Genberry voor 1200 francs gekocht.

Zoowel de heeren de Montagu, als de Beaune hadden moeite zich aan het denkbeeld eener scheiding te gewennen, daarom besloot de heer de Montagu eene uitnoodiging van den markies de Salles, grootvader van moederszijde, te aanvaarden, en naar Constanz te vertrekken, dat evenwel nog veertig uren van Löwenberg was verwijderd. De heer de Beaune vatte het voornemen op zich ergens aan het meer van Constanz te vestigen.

De reizigers kwamen in redelijken welstand te Constanz aan, waar zij door den grooten kring der onderscheidene huisge-

zinnen met liefde werden ontvangen, welke allen zich alhier in het oord der ballingschap, om den tachtigjarigen en eerwaardigen heer de Salles hadden versameld. De heer de Salles was goeverneur van den Elzas geweest, en had ten gevolge der revolutie al zijne goederen en waardigheden verloren, en toch te midden zijner medeverbannen in en om Constanz oefende hij eene soort van regeering uit, die ieder zich gaarne liet welgevallen. Zijne bijna even oude vrouw was in onvermoeide bedrijvigheid in huis bezig, als waren de plichten der armoede haar niet onbekend. Terwijl haar gezicht menigwerf te kort schoot, had zij een harer kleinkinderen steeds bij zich, dat zij door vertelling en onderwijs aan zich verbond, en dat dan ook voor de grootmoeder de draad in het oog der naald stak. De gravin de Parc, haar oudste dochter, was van af den vroegen morgen bezig, om kleedingstukken te vervaardigen voor de rijke boeren in den omtrek, waardoor zij dagelijks hare 30 sous kon verdienen. Hare jongere zuster hield zich met anderen arbeid bezig, en verzorgde de vele kleinen in huis, met hartelijkheid en godsvrucht, waardoor ieder toeschouwer met liefde en achting voor haar werd vervuld.

Hier had mevrouw de Montagu gaarne hare tent willen opslaan! Als ware zij reeds sedert lang burgeres geweest zoo aangenaam werd haar het verblijf gemaakt, doch zij wist dat zij door mevrouw de Tessé werd verwacht en zoo duurde haar oponthoud slechts veertien dagen. Zij verliet Constanz. Haar man vergezelde haar twee uren ver, en verder nam zij den tocht alleen naar Löwenberg aan.

De graaf de Tessé was een Spaansche grande van ouden adel, versierd met verscheidene ridderorden, vroeger eerste stalmeester van Marie Antoinette en gewezen afgevaardigde van het parlement. Over het beheer zijner goederen was hij

somtijds in onrust, deed nu en dan kleine tochtjes, en liet slechts weinig van zich hooren. Mevrouw de Tessé daarentegen was eene buitengewoon levendige vrouw, met helder flikkerende oogen, een gelaat, dat, hoewel een weinig door de pokken geschonden, echter nog de sporen van vroegere schoonheid verried. Haar mond was fijn besneden en klein, hoewel door een gedurig zenuwachtig trekken bij het spreken daarin groote verandering kwam. Zij was eene bij uitstek zachtmoedige vrouw; voor zichzelf kwam zij nooit tot inwendigen vrede, omdat zij als naarstige volgeling van Voltaire, haar rust niet bij God, maar bij de rede zocht, en omdat hare politieke begrippen door de gruwelen der revolutie één te harden stoot hadden ontvangen, waarvan zij dag op dag proefondervindelijk de gevolgen kon aanschouwen.

Tegen de geestelijkheid, van welke richting dan ook, voedde zijn een bepaalden afkeer, doch nauwelijks had zij vernomen, dat in het naburige Gormund drie uitgewekene priesters in diepe armoede leefden, of zij zond hun dagelijks eenige levensmiddelen, voornamelijk groenten uit haar tuin. Zeker eene tegenstelling van theorie en praktijk, waardoor mevrouw de Montagu zoo zeer werd getroffen, dat zij van datzelfde oogenblik af dagelijks den moestuin begoot, doch niet verder dan de brandnetels, die in haar zorgvuldig aangelegd park nooit zouden zijn gevonden.

Met stillen, weemoedvollen ernst, zocht mevrouw de Montagu zich deze nieuwe levensomstandigheden eigen te maken; maar meer en meer kwam haar voorgevoel tot zekerheid, dat hare moeder en zusters niet meer onder de levenden waren. Zij had gehoord, dat haar oom en tante Mouchy onder de guillotine gevallen waren, en van toen af knielde zij iederen dag voor God neder op de uren, waarin te Parijs de karren naar het schavot werden gevoerd, en worstelde

in het gebed voor allen, die op nieuw ten doode werden geleid. Aan hare tante durfde zij hiervan niets mededeelen. Zij zou niet door haar begrepen zijn geworden. Dikwijls aan haar man te schrijven, daarvoor waren hare bekrompen middelen niet toereikende, en menigmaal scheen het haar toe, dat zij deze smart in haar binnenste alléén had te dragen. „Ik gevoel mij krachteloos en onbekwaam tot alles,” zoo schreef zij in haar dagboek, „o mijne ziel, zult gij u dan immer door uwen lichamelijken toestand laten beheerschen, die een afkeer van den dood heeft, omdat hij geen deel aan de onsterfelijkheid heeft? Gij weifelt, om u gewillig te onderwerpen aan al het lijden dat u nog wacht! Gij vreest, geene moeder meer te bezitten, eene moeder die u een eeuwig leven in deze wereld zou hebben toegewenscht, dat gij gansch en al onwaardig zijt. — O, mijn God! vereenig mij met haar, of help mij!”

Eindelijk ontving zij het bericht dat haar vader zich in Waadland bevond, en nu hoopte zij uit de pijnlijke onzekerheid verlost te worden. Zij verzocht hare tante, haar het noodige geld te verstrekken, ten einde haar vader te kunnen opzoeken. Mevrouw de Tessé bestelde een licht wagentje en gaf haar een harer huisgenooten, den jongen heer von Mun mede, „opdat zij niet ganschelijk door hare droefheid zou worden verslonden.” Deze gaf zich alle moeite, haar door vroolijk gesnap op te beuren en mevrouw de Montagu, die steeds allen die haar omgaven met oplettendheid behandelde, was niet ongevoelig voor zijne vriendelijkheid, hoe zwaar het haar ook viel. Twee dagen harer reis spoedden ten einde, en plotseling ontdekte zij op de vlakte een wagentje met groote snelheid op haar aankomend, waarvan de voerman gedekt was tegen de gloeiende zon door een groene, katoenen parapluie. Spoedig waren de rijtuigen in elkanders nabijheid, mevrouw

de Montagu lette nauwkeurig op den man met de katoenen parapluie, — het was haar vader, de hertog de Noailles; doch zijne trekken waren zóó ontdaan, dat zijne dochter hem eerst slechts aan de stem herkende.

Dadelijk vraagde hij haar, of zij bekend was met de berichten uit Parijs, en op het ontkennend antwoord, waardoor zij hare ontzetting en verslagenheid liet blijken, antwoordde hij onmiddellijk, dat ook hij zelf niets wist. De heer von Mun verzocht naar het naaste dorp terug te rijden. Door onuitsprekelijken angst gefolterd, verliet mevrouw de Montagu het rijtuig, leunde tegen een boom, bedekte haar gelaat met beide handen en bad God in stilte, dat Hij haar nooit zou verlaten! Mijnheer de Noailles trad schreiend op haar toe, en verzocht haar tot aan het volgend logement, hem niets naders te vragen. Geheel door smart overweldigd, liet zij zich, door haar vader, naar zijn rijtuig brengen, waar hij vervuld met medelijden zijn arm om haar middel hield, terwijl hij met de andere hand het paard bestuurde. Nauwelijks waagde zij het zich te verroeren, eindelijk kwam de vraag haar over de lippen of haar zuster de Grammont noch leefde? Haar vader antwoordde hierop, dat hij van haar geene tijding had ontvangen. Meer spreken kon zij niet, van nu af had zij eene nevelachtige voorstelling der dingen. De gedachte, dat zij haar eigen wil en de wenschen van haar hart ten offer moest brengen, vervulde haar uitsluitend. Dan weder traden verwilderde gestalten voor haren geest, en zag zij zich reeds gezeten op de kar, die haar naar de guillotine bracht, om binnen weinige oogenblikken met hen, die den strijd hadden volstreden, te worden vereenigd.

Eindelijk kwamen zij te Meudon. Hier sloot de hertog zich met zijne dochter in een klein kamertje op, en deelde haar met bewogen stem mede, dat hij zijne moeder had

verloren. Een doodelijke bleekheid overtrok het gelaat zijner dochter, zoodat hij geheel verschrikt ophield. Maar hare donkere groote oogen waren strak op hem gevestigd, en zij bemerkte dat hij nog niet alles gezegd had. „En ik, vader!” riep zij handenwringend, „heb ik mijne moeder verloren?” Hij antwoordde daarop, dat hij voor het leven zijner vrouw en zijner dochter Noailles niet zonder zorg was.

Mevrouw de Montagu stiet, bij het hooren dezer woorden, een doordringend gegil uit, viel op hare knieën en riep luide: „Mijn God, mijn God! geef ons geduld en moed, opdat wij ons aan U onderwerpen!” De hertog weende met haar, en bezwoer haar tot haar zelve te komen. Zij hoorde hem niet, en hare opgewondenheid nam toe. Plotseling verrees voor haar het beeld harer moeder, haar vroomheid en moed, en het was haar, als hoorde zij eene stem, waarmede de hertogin, veeltijds in dagen van beproeving, een kerklied had aangeheven. — De ten doode toe bedroefde begon in haar vlijmende smart eerst met bevende, maar allengs met luider stem te zingen het „Magnificat” (de lofzang van Maria, Lukas I: 46, en vervolgens, „Mijne ziel maakt groot den Heer,” enz.) Zij stond op en knielde weder neder. Aan haar geheele lichaam bevende, en met gevouwen handen begon zij eyn gebed, dat zij dikwijls van hare moeder gehoord had, en verscheidene malen herhaalde zij met luider en verheven stem dat gedeelte, waarin wij voor onze vijanden bidden, opdat ook ons vergeven worde. Dit gebed schonk haar de kracht om op te staan en met haar vader wederom in het rijtuig plaats te nemen, waarop de tocht naar Löwenberg werd aangevangen. Mevrouw de Tessé ijldde haar broeder en nicht tegemoet, en omarmde beiden onder tranen. Zij was geheel buiten zich zelve bij het hooren der kommervolle tijdingen en met al de

levendigheid, haar karakter eigen, werden de deugden door haar herdacht van allen, die deze wereld hadden verlaten.

Na eenige dagen kwamen enkele Fransche nieuwsbladen aan; men vond daarin eene opgave van 46 personen, die den 22sten Juli hun leven onder de guillotine hadden geëindigd. Onder dit getal werd ook genoemd mevrouw de Noailles, echtgenoot van den maarschalk, haar schoondochter en haar kleindochter. Maar wat was dat voor de bedroefde harten? Zij smachtten naar berichten omtrent de laatste dagen hunner geliefden. Zoowel de lichamelijke als de geestelijke kracht van mevrouw de Montagu was door het lijden zoozeer ondermijnd, dat hare betrekkingen aan haar herstel wanhoopden. Onmiddellijk was haar man naar Löwenberg gekomen, en met innige liefde deelde hij in haar lijden. Haar vader en al hare verdere betrekkingen spanden alles voor haar in, maar slaap en rust waren van haar geweken. Een oud vriend, Theodoor de Lameth, die als banneling in Waadland zijn verblijf hield, vernam dat, en hij liet mevrouw de Montagu het aanbod doen, om door zeker onderhandelaar, Treboux genaamd, eenige tijdingen omtrent hare betrekkingen in te winnen.

Deze toch was sedert het begin der Fransche revolutie in dienst van mevrouw de Staël, en onder de meest verschillende vermommingen was het hem gelukt in Frankrijk te komen. Op plaatsen, die alleen aan hem en sommige ingewijden bekend waren, had hij nu en dan een of twee gevangenen bevrijd en behouden over de grenzen naar Zwitserland gebracht. Treboux beloofde dan ook den heer de Lameth, tegen eene tamelijk groote belooning, hem betrouwenswaardige narichten te verschaffen omtrent mevrouw de Grammont en mevrouw de Lafayette.

Deze hoop was de eerste lichtstraal, die in den donkeren

nacht voor mevrouw de Montagu opging. Nadat zij den bode met brieven had voorzien, en hem alle noodige aanwijzingen had gedaan, besloot zij de uitnoodiging der familie de Salles aan te nemen, en eenigen tijd te Constanz te gaan doorbrengen. Hier, waar de geheele inrichting van het huiselijk leven haar aan hare zalige moeder en aan hare zuster herinnerde, leefde de bedroefde wederom op. Zij woonde niet in het huis, maar in de nabuurschap, en kwam iederen morgen ten negen ure deel nemen aan de morgen-godsdienstoefening der familie, en mede het gering stukje droog brood gebruiken, dat voor allen het geheele ontbijt uitmaakte. Tot den tijd van het middageten trok zij zich terug, las, bad en stelde eene levensbeschrijving van hare moeder op, die, jammer genoeg, verloren is gegaan. Het overige gedeelte van den dag bracht zij bij de haar zoo dierbare familie door. De heer de Salles voldeed aan eene innige behoefte van haar hart, daar hij op den 23sten September een plechtige uitvaart voor allen, die door de guillotine waren gedood, tot stand bracht. Aan den grijzen aartsbisschop van Parijs, die te Constanz woonde, werd de leiding toevertrouwd, en alle uitgewekenen der omstreek kwamen tot bijwoning bijeen. Mevrouw de Montagu begaf zich vroeg ter kerk; onderweg werd haar een brief overhandigd, waarvan alleen het gewicht voldoende bewees, dat daarin meer dan een vluchtige brief van hare tante de Tessé was besloten. Tijdingen uit Frankrijk! Wat zou zij spoedig den brief hebben opengemaakt! Maar mocht zij zich daardoor laten storen in de vereischte aandacht voor de godsdienstoefening?

Neen, ook hier onderdrukte zij het gevoel en den wensch van haar hart. Na afloop van den dienst spoedde zij zich naar haar kamertje en opende knielend de enveloppe. De eerste

brief was een kort bericht van mevrouw de Tessé, meldende dat Treboux uit Franche-Comté was teruggekeerd, en dat hij daar den heer en mevrouw de Grammont in goede gezondheid had aangetroffen. Mevrouw de Grammont had den bode brieven medegegeven, die zij, om ze goed te verbergen, niet op papier, maar op battisten doeken had geschreven en in een reistasch tusschen de voering en het overtrek had ingenaaid ¹⁾.

Mevrouw de Grammont begon het verhaal van al hetgeen zij en hare betrekkingen hadden doorleefd, met deze woorden :

„Gij leeft dan nog, lieve zuster, of ook uw offer is nog niet volkomen gebracht, gelijk dat onzer betrekkingen, die door God zijn weggenomen! Sedert het bericht hunner terechtstelling kan ik slechts aan den voet van het kruis

1) Op gelijke wijze werd in dien tijd menige groet uit het vaderland aan de verbannen overgebracht. De graaf d'Ormond was met zijne geheele familie naar Zwitserland gevlucht. Alleen zijne oudste dochter, die tijdens de vlucht zich bij hare grootmoeder in Auvergne bevond, kon Frankrijk niet meer verlaten. De ouders zonden een vertrouwd dienaar heen, maar in spijt van alle omzichtigheid was het hem niet mogelijk, het teedere meisje zoo te verkleeden, dat zij niet, als tot eene aristokratische familie behorende, ware herkend. Kwam deze dienaar eenmaal in Auvergne, dan duchtte men geen gevaar meer onder de trouw gebleven onderdanen. Jacques vermomde zich als handelaar in kunstbloemen. In eene eenigzins verbleekte rozenknop, die geen aantrekkelijkheid voor de koopers kon hebben, verborg het omzichtige meisje een diamant van groote waarde, in eene tweede kleinere edelgesteenten, en tusschen de van dun papier gevormde blaadjes waren enkele aanteekeningen geschreven, terwijl in een laadje van een bordpapieren doosje de brieven waren verborgen. Het jeugdige meisje werd eindelijk tot de vlucht gedrongen, ten einde te ontsnappen aan het voornemen van den zoon van een slachter, die met haar „als goede burgeres” in het huwelijk wenschte te treden. Eerst eenige jaren later gelukte het haar naar hare ouders en zusters te ontkomen.

verwijlen, waar zij dagelijks tot aan hun laatsten snik hunne wenschen, gebeden en woorden van zegen nederlegden, die nu meer dan ooit onze vreugde en hoop moeten uitmaken. Vóór dat ik u van hun verscheiden meld, bericht ik u dat ik Euphemie, de dochter van onze zuster de Noailles, tot mij genomen heb, en hare beide zonen met hun goeverneur, den voortreffelijken en getrouwen Grelet, dagelijks verwacht.

„Ons blijft nu over, naar de stem te luisteren van de moeder der Makkabeën, die ons vermaant den blik ten hemel te heffen, en daarheen te richten onzen geest, ons hart, ja al onze gangen. Zouden op onzen korten pelgrimstocht ernstiger zorgen en vrees ons kunnen vervullen, dan die, dat wij het doel zouden missen? Ach, laat ons ter bereiking daarvan al onze krachten in beweging brengen. Gij in het bijzonder, lieve zuster! gij, die de eenige onder ons zijt, aan wie wij met eenige gerustheid kunnen denken, en die dicht genoeg bij onzen lieven vader woont, om in Gods hand wellicht het middel te worden, dat ook het doel van Gods erbarming hier beneden nog aan hem worde verheerlijkt.

„De toestand van uw eigen hart komt met dien van het mijne overeen. Sedert ons afscheid is de Heer driemaal op wonderbare wijze mij nabij geweest, en heeft mij in doodsangst voor bezwijken behoed. Maar, onze Adriënne! (mevrouw de Lafayette) Welke verwonderlijke kracht van onze Adriënne! Dezelfde macht, die ons schraagt, houdt ook haar staande in hare gevangenis, want van waar anders komt haar moed? Ik maak gebruik van deze duizendmaal gezegende gelegenheid, om u van den schrikkelijken, doch zoo zaligen overgang onzer geliefden, alles wat ik weet mede te deelen. Met u en met alles, wat ons hier beneden dierbaar is, leg ik mij aan het hart onzes Gods neder. Laat

ons daar altijd voor alle onrust van onzen geest en ons hart rust vinden, en daar te zamen vereenigd zijn bij alles, wat hier op aarde nog voor ons te werken overblijft."

De maarschalk de Noailles, de grootvader der zusters, was in Augustus 1793, in hoogen ouderdom gestorven. Zijn langdurig ziekbed had zijne schoondochter en zijne kleindochter de Noailles in Frankrijk doen achterblijven, en genoodzaakt hare woning te Parijs te verlaten en naar het slot van den maarschalk te wijken, waar zij de tachtigjarige echtgenoot van den maarschalk, zwak en bijna kinds aantroffen. De vicomtesse de Noailles zou met hare kinderen haar man naar Amerika volgen. Toen zij zich echter, na den dood haars grootvaders, tot de afreis gereed maakte, werd zij met hare moeder en grootmoeder onverwacht onder „politiek toezicht," gesteld, dat wil zeggen, zij werden in hun eigen hôtel gevangen gehouden en konden geen stap meer doen, zonder de meest strenge bewaking. Toch gelukte het een vroom priester, Carrichon genaamd, hen, in burgerkleeding, dikwijls te bezoeken, en aan de bedroefden de troost van den godsdienst te brengen. De berichten, die hij haar mededeelde, deden haar het groote gevaar waarin zij zich bevonden, erkennen en bij zekere gelegenheid vraagde de vicomtesse aan Carrichon, of hij, wanneer zij naar de guillotine zou worden gebracht, moed genoeg zou bezitten, haar naar het schavot te vergezellen? Carrichon ontstelde, maar na een oogenblik aarzelen, hernam hij, dat hij het als zijn plicht beschouwde, eene dergelijke bede niet af te slaan; wanneer zijn leven voor deze wereld nog tot nut zouden kunnen verstrekken, was God in staat hem zoo lang in zijne hoede te nemen. Wat ook geschieden mocht, hij zou haar naar de plaats der terechtstelling geleiden. De afspraak werd gemaakt, dat hij, in dat geval, een blauw kleed met rooden kraag zou dragen,

opdat de dames, aan dit teeken, hem zouden kunnen onderkennen.

In April 1794, werden de grootmoeder, de moeder en de dochter Noailles naar de gevangenis het Luxemburg gevoerd, waar de hertogin hare zuster en haar zwager, den maarschalk de Mouchy, vond, welke reeds vijf maanden in gevangenschap hadden doorgebracht. De gevangenis het Luxemburg was eenmaal het voorouderlijke kasteel der beide zusters geweest. Het bekrompen insteekkamertje, waar zij nu waren opgesloten, bevond zich boven de kamer, waar zij geboren waren en eens hun huwelijksfeest hadden gevierd. Twee maanden leefden de familieleden hier met elkander, terugziende op het gelukkig verleden, en met eene schrikkelijke toekomst in de toekomst. De maarschalk en zijne vrouw werden naar het schavot gevoerd. — De zusters omarmden elkander en scheidden tot een spoedig wederzien in den hemel!

Onder de gevangenen bevond zich ook de vroomme weduwe van den godloozen hertog Filips van Orleans, welke den 7^{den} November 1793 de doodstraf onderging. De hertogin was zwaar ziek, en lag op een erbarmelijk leger, zonder zich een matras te kunnen verschaffen. De hertogin de Noailles, die een paardenharen matras bekomen had, schonk de hare, en verpleegde de zieke met hartelijke nauwgezetheid, terwijl hare dochter, mevrouw de Noailles (echtgenoot van den maarschalk) haar verzorgde, haar stroolegerschudde, haar aankleedde, het haar opmaakte, en ook hare zorgen aan den grijzen maarschalk de Mouchy en zijne vrouw wijdde. Zij maakte de bedden op, reinigde al het keukengereedschap en bond zich iederen avond een of twee banden om den arm, opdat wanneer hare grootmoeder of tante iets noodig mocht hebben, zij dadelijk gereed zou kunnen zijn.

Daar dagelijks eenige gevangenen naar het schavot werden

geleid en nieuwe ongelukkigen werden binnengebracht, zoo waren de overblijvenden steeds bekend met alles wat er in Parijs voorviel. De vicomtesse had daarenboven nog gelegenheid gevonden, om eenige gemeenschap met den heer Grelet te onderhouden. Twee- of driemaal per week vertoonde zij zich, onder voorwendsel van eenige frissche lucht te genieten, op een afgesproken uur, op het balkon voor zeker venster, van waar zij in een naburigen tuin, hare drie kinderen onder opzicht van hun goeverneur kon zien. Nu en dan was het haar mogelijk den heer Grelet briefjes te doen toekomen. In haar laatste briefje schreef zij: „God sterkt mijne kracht, en zal mij verder kracht geven, ik hoop vast op Hem. Vaarwel! Wees verzekerd, dat mijne erkentelijkheid voor alles, wat ik u verschuldigd ben, mij vergezelt voor Gods troon. Zonder u, wat zou er van mijne kinderen geworden zijn! Vaartwel, Alexis, Alfred, Euphemie! Laat God wonen in uwe harten al de dagen uws levens. Houdt u dicht bij Hem, bidt voor uw vader, draag zorg voor zijn waar geluk! Denk aan uwe moeder, wier hoogste wensch daarin bestond, u op te voeden voor eene zalige eeuwigheid. Ik vertrouw u weder te zien voor Gods troon, en aan u allen geef ik mijn laatsten zegen.”

Het schrikbewind volgde het plan de gevangenissen zoo spoedig eenigzins mogelijk was te doen ontruimen, en voor iedere guillotine dagelijks minstens van veertig tot zestig slachtoffers gereed te hebben. Onder deze omstandigheden kon van een formeel verhoor geen sprake zijn; aan de gevangenen werd eenvoudig het doodvonnis voorgelezen waarbij zij werden bestempeld als „gevaarlijke verraders des vaderlands en der vrijheid.” Op zekeren avond werd ook aan de drie dames de Noailles deze treurmare bekend gemaakt, en haar bevolen zich tegen den volgenden morgen gereed te houden. De oude dame

verstond nauwelijks wat er aan de hand was. De beide andere dames vertoonden zich kalm en bedaard aan het bed van de hertogin van Orleans, zoodat deze niet vermoedde, hoe spoedig het afscheid van deze trouwe vriendinnen zou plaats hebben. De hertogin werd echter door beide op de aanstaande ure langzaam voorbereid. De vorstin was levendig getroffen, haar toch stond ook alle dagen hetzelfde lot te wachten. Het was de 21ste Juli. Tegen 5 ure 's namiddags werden de gevangenen naar de conciergerie overgebracht. De hertogin las in het boekje: „De navolging van Christus door Thomas à Kempis.” — In haast schreef zij op een stukje papier het volgende: „Mijne kinderen! moed en gebed.” Dit papiertje werd door haar als bladwijzer gelegd bij het schoone hoofdstuk: „over het kruis.” Toen drukte zij het boek aan haar hart, en reikte het over aan de hertogin van Orleans met het verzoek, om, zoo haar leven werd gespaard, het aan hare kinderen, als een laatst bewijs harer liefde ter hand te stellen. Eene opdracht, die getrouw is gevolgd.

Mevrouw de Noailles was tot dusverre bedaard gebleven, maar toen zij de namen harer dochters noemde, verliet haar de steeds betoonde standvastigheid, en heete tranen bedauwden het boek, waarvan de sporen nog heden te zien zijn.

De gevangenen kwamen in de conciergerie, waar zij door vermoeidheid uitgeput nedervielen. Daar geene bedden genoeg voorhanden waren, bood mevrouw de Lavet eene der gevangenen, de grijze echtgenoot van den maarschalk, hare matras aan. De hertogin ging geheel gekleed op een leger van stroo liggen, en noodigde hare dochter uit hetzelfde te doen, waarop de vicomtesse tot antwoord gaf: „Waarom nog te rusten aan den vooravond der eeuwigheid?” Zij verzocht daarop, volgens het verhaal van mevrouw de Lavet, een gebedenboek en bleef den ganschen nacht op in stille overpein-

zing. Den volgenden morgen bracht men den gevangenen een ontbijt. Het avondeten was vergeten geworden. De vicomtesse bracht met groote zorgvuldigheid zoo wel hare kleeding als die van hare grootmoeder in orde, en bood hare hulp ook hare moeder aan, die haar intusschen weemoedig afwees, terwijl de oude dame, zonder te weten wat zij deed, haar doodvonniss in de handen frommelde. Het sloeg negen uur. „Moed, lieve moeder,” sprak de vicomtesse, „nog één uur hebben wij te doorworstelen.”

De soldaten traden binnen. De scheidenden omarmden de achterblijvenden. De vicomtesse bedankte mevrouw de Lavet op de haar aangeboren beleefden toon, voor hare op gisteren bewezen vriendelijkheid en voegde er nog bij: „Uw gelaat vertelt nog wat goeds, gij zult niet ter dood gebracht worden” (Dat is ook niet geschied). De gevangenisdeuren werden achter de ongelukkigen gesloten, en zij betraden den laatsten weg der smarte. Alle drie ontvingen plaats op een der zes karren, die gesamenlijk de conciergerie verlieten. De planken waarop zij zaten waren niet van leuningën voorzien, hare handen op den rug gebonden. Zoo ging de schrikkelijke tocht voort. Er brulde een hevige storm, waardoor de muts der oude dame in de war geraakte, en hare sneeuw witte lokken in den wind fladderden. De vicomtesse scheen slechts met ééne gedachte vervuld te zijn: of de abt Carrichon zijn belofte zou gestand doen, en de laatste absolutie zou kunnen schenken! Zij zag naar alle zijden om in de dichte volkmassa, en menig een stond in bewondering over het jeugdige meisje, „dat er in het geheel niet treurig uitzag.”

De goeverneur der kinderen van de Noailles was reeds in den vroegen morgen bleek en ontdaan bij den priester binnengetreden. Hij deelde mede, dat de dames veroordeeld waren, en dezen morgen het schavot zouden betreden. De

priester verschrikte, greep met bevende hand naar het afgesproken teeken, omarmde de kinderen, die binnen eenige oogenblikken weezen zouden zijn, drukte krampachtig de hand van Grelet, en ijldes voort. Overal, waarheen hij zich ook wendde, waren de straten zoowel door het volk als door de troepen zoodanig versperd, dat hij eindelijk omkeerde, en bij zich zelve het geloof trachtte te doen ingang vinden, dat hij het zijne had gedaan, en dat het nu goed zou zijn naar huis terug te keeren. Plotseling echter ziet hij een zijweg; hij gelooft het is zijn plicht, dien in te slaan. Weldra ontdekt hij de vrouwen; hij ziet, hoe de vicomtesse zich naar alle zijden wendt, en eindelijk tot hare moeder spreekt, als wilde zij zeggen: „Carrichon is er niet!” De neerslachtige uitdrukking van het gelaat der ten doode gewijden ontvlamde zijn moed, en met inspanning drong hij door de menigte. Maar het duurde lang, vóór zij hem herkenden, en telkens hoorde hij de stem van binnen: „Gij hebt genoeg gedaan.” De storm nam in hevigheid toe, de regen viel in stroomen neer, en de menigte geraakte daardoor een weinig uiteen. Nu gelukte het aan Carrichon in de nabijheid der kar te komen. Een heldere vreugdestraal, een hemelsch lachje werd zichtbaar op het gelaat van moeder en dochter.

De priester ging nevens de kar voort zonder een woord te spreken, het onderhoud werd door hunne blikken gevoerd. Carrichon gevoelde zich bezielde met een buitengewonen moed. Hij trad nog een stap nader, en maakte een teeken, waarop de vicomtesse zich fluisterende tot hare moeder wendde: „Mama, de abt Carrichon is bereid ons de absolutie te schenken.” Het hoofd van beiden zonk op hunne borst, om daardoor zoowel het waar berouw als hunne volkomene onderwerping te kunnen te geven. De

abt Carrichon hief de hand op en sprak op tamelijk luiden toon, met ongedekten hoofde de woorden der absolutie, terwijl de bliksem flitste en de donder rolde. De stoet had de plaats der terechtstelling bereikt. Op dit oogenblik brak de zon door de wolken. De karren stonden stil, en de menigte stroomde wederom saâm. De beulen traden koelbloedig toe, met rozen in den mond. De drie dames de Noailles stegen achtereenvolgens uit. De oude dame werd, uithoofde van haren gebrekkelijken toestand, op een houten bankje in de nabijheid der guillotine geplaatst. Zij was de derde in de rij, en trad met rustigen tred naar de machine. Carrichon drukte zijn hoed diep voor het gezicht, en naderde de moeder en dochter. De laatste zeide half fluisterend tot hem: „Ons offer is volbracht! Hoe vele geliefden laten wij achter! maar God, in zijne barmhartigheid, roept ons. Wij zullen hen niet vergeten. Breng ons laatste vaarwelaan hen allen over, en neem onzen dank aan! Mogen wij elkander in den hemel weder ontmoeten! Vaarwel!”

De hertogin de Noailles was de zesde, die het schavot betrad. Haar gansche houding gaf ootmoed en geduld te kennen, even als zij vroeger tot de tafel des Heeren was genaderd. De beul rukte haar bij het nederknielen de muts af. Men zag dat dit haar smart veroorzaakte, daar de muts door een speld aan het haar was verbonden. Onmiddellijk op haar volgde hare dochter, die zoowel hare moeder als hare lotgenooten nog tot het laatste oogenblik trachtte moed in te spreken en op te wekken.

Nevens haar stond een jong man, dien zij had hooren vloeken, toen zij den voet op den bloedigen trap zette. Nog eenmaal wendde zij zich om, en sprak op een smeekenden toon: „Om Gods wil, smeeek om vergeving!” Een oogenblik daarna, en — haar hoofd viel.

De abt Carrichon ging heen, niet met een gevoel van ontzetting, zoo als hij zich had voorgesteld, maar vervuld met die vreugde, welke door de eerste Christenen werd gesmaakt, wanneer zij bij den dood hunner medeverlosten den hemel hadden zien opengaan, en hunne ontboeide zielen in heerlijkheid zien opnemen!

Dit alles werd door mevrouw de Grammont aan hare zuster en haren vader medegedeeld. Wanneer ook de wonden der verbannen en daardoor op nieuw begonnen te bloeden, toch was de zalige verlossing hunner lievelingen hun tot rijken troost. Mevrouw de Montagu, in het najaar naar Löwenberg terugkeerende, had het voornemen opgevat, Treboux, den boer uit den Jura, die hare zuster gezien had, een bezoek te brengen. Zij vertrok nu naar St. Cergues, zijne woonplaats; daar gekomen, vernam zij, dat Treboux, met nieuwe instruktiën, door Mevr. de Staël medegegeven, naar Parijs was teruggekeerd.

Mevrouw de Staël leefde met haar vader, de voormalige Fransche minister Necker, op het landgoed Coppet, dat den ongelukkigen verbannen tot toevluchtsoord verstrekke. Niemand wist, hoe het aan Treboux gelukte, niet slechts van uit Parijs, maar zelfs, aan de ter dood veroordeelde gevangenen in de gevangenissen de vrijheid te hergeven. Niemand vermoedde, dat zelfs in het voorvertrek van Robespierre, in de gedaante zijner eenige zuster, een goede engel rondwaarde, die de schreiende bedden ondersteunde, allen waarschuwde, die onvoorzichtig in zijne nabijheid kwamen, om den geweldhebber niet te naderen, en in de stilte van den avond alles in het werk stelde, ten einde haar broeder in beteren luim te brengen, zoodat zij als middelares optrad voor vele ongelukkigen en verscheidene van het schavot tot het genot der vrijheid werden teruggebracht.

VI.

Vier en dertig jaren waren voorbijgegaan, sedert de laatste offers der revolutie waren gevallen. Zoowel de redders als de geredden uit die dagen waren voor het meerendeel gestorven. Napoleon had zijne oorlogen gevoerd, en was gevallen. De beide broeders des vermoorden konings hadden onder den titel van Lodewijk XVIII en Karel X geregeerd. De Julirevolutie van het jaar 1830 had hen op nieuw tot bannelingen gemaakt, en den zoon van Philippe Egalité werd de troon van Frankrijk geschonken.

Daar lag in een donker zoldervertrekje te Parijs eene vrouw op haar sterfbed. Mejufvrouw Raymond, zoo noemde zij zich zelve, had gedurende dertig jaren, in een stil, afgelegen, doch vriendelijk kwartier van Parijs gewoond en was aldaar als weldoenster van alle armen en zieken bekend. Maar niemand kwam tot haar, alleen een oude priester die meestal, door zijne bemiddeling, hare weldaden aan de bedoelde personen deed toekomen. De meest ontwikkelde zijner parochianen hadden in den vikaris spoedig den ijverigen Jansenist herkend. Velen gevoelden zich daardoor aangetrokken, niemand deed het afkeer opvatten, allermint mejufvrouw Raymond, die de heerlijke boekwerken der Jansenisten met genot had

doorgelezen. Van af het jaar 1815, toen de Bourbons den troon wederom hadden ingenomen, werd ieder half jaar een pakket met geldswaarde door haar ontvangen. De eerste malen las men het opschrift: „aan onze weldoenster,” en herkende men het koninklijk zegel. Met de hernieuwde verbanning der Bourbons waren deze geldzendingen gestaakt. Jufvrouw Raymond had hare toenmalige woning verlaten. Een man, wien zij vroeger in ziekte en nood had bijgestaan, gelukte het, na herhaalde pogingen, het armoedige kamertje te vinden; hij wenschte zijner voormalige weldoenster op eenigerlei wijze dankbaarheid te betoonen. Met dank jegens Gods vervuld, die haar ook nu niet verliet, reikte de stervende de hand aan haar vriend. Haar leven was ten einde, en den laatsten schrik en afkeer harer medemenschen overwinnende, ontdekte zij aan haren vriend, dat zij de zuster van Robespierre was. Zij begon te verhalen, en voerde den vriend terug eerst naar Arras, in het huis harer ouders; toen naar Parijs, waar zij bij haren broeder bleef, ook den tijd toen zij ontwaarde, dat hij den verkeerden weg bewandelde; eindelijk ontstond eene scheiding, en Charlotte verliet het huis haars broeders. Na de volledige uitbarsting der revolutie, keerde zij, door haar biechtvader vergezeld, tot haren broeder terug, zorgde voor zijne huishouding, en worstelde nacht en dag voor het behoud der ziel haars broeders, alsmede ter verkrijging der noodige klokheid en bedachtzaamheid ten nutte van hen, die zich bij haar als voorspraak aanmeldden. Toen de koning ter dood veroordeeld was, waren zijne beide broeders vermomd in Parijs gekomen, ten einde van Robespierre 's konings leven af te smeeken. Robespierre bevond zich in de vergadering der Conventie, toen de vorstelijke personen ten zijnen huize kwamen. Charlotte ontving de heeren en bezwoer hen, het gansch vergeefsche waagstuk

te laten varen, daar Robespierre na de gevallen uitspraak toch niets meer voor het leven des konings kon doen. Zij verbergde de heeren in huis en bracht hen met eigen gevaar buiten Parijs; ter belooning ontving zij van de vorstelijke personen het haar toegekende jaargeld. Mevrouw de Stael had zich in menige omstandigheid door middel van Treboux met Charlotte Robespierre in betrekking gesteld en veeltijds niet te vergeefs. Toen Maximiliaan en Augustinus Robespierre, tot belooning hunner daaden, beiden onder de guillotine hun leven hadden verloren, trok hunne zuster zich in de diepste eenzaamheid terug. Van alle kanten hoorde zij haren broeder vervloeken, en door smart gefolterd, wenschte zij nog eenmaal de plaats te bezoeken, waar zij met hem als kind had geleefd, waar eenmaal hunne stervende moeder zegenend de hand over de hoofden harer drie kinderen had uitgestrekt. Zij aanvaardde de reis naar Arras. Tuin en huis waren verlaten; Charlotte wenschte hier ongestoord eenigen tijd te vertoeven, de portier echter had zich reeds sedert lang het recht toegeëigend, om de voormalige woning van den tiran, door ophelderingen en aanwijzingen, die hij betreffende zijn kinderlijken leeftijd gaf, tot een bron van zijn bestaan te maken. Zoo naderde deze man ook Charlotte, die door zoovele jaren van angst en ellende onkenbaar was geworden.

„Gij schreit, mevrouw;” riep hij, „nu dat verwondert mij niet. Hoe vele weenende moeders, zusters, weduwen zijn hier gekomen, om de nagedachtenis van den tiran, van het monster, de schandvlek der menschheid te vloeken! Ziet, zij waren met hun drieën, Maximiliaan was altijd de ergste, Augustinus was niet veel beter, de zuster was nog al ordentlijk. — Ik heb de familie van kinds af gekend, en er liet zich niets goeds verwachten — — —”

„Ik geloofde”, viel Charlotte hem in de rede, „dat Robes-

pierre in zijn vaderstad beter zou worden beoordeeld.”

„O, mevrouw! hier wordt hij honderdmaal meer dan in geheel Frankrijk verafschuwde. Heeft hij niet juist Lebon, den allerslechtsten agent der conventie, naar Arras gezonden? Maar, wat wordt gij bleek! — O, ik begrijp het wel, nu twee jaren geleden viel de hertogin van O — hier in onmacht en wij moesten haar in huis dragen.”

Charlotte Robespierre spoedde zich voort naar de kerk, het eenige toevluchtsoord aller bedroefden. Zij deed een dichte voile voor, opdat zij door niemand zou worden herkend. Zij hoorde het klokgebrom, waardoor ook zij eenmaal met haren broeder ter kerke was geroepen. Toen waren zij door iedereen bemind en geacht — en nu, algemeene afkeer. Eene dame knielde naast haar neder, en bemerkende de zenuwachtige trekkingen, waardoor haar lichaam in onophoudelijke onrust verkeerde, vraagde haar medelijdend, of zij ongesteld was, en bood tegelijk haar flacon aan. Deze eerste deelnemende woorden deden Charlotte weder eenigzins herstellen, zoodat zij na afloop der godsdienstoefening de kerk verliet en met den onmiddellijk vertrekkenden postwagen haar vaderstad kon vaarwel zeggen.

Charlotte Robespierre had haar verhaal ten einde gebracht. Spoedig daarop sloot zij de oogen, en weinige oogenblikken later was de bittere strijd haars levens volstreden.

De namen van mevrouw de Stüel en Treboux, door haar vriend genoemd, hadden een vriendelijk lachje op de bleeke trekken van Charlotta Robespierre gebracht. „Zonder de omzichtigheid en listigheid van Treboux,” sprak zij, „zou ik weinig voor de arme lieden hebben kunnen doen, maar hij wist altijd raad.”

De zaak zelve bracht mede, dat zoowel Treboux als de door hem geredden, een diep stilzwijgen in acht namen. Laten deze eenvoudige verhalen een lichtstraal vallen op den schijn-

baar zoo eenvoudigen boer uit den Jura, zij herinneren ons even- dig aan den fluitspeler von Hardt, die twee honderd jaren geleden in Wurtemberg voor den verdreven hertog en zijne vrienden, goed en bloed op het spel zette, om hen in gevaren te beschermen.

Zoo zag men eens in het late najaar van 1793 twee reizigers in een der wildste streken van den franschen Jura. Beiden droegen der boeren kleederdracht. De oudste stapte flink aan, terwijl zijn jongere medgezel, onder den last van den zwaren koffer, nauwelijks vooruit komen kon.

„Is dat niet het slot van den heer de M....? vraagde de jongste, en wees op een gebouw, dat niet ver van den weg stond. „Dat brengt mij,” voer hij voort, „vele herinneringen te binnen. Gelooft gij, dat wij daar gerust eenigen tijd kunnen binnengaan?”

De andere reiziger haalde zijn horloge te voorschijn. „Wij kunnen,” sprak hij, „er heden niet meer aan denken, aan gindsche zijde van den berg te komen, omdat wij ter verificatie onzer papieren in St Laurent moeten vernachten. Wanneer het u genoegen doet, kunnen wij een oogenblik binnentreden, en in het uiterste geval ons als koopers van nationaal eigendom voorstellen.”

Voor ongeveer zes jaren was de drager van den koffer ook op het slot geweest. Toen bracht de eigenaar hem in zijne salons en op zijne balkons, in zijne stallen, vol van uitmuntend vee en prachtige paarden; in den hof liepen de hoenders, kraaide de haan, vlogen de duiven, en praalde de pauw met zijne veeren. De dag ging voorbij, hetzij met de jacht of met rijden, de avond riep allen in gulle vroolijkheid te zamen, waar zoowel de heer als de vrouw des huizes den toon aangaven tot aangenaam onderhoud. Waar waren nu al die liefelijke gestalten, die hier vroeger hadden omgedwaald?

Geen spoor van vroeger was overgebleven. Boven de deuren stond in groote letters: Nationaal eigendom te koop! Het groote ijzeren hek had men gepoogd los te wringen en daar het niet spoedig genoeg ging, had men den muur uiteen gehaald, waardoor de steenen hier en ginds verspreid lagen. Eerst was het gebouw als militair hospitaal, later tot kazerne gebruikt. Vroeger een liefelijke plek van huisselijk geluk, was er daarvan nu in huis, tuin of park geen enkel spoor overgebleven. Treurig zag de jeugdige reiziger om zich heen, terwijl de oudere middelerwijl in een rustigen slaap viel. Hij stond echter spoedig op en maakte zich tot den verderen tocht gereed.

„Maar,” zeide hij, „wij mogen niet als nachtvogels te St. Laurent aankomen, want dan voedt men achterdocht. Ik zou wel wenschen, dat wij dat nest reeds achter den rug hadden, — komen wij daar gelukkig uit, dan zijn wij morgen om dezen tijd op vrijen bodem.”

De beide reizigers waren op den grooten straatweg teruggekeerd. Spoedig vertoonden zich twee gendarmen, die een grijsaard, aan de handen geboeid, medevoerden. Eenige schreden achter hen kwamen eene oude en eene jonge vrouw aan. Stilzwijgend oogden de beide boeren den treurigen tocht na. In dien tijd was eene zoodanige verschijning niet nieuw, maar toch de jongere reiziger was telkenmale bij het zien daarvan ten diepste bewogen. Na verloop van een uur hadden zij het dorp bereikt. Vóór het eerste huis, het raadhuis, lazen zij de woorden: Vrijheid, gelijkheid of de dood! Een naburige populier, versierd met eene verbazend groote vrijheidsmuts, droeg de wapperende driekleur. De stam diende tot aanplakbord voor allerlei ambtelijke aankondigingen. Met zoovele eerbewijzen overladen schudde de boom door den wind ginds en weder, en scheen alle andere boomen te benijden, die zich in hunne volle vrijheid verheugden.

Vóór het raadhuis schilderde een veertien- of vijftienjarig policiedienaar, en trad met deftigen tred op de reizigers toe: „Hier gaat niemand door; toon uwe papieren!”

„Wees bedaard, kameraad,” hervatte Treboux, dien wij reeds herkenden, „wij hebben alles in orde. Waar is de schout? Ik moet hem spreken.”

„De schout, dat is die dikke man daar ginds, die zijne koeien laat drinken. Maar pas op, men moet op zijne hoede zijn. Men zegt, de weg is in gevaar, door de vijanden der republiek in bezit genomen te worden. Zoo even nog heeft men er een weggebracht.”

„Wees bedaard, mijn jongen, ik houd evenmin van hen, als gij zelf.”

„Goeden avond, burger Treboux?” riep in dat oogenblik de schout, „altijd onderweg, als de wandelende Jood!”

„Ja, uwe republiek doet mij nog al eens hier en daar zwerven. Ik heb nu eene levering van ossen voor het leger der Alpen aangenomen. Dat zeg ik natuurlijk alleen aan u, burger schout, want uw patriotisme is mij bekend; natuurlijk, kwam het uit, dan gingen dadelijk de prijzen der beesten in de hoogte.”

„Gij weet, met wien gij te doen hebt, burger Treboux. Maar vergeef mijne nieuwsgierigheid, zouden niet eenige Fransche koeien voor Zwitsersehe ossen kunnen doorgaan? Om een patriot genoeg te doen, kan wel iets gedaan worden.

„Juist wenschte ik daarover met u te spreken.”

„Ik ben tot uw dienst, wanneer gij maar wilt,” antwoordde op vroolijken toon de schout, „dezen avond komt gij toch niet verder. Gij blijft hier toch overnachten?”

„Ja, gij moet mijne papieren in orde maken, zoo dat ik morgen vroeg met den eersten post kan vertrekken. De zaak heeft haast.”

„Gij komt juist op het souper, dat door de club van

St. Laurent ter eere van de overwinning der republiek wordt gegeven. Lieden zoo als gij, zijn daar welkom. Ik zal u den president Chaussard voorstellen. Er zijn weinig patriotten zoo als hij, vooral wanneer het op spreken aankomt. En wie is toch uw kameraad," voegde hij er bij, terwijl hij op den jongen reiziger wees.

"Dat is de zoon van een groothandelaar uit St Denis; zijn vader gaf hem mij mede. De jongen is nog al goed met rekenen vertrouwd, en daar Robespierre een goed woordje voor hem gedaan heeft, zoo wil ik het met hem probeeren."

"Best, met zulke aanbeveling zal hij welkom zijn; gij brengt hem heden avond mede."

"Ieder ander, wie dan ook, zou ik bedanken. Als men tien uren heeft afgelegd, gaat een goed bed boven alles. Maar de gelegenheid om met de republikeinen van St. Laurent een glas te ledigen, wil ik niet voorbij laten gaan."

Ten zeven ure vormde zich de trein, bestaande uit leden van den club en overheidspersonen. Zoo gingen zij, vergezeld door eene menigte vrouwen en kinderen, twee aan twee naar het raadhuis, waar in eene groote kamer de tafels gedekt stonden. De eenige versiering der kamer bestond in de met lauwerkransen gekroonde busten van Lepelletier en Marat, waar tusschen te lezen stond: de verklaring der rechten van den mensch.

De held van den dag, president Chaussard, met zijn zwarten snorrebaard, langen sabel, die over den grond sleepte, en twee pistolen in den gordel, was in gedurige beweging. Hij ontving de beide reizigers met welwillendheid, intusschen wierp hij verscheidene malen een uitvorschenden blik op den jongere, zoodat Treboux niet geheel op zijn gemak was. Hij kwam echter weder meer tot rust, toen hij zelf een der eerste plaatsen bij het feest innam, terwijl zijn reisgenoot

aan het lagere einde der tafel, te midden der patriotten van den tweeden rang, was geplaatst, waar hij door den veldwachter en mollenvanger als kameraad werd behandeld. Alvorens met den maaltijd te beginnen, werd de president uitgenoodigd zijne openingsrede uit te spreken. „Lieve vrienden!” begon hij, „wij zijn hier bijeen, om aan een broedermaal de overwinning te herdenken, die door de republiek over de Europeesche tirannen is behaald. Daarom wenschen wij ons met heilige vreugde te verblijden. Moge de galm van ons patriotisme doordringen in de ooren van onze vrienden te Parijs! Mogen de schimmen der beide martelaars voor de vrijheid, die hier op ons nederzien, daarvoor worden verblijd! En mocht dit staal (hij hief zijn mes op) in de borst van den laatsten koning en priester dringen!”

Deze afgeknotte rede werd met luide bijvalskreeten begroet. Ieder plaatste zich aan de tafel, en de groenten en het ossenvleesch gingen rond; inmiddels verzocht men den geëerden gast, zoo even van Parijs teruggekomen, iets te verhalen, van hetgeen hij daar gezien had. Een oogenblik later bracht de dienstmaagd een brief binnen, voorzien van een groot ambtelijk zegel. De president maakte den brief open, en las met luider stem het volgende:

„De kommissaris der Conventie voor het Jura-departement bericht aan zijne medeburgers, dat door de revolutionnaire rechtbank, op de aanklacht van Fouquier-Tainville, den 16 Oktober ter dood veroordeeld is

de voormalige koningin Marie Antoinette; welk vonnis bereids voltrokken zal zijn.”

Ten gevolge van den inhoud vandezen brief ontstond een ontstuiinig geroep: „leve de republiek!” dadelijk gevolgd door een toast op den dood der voormalige koningin, der

Oostenrijksche en dergelijken meer. De opgewondenheid uit dezen toast ontstaan, ondervond eenigen wanklank, door dat een glas rinkelend op den grond viel, en in stukken vergruizelde. Alle blikken zagen naar het eind der tafel; onze jonge reiziger stond in volle fierheid recht op, alsof hij zich om het gezelschap in het geheel niet bekommerde.

„Welke plumpe jongen heeft dat gedaan!” riep Treboux: „Ach — mijn collega! ja, ik herken hem daaraan, op den geheelen weg heeft hij meer zulke dingen gedaan.”

De schuldige scheen echter niet gezind om zijn fout weder goed te maken, of zich te verontschuldigen; integendeel, met vlamrende oogen sprak hij op diep bewogen toon: „Burgers, mij is het onmogelijk, op den dood eener onschuldige vrouw te drinken!”

Hij zou nog meer gesproken hebben, wanneer Treboux hem niet op ruwen toon was in de rede gevallen: „Hoor eens, vriend Willem! houd op met die redenaars-frasen, die in onze republiek in het geheel niet meer thuis behooren; dat heb ik u al honderdmaal gezegd. Een burger uit St. Denis is volstrekt niet meer dan een ander. Ga naar bed en leer de brave republikeinen van St. Laurent meer waardeeren!”

Alle verdere samenspraak hield op.

„Dat is een verdacht koopman,” zeide een der gasten, die door zijne manieren en groote bril al het aanzien van een advokaat had.

„Domme jongen;” hernam Treboux, „het zou mij verwonderd hebben, als hij het anders gemaakt had.”

„Zouden wij hem niet, ingevolge onze bepalingen, in arrest nemen?” voer de waardige man voort, terwijl hij den president aanzag.

Een toestemmend gemor werd in de vergadering vernomen. „Wij zullen hem naar Robespierre zenden,” ging hij

voort, „wel ja, naar Robespierre, die schertst niet, als hij iemand den waren weg wijst.”

„Burgers,” hervatte Treboux, „laat hem aan mij over, ik heb hem noodig. Binnen twee maanden kom ik met hem terug, dan kunt gij met hem uitvoeren wat gij wilt.” Iedereen zweeg, en wist niet wat te zeggen.

„Nu, wat beduidt dat stilzwijgen?” riep president Chausard. „Wij zijn bijeen gekomen om vroolijk te zijn. Niets mag ons storen in onze republikeinsche opgewondenheid. En ik meen voor zeker te kunnen houden, dat onze collega een zijner liederen heeft medegebracht, en van het genot die te hooren laten wij ons niet berooven.”

De advokaat met zijn groote bril stond verre beneden alle redenaars te St. Laurent. Zeer bescheiden trok hij een papier uit zijn zak. Hij begon voor te lezen, luide bravoos volgden, en het vroegere voorval kwam op den achtergrond. En toch, ieder republikein behield een onbehagelijk gevoel. Want hoezeer ook een mensch zich in een rustige houding kan voordoen, toch verraaft hij zich in oogenblikken van genot. Zoo was dan ook aan allen, door de ontsteltenis van den jeugdigen reiziger, plotseling gebleken dat er geen gewoon koopman in hem stak.

„En nu, heer graaf,” sprak Treboux, toen hij met zijn reisgenoot het hem aangewezen kamertje binnentrad, „nu kunt gij met uwe fraaie rede voortgaan. Verschooning, dat ik u gestoord heb! Gij zoudt het niet beter hebben kunnen uitdenken, om rechtstreeks naar de guillotine gebracht te worden.”

„Treboux, er zijn oogenblikken, waarin men onmogelijk zijn gevoel kan onderdrukken.”

„Ik had u toch gezegd om niets te spreken.”

„Zou ik bang zijn voor die domme zwetsers?”

„Die zijn veeltijds de ergsten. Maar wat doet gij in bed?”

Gij gaat gerust liggen, om hier den ganschen nacht door te brengen!"

"Ik kan niet meer. Het nieuwe bericht heeft mij in de war gebracht, mijne voeten weigeren te gaan. Laat komen wat wil!"

"Gij zult zien, alles zal wel gaan, wanneer gij een uur hebt uitgerust."

"Doe wat ge wilt, Treboux — ik ga geen stap verder. Ik heb er genoeg van. Mijn vader en al mijn beste vrienden zijn op het schavot gestorven, Frankrijk is verloren, mijn vermogen ben ik kwijt. Verbanning, ziedaar het eenige wat mij rest! En dan zal ik nog met de laagste booswich-ten drinken en hun de hand drukken! Neen, dat is te veel!"

"Deze gevoelens," sprak Treboux, "mogen u eere aan-
doen, maar waarom dat niet alles vroeger bedacht! Dan ware er veel moeite, tijd en geld gespaard. Ik heb beloofd u te redden, en dat zal ik doen. Kijk, de wolk dáár boven den horizon, dat is Zwitserland. Daar is leven en vreugde. Nog zes uren en gij zijt in vrijheid. Morgen om dezen tijd bevindt gij u onder vrienden. Welke kinderachtigheid, wanneer alles getrotseerd en overwonnen is, en dan nog in het gezicht van de haven te vertwijfelen. Ik heb het u altijd gezegd, dat dit mij beangstigde. Nu geldt het, zich te vermannen!"

Op dit oogenblik trad de president Chaussard onverwacht binnen.

"Gij zult mij niet verwacht hebben," zeide hij met een twijfelachtig lachje, "wat doet gij hier aan het venster?"

"Gij ziet, mijnheer de president, wij genieten nog wat van den schoonen avond."

"Het ziet er eer naar uit, of gij de hoogte van het venster meet. Neem eens aan, dat gij een vlucht in den zin hadt."

„Eene vlucht, mijnheer de president! en dat na de vriendelijke ontvangst, die gij ons bereid hebt!”

„Vraag eens aan uw reisgenoot, wat hij over die vriendelijke ontvangst dacht? Ik kom echter niet om u de vlucht te verhinderen, maar om u aan te drijven, zoo snel als u mogelijk is, weg te komen. Ik ken u goed, heer graaf! ik zal wel oppassen, uw naam uit te spreken; dat alleen zou een doodvonnis waard zijn. Maar mijn naam zal ik u zeggen. Herinnert gij u Josef nog, welke als stalknecht bij u in dienst was, en welke in die dagen zoo min als gij zelf er aan dacht, dat hij eens president der club te St. Laurent zou worden? Tamelijk ruw werd ik door u uit mijn dienst weggezonden; ik zal echter niet haatdragend zijn. Altijd heb ik u bemind, en dat doe ik nog. Ik gebruik de revolutie even als vele anderen doen. De markiezin de Maubepin heb ik getrouwd, bij haar was ik koetsier; wij hebben ons alhier gevestigd, daar zij belangrijke bezittingen in deze streken heeft. Is men eenmaal onder de wolven, dan moet men met hen huilen; maar ik maak meer beweging dan dat ik kwaad doe. Hoe het zij, gij zijt niet het eerste lid der familie, die zooveel geleden heeft, en die ik van nut tracht te zijn. Ik gaf mij alle moeite, de medeleden der club omtrent u gerust te stellen. Maar uwe woorden hebben u verraden, en men wilde u onmiddellijk arresteeren. Tot uw geluk waren intusschen de gendarmen een uur vóór uwe aankomst met eenige gevangenen heengegaan. Ik schreef daarom zoo op het oogenblik naar de naaste post om versterking, en die zal morgen hier zijn. Nu, Treboux! ik weet, gij kent onze wegen even goed bij nacht. Maak dat gij spoedig weg komt met onzen vriend, en pas goed op voor den kommandant der laatste wachtpost, want die is een schrikbarend

mensch. Vinden de soldaten u niet meer, dan laat ik de stormklok luiden. Men zal u vervolgen, maar dan hoop ik dat gij in veiligheid zijt."

Met een gevoel van innige dankbaarheid drukte de graaf de hand van zijn voormaligen stalknecht. Hij trad met Treboux naar buiten; het was een heldere avond. Voorzichtig ging Treboux vooruit, maakte spoedig een omweg om de waakzaamheid der honden af te leiden, luisterde, wachtte eenige oogenblikken, als had hij les genomen bij de Indianen. De banneling sloop, uitgeput van kommer en vermoënis, achter hem aan, en wierp zich, zoo dikwijls Treboux luisterend stilstond, op den grond, wyl zijne voeten hem alle krachten weigerden.

Er zijn oogenblikken in het leven, waarin alle kracht ons schijnt te begeven. Onder alle stormen der revolutie had de graaf stand gehouden. Vier maanden lang had hij gevangen gezeten met den dood voor oogen, alle mogelijke geestkracht had hij versameld, toen de nieuwe vrijheid hem door Treboux werd beloofd; echter sedert het bericht dat hij gisteren avond had gehoord, was al zijne kracht verbrijzeld.

Bij zijn intreden in de wereld was hij te Versailles aan het hof geweest. Daar had hij de jonge koningin gezien, zij, de afgod van het volk, ijende van het eene genot naar het andere. Hij had haar wedergezien bij de opening van het parlement, toen reeds donkere schaduwen haar geluk overdekten; hij had haar gezien toen zij met de kinderen aan de hand den woedenden volkshoop te Versailles met de geen kwaad bewuste fierheid tegemoet ging, ook toen hare koninklijke majesteit op den tocht van de Tuileriën naar de Nationale Vergadering haar niet verliet. Maar haar nu zich voor te stellen als aangeklaagd voor den schrikkelijken Fouquier-Tainville, —

ja op het schavot, deze ontzachelijke voorstelling kon hij niet van zich afzetten, noch veel minder begrijpen.

Plotseling gevoelde hij zich door een krachtigen arm nedergedrukt en een forsche hand hem op den mond gelegd, om hem stilzwijgen te gebieden. Hij ziet vier ruiters met een officier in vollen galop op hen afkomen, weldra zijn ze in zijne nabijheid, zij verdwijnen. Hij hoort de stem van Treboux, die hun vroolijk naroept: „Ja, haast u, anders komt ge te laat!” — Dit oogenblik, het gevoel van nog eens gered te zijn, geeft hem zijne geestkracht terug, en hij voelt zich door vernieuwden moed beziel.

Treboux wijst hem op een licht. „Daar ligt het huis van het hoofdkwartier,” sprak hij, „en het komt er nu op aan, dat wij er ver van daan blijven. Wist de kommandant, dat er wild in de nabijheid was, hij zou zijne jachthonden spoedig op ons afzenden. Hoort ge de stormklokken? Dit is het teeken van uw vriend, den voormaligen stalknecht; voortwaarts! Spoedig genoeg zal zich dit sein in alle dorpen herhalen.”

Een moeilijke tocht van twee uren was nog in het verschiet. Eindelijk hield Treboux langzamer tred, en hield op zijn reisgenoot tot verderen spoed aan te moedigen. Eene donkere gestalte trad hun te gemoet, en versperde den weg. De graaf ziet naar zijn geleider, wat te doen? Deze echter roept op juichenden toon in het patois van den Jura: „Goeden dag, Jan! Weder een van de guillotine gered!” en zich naar den banneling wendende, voegde hij er bij: „Heer graaf, gij zijt in Zwitserland! Nu kunt gij rusten, en uw hoofd behoort u weder. Een paar uur geleden had ik er niet veel voor gegeven.”

De graaf stond stil. Het morgenrood wierp zijn valen glans over een uitgestrekt heerlijk dal, dat nog voor de helft in dichten nevel was gehuld. — — — Hij viel op zijne

knieën en weende tranen van vreugde en smarte. In de eerste plaats dankte hij God, die hem op zoo wonderbare wijze had gered, en niet minder zijn trouwen gids, dien hij zwijgend de hand drukte. Hierop liet hij zich, bijna overstelpt door geluk en vermoeidheid, naar een arme boerenstulp geleiden, waar hij uitgeput nederzonk en dadelijk insliep.

Aan den avond van dien dag bracht Treboux den geredde naar het aan de Savooische grenzen gelegen slot Coppet, waar door mevrouw de Stael en haar vader meer dan zestig banelingen waren opgenomen, welke allen met zelfverloochenende liefde werden verpleegd. Groote geldelijke opofferingen werden niet gespaard, om ieder in het genot zijner gewone levensmanier te doen blijven. Een blik op de groote tafel had alle aanklachten, als zou de minister Necker een geringe financieele kennis bezitten, tot schande gemaakt. Hij, die nog in het laatste oogenblik twee millioen in de bank van Frankrijk deponeerde, om haar krediet te stijven, was ook hier de man die overal hielp, waar en wien hij kon.

Alle aanwezenden omringden den graaf, die met zijne gewone innemende eenvoudigheid verklaarde, dat hij allereerst om kleederen moest vragen, want zelfs niet eens de boerenkleeding, die hij droeg, was zijn eigendom, maar behoorde aan zijn redder Treboux, die nu spoedig naar zijne familie wenschte terug te keeren. Allen beijverden zich aan dit verzoek te gemoet te komen. Nauwelijks was de graaf weder in hun midden teruggekeerd, of hij werd met onderscheidene vragen bestormd. Er was niemand in het gezelschap of eene siddering greep hem aan, denkende aan zoo menig dierbaar leven in het verscheurde en vertrapte vaderland. De graaf had veel mede te deelen; zijne hoop op eene betere toekomst werd evenwel met den dag levendiger.

Alles bleef in denzelfden toestand tot den 28sten Juli 1794,

toen Robespierre als de laatste der mannen van het schrikbewind naar de guillotine werd gevoerd. Zelfs de belhamels der vischmarkt hadden zulk eene walging van het bloedvergieten gekregen, dat eene van die lieden voor het venster eener gevangenis, door teekenen trachtte te doen begrijpen, dat Robespierre dood was. Zij hield hare rokken op en schudde die in het rond, wierp eenige steenen in de hoogte, en ten laatste maakte zij het teeken van het guillotineeren. Aan een der vensters, waarvoor zij verscheen, stond Josephine de Beauharnais, weduwe van den generaal de Beauharnais, later keizerin van Frankrijk.

Toen Josephine nog een jong meisje was had eene waarzegster haar voorspeld: gij zult eens méér dan koningin worden! Dien morgen gedacht zij aan deze waarzegging, daar in den vroegen ochtend de cipier haar matras had weggenomen, omdat zij den volgenden nacht die niet meer noodig zou hebben. Dat was een gebruik, om te kennen te geven, dat de gevangene weldra naar de guillotine zou worden gebracht. De dames, met mevrouw de Beauharnais gevangen, braken daarop in luide weeklachten uit; intusschen Josephine gaf op rustigen toon te kennen: „Ik zal niet terecht gesteld worden, meer dan koningin ben ik nog niet geworden.

Half verwijtend hernam de hertogin d'Aiguillon: „Ik zou maar liever nu beginnen met het benoemen van mijne gansche hofhouding!”

„Goed,” gaf Josephine ten antwoord, „u, mevrouw de hertogin! benoem ik tot eerste hofdame.”

De dames vermeenden, dat de generaalsweduwe krankzinnig was geworden, en gaven op ondubbelzinnige wijze hunne beduchtheid daarover te kennen; zoo dat Josephine zich half verstoord naar het venster wendde, waar zij het teeken der vischvrouw verstond. Zij zweeg, plotseling gaat de kerker-

deur open, en de gevangenbewaarder trad met het middageten binnen. Hij gaf zijn hem ongehoorzamen hond een schop, en sprak: „Weg, Robespierre!” Zulk eene uitdrukking was iets ongehoords, gedurende dit schrikijdvak. „Is Robespierre dood?” riepen de dames om strijd.

„Zeker,” was het antwoord, „nog geen uur geleden werd hij naar de guillotine gesleept.”

Deze dag was het eigenlijke keerpunt der Fransche revolutie. De storm had zoo lang gewoed, dat orde en vrede niet zoo dadelijk zich in Frankrijk konden doen gelden. Het werk der revolutie was volbracht, dat wil zeggen, het oude sociale gebouw was verstoord, en zijne bouwstoffen waren zoo volkomen vernietigd, dat geen nieuw gebouw daarop kon worden opgetrokken. Zij, die niet onder de steenhoopen begraven waren, wisten dat allen, die door de Conventie tot levenslange verbanning veroordeeld waren, op straffe des doods niet mochten terugkeeren, en dat hunne goederen thans behoorden „aan de immer groote en rechtvaardige natie”, en niet meer hun eigendom waren.

VII

De regeering van het kanton Freiburg had in den zomer en het najaar van 1794 vele onaangenaamheden in den weg gelegd aan de gravin de Tessé, waarom zij onverwijld het besluit opvatte, Löwenberg te verkoopen, zoodra zich een kooper opdeed, en met de haren den wandelstaf weder op te vatten, en de reis aan te nemen, naar het noorden van Deutschland. Niet zonder verdriet werd door mevrouw de Montagu den 31sten December 1794 de laatste koffer gesloten. Den volgenden morgen verlieten zij het oord, besproeid door zoo vele tranen, en namen hun weg over Bern, waar de hertog de Noailles afscheid van hen nam. Mevrouw de Montagu bemerkte spoedig, wat hem er toe bracht, de uitnoodiging zijner zuster, om mede te vertrekken, van de hand te wijzen. Niet lang daarna werd hij verloofd met de gravin Golowski, die hem, zoo lang hij in Waadland verblijf hield, met veel voorkomendheid had behandeld. „Mij verootmoedigen,” schreef zij ongeveer om dezen tijd in haar dagboek, „mij onderwerpen, bidden, voorzichtig zijn, altijd hopen, altijd tot den Heer roepen, opdat Hij zich over mij in mijne diepe ellende naar Zijne groote ontferming erbarme, ziedaar waarom ik alle dagen smeek.”

Mevrouw de Tessé gaf te Schaffhausen aan hare nicht gedurende eenige dagen verlof, ten einde een afscheidsbezoek te brengen aan haar man en de familie de Salles te Constantz, van waar zij den heer de Montagu in een open berner wagentje naar Schaffhausen teruggeleidde. Tante de Tessé noodigde hem uit, de reis met zijne vrouw tot aan Neurenberg te vervolgen. Dáár gekomen, nam men afscheid. De heer de Montagu keerde naar zijne bloedverwanten terug, en zijne vrouw zette met hare tante den tocht voort. Te Erfurt hielden zij eenigen tijd stil; mevrouw de Montagu geraakte aldaar in hartelijke vriendschap met de hertogin de Bouillon, die bekend stond als de weldoenster van eene menigte arme emigranten, die zich binnen en om Erfurt bevonden. Zij werd genoemd de zwarte dame, daar zij nimmer anders dan in een eenvoudig zwart zijden kleed werd gezien. Hare vrienden, die zij alléén bezocht, en ook bij haar noodigde, behoorden tot de oudste, armste en meest verlatene onder de bannelingen, die door haar met behulp van een arme wees (van kindsbeen af door haar tot zich genomen) werden verzorgd. Onvermoeid was mevrouw de Montagu bezig met breien of naaien voor deze ongelukkigen. Onderweg reeds had zij het laatste wat zij bezat, hare kleederen en shawls tot op twee na, verkocht en van alle artikelen van weelde slechts een schaar met gouden handvat overgehouden, die als geschenk haar dierbaar was. Hier echter, bij het gezicht van deze onuitsprekelijke ellende werd ook dit laatste kleinood verkocht. De gravin de Tessé gaf van hare zijde ook zeer veel, en zoo niet alle, toch vele tranen werden gedroogd door de aangebrachte hulp dezer mensche-lievende dames.

Nauwelijks had mevrouw te Montagu gedurende eenigen tijd zich hier gelukkig gevoeld, of het gerucht werd ver-

spreid, dat Pichegru met zijn leger over Holland naar Thüringen opmarcheerde. Ieder zocht zijn heil in de vlucht. Mevrouw de Tessé haastte zich haar eerste plan ten uitvoer te brengen, en zich zoo lang in Altona te vestigen, tot dat zij een landgoed, geschikt voor haar, kon vinden om dit aan te koopen. De keuze was verre van licht. Mijnheer de Tessé en de heer Bouteloud, een der huisgenooten, reisden naar oost en west, maar telkens stuitten zij op een onoverkomelijken hinderpaal. Mevrouw de Montagu nam geen aandeel in deze besprekingen. 's Morgens bezocht zij de kleine katholieke kerk te Altona, en de bedroefde verbannen, die ook hier werden gevonden.

Onder hen bevond zich ook de vroomme echtgenoot van den president Rebours, die mevrouw de Montagu te Brussel bij gelegenheid van den dood haars kleinen Alexanders met liefde had bijgestaan. Kort vóór de hertogin de Noailles was haar man op het schavot gestorven. Mevrouw Rebours woonde te Wandsbeck en verkeerde veel met de familie van Matthias Claudius, de vorstin Gallizin en den graaf Stolberg. Mevrouw de Montagu werd door haar in dezen vroomen kring gebracht, dáár waar de liefde tot God en den Heiland alle onderscheid van geloofsbelijdenissen ophief. Tot deze kring behoorde ook de heer de Boval, voormalig bisschop van Clermont, die bij het begin der revolutie al het mogelijke had in het werk gesteld, om de breuk tusschen de Nationale vergadering en den Roomschen stoel te voorkomen. De correspondentie daarover was door bemiddeling van wijlen den hertogin de Noailles en hare dochter de Lafayette gevoerd. Mevrouw de Montagu en de haren, alsmede de bisschop waren niet weinig verheugd, toen een brief aan een derden persoon gericht, het bericht bevatte dat mevrouw de Lafayette gered was, en zich op reis naar Altona bevond. Er

was geene tijding gekomen, dat zij uit de gevangenis verlost was, want zij, de echtgenoot van den vroeger door het volk vergoodden, en thans bitter gehaatten en vervolgenden generaal, durfde zelfs den kerker niet verlaten, toen Robespierre en zijne medebewindvoerders reeds gevallen waren en daardoor voor alle gevangenen de deuren hunner kerken waren geopend.

Na het ontfangen van dit nieuws kon mevrouw de Montagu geene rust vinden. Zij ging onophoudelijk huis en tuin op en neder, tot dat, nog vroeger dan zij dacht, de geliefde zuster, met hare twee kinderen van Engeland komende, binnentrad. Snikkend vielen de zusters in elkanders armen. „Hebt gij hen nog gezien?” was de eerste vraag van mevrouw de Montagu. Eene stilzwijgende ontkenning door mevrouw de Lafayette volgde. Zij knielden te zamen neder, en vonden troost in het gebed.

Gedachtig aan hare tante onttrok zij zich aan dit eerste samenzijn. Hoeveel had deze levendige vrouw niet over de vervlogen tijd te vragen, en met welke vaardigheid deed zij dat! Wat door mevrouw de Lafayette was uitgestaan tekenende haar geheele voorkomen, dat van alle schoonheid, waardoor zij voorheen uitblonk, slechts de uitdrukking van volkomen eenswillendheid met God had behouden. Zij, nauwelijks aan de vrijheid wedergegeven, verhaalde als de meest natuurlijke zaak ter wereld, dat zij op reis naar Olmutz was, ten einde aldaar de harde kriegsgevangenschap van haar man gesamenlijk met hare dochters te deelen.

Te vergeefs beschreef mevrouw de Tessé haar het gevaar voor hare gezondheid, waaraan zij zoowel zich zelf als hare dochters ging blootstellen, en al hetgeen wat zij al in eene Duitsche gevangenis kon verwachten. Haar nicht bleef geen uur langer dan noodig was, om hare maatregelen

te nemen voor de uitrusting gedurende een wellicht veeljarig oponthoud in algeheele afgezonderdheid.

Lafayette was generaal in dienst der Nationale Vergadering geweest en had in die betrekking in het voorjaar van 1792, het leger aan de grenzen gekommandeerd. Toen de terugkeer des konings van Varennes door soortgelijke tooneelen als die te Versailles werd gevolgd, had hij in vereeniging met de burgers van geheele departementen, en inzonderheid ook met het noorderleger, waarover door hem het bevel werd gevoerd, verklaard dat op het eerste teeken hij met allen den koning ter hulp zou snellen. Het leger en de generaals betuigden in adressen hunnen diepsten afkeer; intusschen door den grooten afstand en den nabijzijnden vijand werden zij verhinderd naar Parijs op te rukken.

Met dezelfde vrijmoedigheid, waarmede Lafayette reeds vroeger zoowel het hof als den staatsraad de gevolgen eener godsdienstige onverdraagzaamheid had voorspeld, had hij ook tien jaren later de Nationale Vergadering in een eigenhandig schrijven, op den geheelen ondergang van den staat door de Jakobijnen oplettend gemaakt en daarop kwam hij binnen eenige dagen zelf te Parijs, om een zware straf te eischen voor de misdadigers van den 20sten Juni. De woede der Jakobijnen over eene zoodanige aanmatiging was ten top gestegen; de generaal werd door hen voor de conventie gedaagd. Zijne zaak werd den 20sten Juli 1792 door de Nationale Vergadering in behandeling genomen.

Hij twijfelde of er redding mogelijk was. Aan de schitterende redevoeringen zijner beide advokaten was het gelukt, dat de generaal met eene beduidende meerderheid van stemmen werd vrijgesproken.

Het was toen de 8ste Augustus, en de vreeselijke verbittering hierover, kon de uitbarsting der volkswoede niet

langer tegengaan. — Wat zij vermag, dat heeft de 10de Augustus en zijne ijsselijkheden bewezen.

Lafayette was na zijne vrij spraak slechts ontkomen, om in handen der Oostenrijksche armee te vallen. Langen tijd te Mainz krijgsgevangen, werd hij later naar Olmutz gevoerd. Zijne vrouw, die ten tijde zijner vrij spraak, op haar eerewoord gevangen was op haar slot Chavaniac werd weldra van hare kinderen verwijderd en naar Parijs gebracht, waar zij van de eene naar de andere gevangenissen werd gevoerd, zoodat zij de verschillende ellenden dezer verblijven leerde kennen. Dat zij dagelijks haar doodvonnis verwachtte, was haar, toen zij het uiteinde harer moeder en zuster had vernomen, meer eene weldaad dan wel eene verschrikking. „De gedachte, die dierbare voetstappen te volgen,” schreef zij haar zoon omstreeks dezen tijd, „heeft voor mij de bitterheid der doodstraf zoet gemaakt. Dank God, mijne kinderen, dat Hij mij bij het leven, mijn verstand en mijne krachten heeft gespaard, en laat het u niet bedroeven, dat gij niet bij mij geweest zijt. God heeft mij voor morren tegen Hem bewaard, en het duurde geruimen tijd alvorens ik den geringsten troost van menschen kon aannemen.”

Hare onuitputtelijke liefdadigheid, hare onvermoeide liefde, en hare veelsoortige hulpvaardigheid jegens zieken, zwakken en bedroefden onder de gevangenen, deden haar een engel der vertroosting aan deze plaatsen der ellende en smart zijn; velen waren de zegenwenschen voor haar, van allen die de doodstraf ondergingen. Zij beijverde zich de verschillende behoeften der zieken bij den gevangenenbewaarder en zijne vrouw ingang te doen vinden, waardoor zij menig hard woord had te verduren. Hare medegevangenen waren dikwijls in vrees, dat zij hierdoor het doodvonnis over zich

haalde; toch was het, alsof geen kwaad haar kon treffen. De vrijheid werd den 2den Februari 1795 haar teruggeschonken. Zij gebruikte die met nog ernstiger en omzichtiger bedrijvigheid. Haar zoon zond zij naar Amerika met aanbevelingsbrieven aan Washington. Vervolgens reisde zij naar de Auvergne om hare dochter af te halen en de toekomst harer oude, gebrekkelijke tante te verzekeren. Tot dit doel verkocht zij hare diamanten aan den gezant der Vereenigde Staten, om daardoor haar tot nationaal eigendom verklaard slot Chavaniac terug te koopen, en hare tante aldaar te doen wonen.

Op deze reis ondervond zij eene groote vreugde; zij ontmoette hare zuster de Grammont. Deze dame had geen geld meer, om met de post te reizen, niettemin zij verloor geen enkel oogenblik, reisde met haar man te voet eerst van Franche-Comté naar Parijs en, mevrouw de Lafayette reeds vertrokken zijnde, naar de Auvergne. Van hier keerde zij, vergezeld door mevrouw de Lafayette grootendeels te voet naar Parijs terug, waar het deze eindelijk gelukte, na den val van de mannen der Bergpartij, het vurig gewenschte paspoort te bekomen. Naar Duitschland werd haar geen afgegeven, wel naar Amerika, waardoor zij tot een omweg over Engeland werd gedwongen.

En nu was zij alzo op weg naar Weenen, en was voornemens zich aldaar aan de voeten des keizers te werpen, niet om de bevrijding van haar man af te smeeën (zij wist dat dit vergeefs zou zijn) maar om met hare dochters bij hem te mogen worden opgesloten. De dagen van samen-zijn gingen spoedig voorbij. En toch, voor mevrouw de Montagu was het, alsof zij na de afreize der geliefde zuster een nieuw leven was begonnen, sedert zij zich wederom met ééne der haren ongestoord had kunnen onderhouden. En

dit nieuwe leven werd op nieuw gevoed door de aankomst van den heer de Montagu, die van den hertog de Bouillon, zijn vroegeren generaal, het bevel ontving, zich aan te sluiten bij de royalistische expeditie, die in Engeland werd voorbereid. Mijnheer de Montagu bevond zich op weg, en dacht slechts eenige dagen in Altona te blijven, toen er plotseling tegenbevel van den hertog werd ontvangen, daar de onderneming in duigen was gevallen. Mevrouw de Tessé ontdekte alras, in den helderen oogopslag harer nicht, en dan weder in haar plotseling verbleeken, hoe vurig de wensch bij beide echtgenooten levendig was, bij elkander te mogen blijven, en mevrouw de Montagu had zoo gansch en al het hart harer tante gewonnen, dat deze werkelijk den markies uitnoodigde, bij zijne echtgenoot te blijven. Mevrouw de Montagu was bezig eene deken te vervaardigen voor den verbannen bisschop van Clermont, en terwijl zij hem deze overhandigde, zeide zij, zinspelende op het blijven van haar man: „Deze arbeid is getuige geweest van het gelukkigste oogenblik mijns levens.”

Mevrouw de Lafayette was gelukkig te Weenen aangekomen, en was daar ter wille van haar vader, die geruimen tijd gezant te Weenen was geweest, vriendelijker ontvangen dan zij verwacht had. Zoodra hare bede gehoor had gevonden spoedde zij zich, met innige blijdschap vervuld, naar Moravië, en toen de duistere muren der vesting aan den horizon opdoemden, hief zij het lofied van Tobias aan: „Geloofd zij God, die in eeuwigheid leeft, en geloofd zij Zijn koninkrijk! Want Hij kastijdt en ontfermt, Hij leidt neder in de hel, en brengt er weder uit, en daar is niemand, die Zijne hand zal ontvluchten! Jerusalem, gij heilige stad, Hij zal u kastijden over de werken uwer kinderen, en Hij zal zich weder ontfermen over de kinderen der rechtvaardigen!”

Mijnheer de Lafayette had gedurende de drie jaren zijner gevangenschap niet de geringste tijding van zijn vaderland noch van zijne familie vernomen. Hij had de schildwachten van „vreeselijke dingen” hooren spreken, maar hij was onbekend met de gevangenneming en de terechtstelling der koninklijke familie, met alles, wat sedert de wereld in beroering had gebracht. Zoo was dan voor hem de vreugde van het wederzien met veel smart vermengd.

Zijne vrouw en dochters deelden in al de ellende zijner gevangenis. Nooit mochten zij zonder wacht bijeen zijn, nooit voor het ellendige voedsel mes of vork gebruiken, alleen werden toegestaan tinnen lepels, enz. „Mijne dochters” schreef mevrouw de Lafayette, „zijn recht aardig. Gij zoudt lachen, zoo gij ze 's avonds onder de gekruiste sabels der wacht naar haar kamer zaagt gaan. De eene tot over de ooren vuurrood, de andere met trotsch en spottend gelaat. Anastasie maakt schoenen voor haar vader van een ouden jas, voor Virginie en zich zelve maakt zij kleederen, ik werk onder hare leiding.” — — —

Tegen het einde van Oktober verlieten mevrouw de Tessé en hare huisgenooten Altona, en wenschten hun verblijf te Ploen, de residentie van den hertog van Oldenburg, over te brengen. De hoofdzak was, om het geheele gezelschap in een klein, ondoelmatig huis op te nemen. Mijnheer en mevrouw de Montagu lieten hier blijken den stillen, onvermoeiden zin voor orde, die men in het huisgezin de Salles vond, terwijl alle andere huisgenooten meer hinderden, dan tot nut waren, en mevrouw de Tessé was hartelijk verheugd, dat zij haar neef had kunnen bij zich houden. Ongeveer om dezen tijd drukte menige zorg den kleinen kring. De markies de Beaune lag ziek te Brunswijk, mevrouw de Lafayette ernstig ongesteld te Olmutz. De heer de Salles te Constanx,

was in doodsnood, en liet de zijnen in diepearmoede achter, terwijl mevrouw de Montagu het langen tijd verzweeg, dat de kleine kolonie te Ploen weldra met een kind stond vermeerderd te worden. Eigen zorgen en verdriet zette zij ter zijde, spoorde haar man aan, naar zijn vader te gaan, en schreef door bemiddeling van Lord Douglas naar Engeland, om van daar in Oostenrijk op zachtere behandeling der familie de Lafayette aan te dringen. Hare zorg om de arme familie de Salles ter hulp te snellen, was de eerste aanleiding tot het plan, hetwelk later door mevrouw de Montagu ten gunste van honderden uitgewekenen in uitvoering werd gebracht.

Den 18^{den} Juli 1796 smaakte de diepbedroefde moeder weder de onuitsprekelijke vreugde, een zoon aan het hart te drukken, die den 22sten Juli, den gedenkdag aan den dood harer moeder en zuster, werd gedoopt. Zij had veel geleden en was zeer zwak. Mevrouw de Tessé had, hoewel door louter liefde en zorgvuldigheid gedreven, de ongelukkige gedachte gehad, in de kamer harer nicht te gaan slapen, en bracht nu met hare persoonlijke onervarenheid, ook nog hare welgemeende raadgevingen, geneeskundige voorschriften en drukke redeneeringen mede. Mevrouw de Montagu lette echter op hare goede bedoeling, en verdroeg voor het overige alles met geduld. „Niets verlangen, niets weigeren,” was haar trouw gevolgde grondstelling. Mevrouw de Tessé schreef brieven, om het heuchelijke nieuws naar Olmutz, Frankrijk en ook naar Genève te melden, waar de hertog de Noailles juist met de gravin Golowski in het huwelijk trad. Mevrouw de Lafayette schreef het volgende terug: „Duizend, en nog eens duizendmaal dank aan de lieve tante, die ons, armen gevangenen, de gelukkige moeder met haar beeldschoon knaapje, zoo levendig voor oogen stelt. Met groote moeite heb ik voor eenige dagen verlof ontvangen om uwe beide brieven van 14 Juni en 1 Juli te beantwoor-

den. Heden smeekte ik op nieuw, tot dat mij werd toegestaan, nog eens te schrijven; en ofschoon de majoor en de geheele wacht zich om ons verdringt, zoo kan mij dat toch niet hinderen, dat ik mij gelukkig gevoel, en u van de vreugde kan schrijven, waar wij allen vier in deelen."

De gravin de Tessé had in den loop des zomers het een uur van Ploen verwijderde landgoed Witmold aangekocht, en op nieuw vertrok de kolonie in Oktober daarheen. Witmold was bekoorlijk gelegen aan den oever van een meer. Daar waren groote stallen voor koeien, boomgaarden, hop-, vlas- en moesvelden, zoodat men bijna niets uit de stad noodig had. De heer de Tessé hield zich met de vischvangst bezig, de heer de Montagu zorgde voor wildbraad, en toen eindelijk de vriendelijke orde in het huis was gekeerd, doorgloeide een huisselijk gevoel de verbannen, die nu, hoewel in bescheiden mate, toch weder volgens oude zeden en gebruiken, de verdeling van hunnen dag konden inrichten.

De winter ging tamelijk eentonig voorbij in dit „klein-Siberië;" mevrouw de Montagu alleen kwam tijd te kort, voor alles, wat zij wenschte te doen. De flinke en gezonde min zorgde trouwelijk voor de kleine „Adriaan René Joachim Attala." Zoo nam dit kindje, zoowel van tijd als kracht der moeder, niet te veel voor zich. Reeds vroegtijdig had zij zich ten plicht gesteld, een of tweemaal per jaar eenige voorschriften en regels op te teekenen, opdat zij, volgens haar zeggen, uit iederen dag en ieder uur, haar geestelijken vooruitgang zou kunnen bemerken. „Schrijf ik mijne resultaten niet op," zoo sprak zij, „dan staan ze in mijne gedachten als een woud zonder uitweg."

De kamer van mevrouw de Montagu was reeds vroeg in orde, terwijl andere huisgenooten nog sliepen. Zoowel des zomers als in den winter ging zij naar den deel, om daar

toe te zien op de voornaamste bron van hun aller bestaan. Van de melk van 120 koeien werd alhier boter gemaakt, welke naar Hamburg werd gezonden. Zij zorgde voor reinheid in de stallen en in den hof, en mevrouw de Tessé gaf het liefste hare bevelen door bemiddeling van mevrouw de Montagu. Zij was er zeker van, dat dan alles goed werd uitgevoerd. Ook over dag gebeurde het, dat de markiezin de aantrekkelijkste lektuur, of wel hare correspondentie op zijde legde, wanneer de geringste plicht op een bepaald uur moest volvoerd worden.

Hoewel van teeder lichaamsgestel, bezocht zij toch alle armen en kranken in den omtrek, van wie zij slechts bericht ontving.

Trad de dood eenig huisgezin binnen, mevrouw de Montagu ijldede heen om met de bedroefden te weenen. Waar een vreugdevolle gebeurtenis aller harten verblijdde, daar kwam ook zij, de zoo dikwijls bedroefde om in de blijdschap te deelen. „Pauline,” zeide mevrouw de Tessé dikwijls, „gij behoort hier eigenlijk niet te huis, gij hadt zuster van barmhartigheid of wel keizerin van Rusland moeten worden, dan hadt gij een uitgestrekt veld voor uwen ijver gehad.”

Kwam de avond, en hoorde zij de gesprekken in de salon harer tante, dan was voor haar het pijnlijkste gedeelte van den dag gekomen. Zij onttrok zich evenwel nooit aan het gezelschap en tot straf voor de dikwerf ijdele redeneringen der heeren von Mun en Bouteloud, gepaard met het toestemmend gelach en de bestraffende woorden van oom en tante, bewaarde zij een diep stilzwijgen.

Zoo gingen twee zomers en twee winters voorbij, en hoe meer er een einde kwam aan de verontrustende tijdingen, zooveel te eentooniger waren de winteravonden op Witmold geworden. Het navolgende schreef mevrouw de Montagu

aan den hertog la Roche-Foucauld: „Wij hebben het hier eenzaam, en onze kring is zeer beperkt. Ver van alle gebeurtenissen, ver van de menschen, is de eene dag schier den andere gelijk en niets van buiten af doet dezen dampkring wat opfrissen. Het dient iedereen niet, zoo dicht bij elkander te zijn. Hoe meer men zich terugtrekt, en de een van den andere leeft, zooveel te grooter is het gevaar, onbewust zelfzuchtig, heerschzuchtig, kittelloorig te worden. Kleine dingen worden met een gewicht behandeld, dat alleen aan groote belangen voegt, een niets wordt een overwegend iets. Men verspeelt zijne kracht en tobt zich af, wanneer men zich immer in eene zoo kleine spil beweegt. Wij draaien hier om en over elkander, gelijk de golven der meeren.” —

Hoe zeer de stilte te Ploen en Witmold voor mevrouw de Montagu werd verzacht door haren arbeid in het vervaardigen van kleederen en kousen voor de armen, toch gevoelde zij dat, wanneer zij dacht aan de vele ongelukkige soldaten en verdreven priesters, de tallooze voormalige beambten, de vele weduwen en weezen, geen enkel mensch tot stand kon brengen wat slechts een onmerkbaar dropje in die groote zee van armoede dezer uitgewekenen kon zijn. Allengs meer kwam een plan bij haar tot rijpheid, dat zij dag aan dag in ernstig gebed voor God bracht, beproefde en overdacht. Zij nam voor, te beginnen met Holstein, eene insameling te bewerkstelligen. Maar hoe, als vreemdelinge, dit te aanvaarden? Om aan haar verzoek eenig gewicht bij te zetten, verzocht zij haren vrienden in geheel Duitschland om juiste opgaven omtrent de oogenblikkelijke gesteldheid der emigranten. De ingekomen berichten maakten haar bekend met eene hare stoutste voorstelling overtreffende ellende. Zij ontwierp daarop een smeekschrift aan alle weldenkende Duitschers.

Niet minder dan 40,000 uitgeweken Franschen moest men te hulp komen. Werd hetgeen noodig was voor ieder in het bijzonder zoo nauw mogelijk beraamd, dan was voor onderhoud alleen minstens 400 francs noodig, waardoor het totale cijfer ongeveer 16 millioenen francs uitmaakte. Menig staatsman zou met deze som verlegen hebben gestaan, doch mevrouw de Montagu hield in kinderlijk gebed aan bij Hem, die beloofd heeft ons niet te zullen begeven of verlaten.

Zij meende zich niet te bedriegen, wanneer zij veronderstelde, dat in ieder land één inwoner op de 500 één franc zou bijdragen. Volgens deze berekening liet zich van Rusland met 22 millioen inwoners, 4,400,000 francs verwachten, van Zweden 52,000 francs, van Oostenrijk 3,760,987 francs, zooveel van Spanje, zooveel van Engeland en in verhouding van ieder land. Dewijl door deze berekening de gewenschte som niet bereikt werd, nam zij aan dat de steden rijker waren, en verhoogde daar de bijdragen aanzienlijk, namelijk 1 franc op de tien inwoners. Dit maakte voor Weenen 20,000 francs, voor Moskou 15,000 francs, enz. Deze in hare oogen zeer bescheiden berekening maakte de som volledig, en verhoogde aanmerkelijk haren moed, zoodat zij eindelijk over haar plan begon te spreken. Iedereen stond verbaasd en twijfelde. Niemand durfde met haar hopen, alleen graaf Stolberg en zijne vrouw, de stille, zachtmoedige gravin Sophie, met welke zij vroeger te Wandsbeck had kennis gemaakt, en die zij nu te Witmold als eigenaars van een naburig landgoed aantrof. Met hartelijke toegenegenheid voor beiden vervuld, werd haar omgang dagelijks inniger, en toen zij met hare berekening voor den dag kwam, beijverde zich de graaf niet alleen om haar door een rijk geschenk een voorschot te geven opdat haar werk

gelukken mocht", maar hij deed meer. Hij bood zich aan, zijne hooge stelling, zijn naam en zijne betrekkingen in het noorden voor de goede zaak ten beste te geven. Hartelijk verheugd nam mevrouw de Montagu voor hare arme mede-verbannen alles aan, wat de graaf zijnerzijds wenschte te doen, en ijelde in gelukkige stemming van Eutin naar Witmold, waar mevrouw de Tessé in hare vreugde deelde.

Reeds eenige dagen later bracht de graaf haar het ontwerp van een welsprekend beroep op het Deensche volk, maar op verzoek van mevrouw de Montagu moest veel gewijzigd worden, daar volgens hare meening van haar zelve veel te veel sprake was. In gewijzigden vorm ging het adres de wijde wereld in, en spoedig werden ongeveer 7000 francs als eerstelingen ingesameld, welke onmiddellijk aan de arme uitgewekenen werden uitgereikt. Naar alle vier werelddeelen werden brieven verzonden, soms zes of tien per dag, en dikwijls was het der markiezin, wanneer een nieuwe naam haar te binnen schoot, als had zij nu het antwoord op haar veeltijds murmureerend vragen, waarom zij na hare vlucht uit het vaderland van oord tot oord had gedwaald.

Spoedig stroomden de bijdragen van alle zijden samen. Mevrouw de Tessé zeide op opgeruimden toon, dat in handen van haar nicht het kopergeld voor porto in goud weder te voorschijn kwam. Er werd tot de oprichting van een raad van toezicht besloten, bestaande uit den aartsbisschop van Reims, de bisschop van Clermont, de vorstin Gallizin, enz. en in alle groote plaatsen werden comités voor de verdeling en uitreiking gevormd. Met groote nauwgezetheid beheerde mevrouw de Montagu al het geld, dat door hare handen ging. Stroomden de giften en gaven aan de eene zijde, zoo ook vermenigvuldigden zich de beden der ongelukkigen. Van alle kanten werd zij bestormd, niet alleen

om geld en kleeding, maar ook om aanbiedingen van het een of ander, de verkoop van teekeningen, en anderen handenarbeid; de aanstelling van jonge meisjes tot onderwijzeressen, in een woord met alles wat ieder voor zich meende noodig te hebben. Hoe meer zij daardoor in de onuitsprekelijke ellende van vele duizenden een blik wierp, des te angstiger werd zij in de uitdeeling. „Mijne nicht”, zeide mevrouw de Tessé, „geeft steeds 12 sous minder, dan noodig zijn om iemand gelukkig te maken.” Zij echter wist altijd voor die 12 sous een anderen arme, wiens honger daardoor kon worden gestild.

Het werd voor haar eene gewichtige gewetensvraag, of zij hare eigen bloedverwanten, die in drukkende omstandigheden verkeerden, met deze giften en bijdragen kon en mocht ondersteunen. Daar zij daaromtrent tot geene beslissing kwam, was zij dikwijls den halven nacht bezig met naaien, om met handenarbeid voor hen iets te verdienen. Toen mevrouw de Tessé de beweegreden van dit 's nachts opblijven begon te bevroeden, bracht zij haar eens zes louis d'or als melkgeld, om daarmee een dierbaren uitgewekene wel te doen, waarop mevrouw de Montagu dadelijk bemerkte, dat zij vreesde dat de heer de Beaune in Wandsbeck geen brandhout in voorraad had, en zij besloot onmiddellijk het geld tot dit doel daarheen te zenden.

De katholieke geschiedschrijvers beweerden, dat mevrouw de Montagu de oorzaak geweest is, dat graaf Stolberg, met zijne vrouw en zuster, de gravin Katharina von Stolberg, overging tot het katholicisme. Dat een man, die het geloof zijner voorvaderen voor eene andere belijdenis verwisselt, op geen vasten grond staat, wanneer hij zich door een mensch, gezwezen nog van eene vrouw, laat overhalen, is ontwijfelbaar. In hoeverre mevrouw de Montagu betrokken

was bij dezen overgang der familie Stolberg blijke uit het volgende: Op zekeren dag was zij op Eutin, zeer ternêrgeslagen, daar zij berichten uit Olmutz ontvangen had, dië maar al te zeer voor het leven der geliefde zuster deden vreezen. Zij sprak met geestdrift over hare zusters de Lafayette en de Grammont, en las den brief van laatstgenoemde voor, behelzende het verhaal van het verscheiden harer geliefden. Zij werd verzocht, de voorlezing nog eens te herhalen. Allen barstten in tranen los, en mevrouw de Montagu, zelve door smart overstelpt, ging voor een oogenblik de kamer uit. Teruggekomen, vraagde haar de graaf of het haar niet pijnlijk aandeed, onder ketters te leven? Hij wachtte haar antwoord niet af, maar voegde er bij: Wij zijn bijna Katholieken, wij waren het zoo even geheel! Het was ons, als ging de hemel open, en als werden wij met de heilige martelaressen ten hemel binnengeleid. O, welk een godsdienst hebt gij! Welke zielen werden daardoor gevormd! welk een bron van kracht en troost!"

Wie zal het mevrouw de Montagu ten kwade duiden, dat zij, bij het hooren dezer woorden, met hartelijke vreugde werd vervuld? De voor Protestanten zoo zwakke en wankelmoedige man, verscheen aan haar, de Katholieke, als een tweeden Augustinus, toen hij vervolgde: Ach, durfden wij toch openlijk zeggen: Ik geloof; maar daartoe moeten wij eerst het geloof des harten bezitten! Dan zou ik dadelijk zeggen: „Ik behoer tot uwe kerk."

De gravinnen Stolberg en Katharina vouwden de handen en riepen luidde: „En wij ook!" en allen drie zwoeren gesamenlijk, dat vleesch en bloed hen niet zouden afhouden van den overgang, zoo spoedig als de waarheid hun volkomen duidelijk werd. Graaf Stolberg wenschte zich te doen onderwijzen door mevrouw de Montagu; beleefdelijk bedankte zij, en

wees den abt Edgeworth aan, denzelfden die den koning naar het schavot had vergezeld. Dezen noodigde daarop de graaf bij zich. Edgeworth kon niet komen; daarentegen was generaal de Lafayette geheel onverwacht door den vrede van Campo Formio uit zijne gevangenis bevrijd en met zijne familie naar Witmold vertrokken. De geestdrift zijner vrouw bracht het hare bij, om alle bedenkingen, die nog bij graaf Stolberg opkwamen, te laten varen, en door hare bemiddeling werd eene briefwisseling geopend met den bisschop van Langres en met dien van Boulogne.

De tijding der bevrijding van de gevangenen te Olmutz werd te Witmold met onbeschrijfelijke vreugde ontvangen. Toen de posthoorn hunne komst aankondigde, spoedde mevrouw de Montagu vergezeld door den ouden heer von Mun, zich ijlings in een licht bootje naar de overzijde van het meer, waar de beide zusters, vreugdetranen schreiend, elkander omarmden. De generaal de Lafayette stelde aan zijne bloedverwanten, na afloop van de eerste vroolijke begroeting, de vier gelijktijdig met hem op vrije voeten gestelde officieren voor, welke hij — zoo hard was hunne gevangenschap — in dien ganschen tijd niet éénmaal gezien had.

Vijf weken vol geluk en vreugde werden door de vrijgewordenen op Witmold doorgebracht. Den heeren, die allen niet konden gehuisvest worden, werd te Ploen een verblijf aangewezen. De beide zusters en hare dochters onttrokken zich zoo veel mogelijk aan de politieke gesprekken, die de avonden opvroolijkten en gaven integendeel hunne rijke ervaring ten beste. Mevrouw de Montagu had alles beproefd, om de vrijheid harer geliefden te bewerken. Zoowel zij, als mevrouw de Tessé hadden zich tot Washington gewend. Haar verzoek werd in het huis der lords door Lord Douglas ondersteund, en Fox sprak in het huis der gemeen-

ten voor de Lafayette. Brieven aan den koning van Pruissen en den keizer van Oostenrijk werden rechtstreeks verzonden door de markiezin, en daarenboven had zij iedere week één avond vastgesteld in vereeniging met mevrouw Rebours, freule de Lucerne en den bisschop van Clermont om van God de bevrijding hunner geliefden af te smeeën. De zichtbare verhooring van dit gebed maakte ook op de dochters van de Lafayette een diepen indruk.

Mijnheer de Lafayette ondervond nog altijd de naweën zijner gevangenschap, in zooverre hij zich noch in midden-Duitschland noch in Engeland mocht vestigen, waardoor van een terugkeer naar Frankrijk zelf geen sprake kon zijn. Niet ver van Witmold huurde hij eene kleine landhoeve. Spoedig kwam er een vroolijk en opgeruimd leven, door dat de oudste dochter in het huwelijk trad met den heer de Latour-Maubourg, die ook te Olmutz gevangen had gezeten. Bij hunne werkelijke armoede was de keuze van het bruidspaar buiten eigenbelang tot stand gekomen. De heer von Mun beweerde, dat met 30.000 francs, de geheele bezitting van den bruidegom, men alleen onder de wilden in Amerika kon trouwen en mevrouw de Tessé verzekerde, dat sedert Adam en Eva er geene meer onbaatzuchtige huwelijksvereeniging was gesloten.

Mevrouw de Montagu bevond zich in gezegende omstandigheden en het dochttertje, dat op den 9den Mei 1798 ter wereld kwam, ontving den naam van Stephanie, ter herinnering aan den eersten christen-martelaar.

De huwelijksvereeniging van het jeugdige paar stond voltrokken te worden, toen eene vriendin van mevrouw de Tessé haar een bezoek bracht. Het was de markiezin de Seneiane; zij had zich een, onder een anderen naam opgemaakt, paspoort weten te verschaffen en had de verre reis in gezelschap van een voormalig Jakobijn gemaakt; zij meende alhier eene kolonie

van ongelukkigen eenigen troost te brengen. Maar hoe stond zij versted, toen zij hier aanschouwde de voorbereidselen voor den huwelijksdag, en voor den doop, en al die vroolijke gezichten, hoewel ook menige rimpel in het gelaat getuigde van doorgestaan leed.

In het voorjaar van 1799 vestigde generaal de Lafayette zijn verblijf te Vianen, een kleine stad in ons vaderland, ten einde op het juiste oogenblik dichter bij Frankrijk te zijn. De hertogin de Noailles had een testament nagelaten, en het recht tot uitvoering dreigde, bij langere vertraging, te niet te gaan. Dientengevolge kwamen de heeren de Grammont en de Montagu met hunne echtgenooten naar Vianen, ten einde de beste middelen te beraden, op welke wijze de aan de natie verpandde goederen te verkrijgen zouden zijn. De beraadslagingen der heeren duurden lang, onderwijl de drie zusters met dank jegens God waren vervuld, die het haar vergunde elkander hier beneden terug te zien. Naar menschelijke zienswijze was er veel verlegenheid en armoede, want de hinderpalen tot terugkeer en tot handhaving hunner rechten schenen onoverkomelijk, en de armoede was zoo groot, dat zij allen dikwerf hongerig van tafel opstonden. Maar niettemin waren hunne harten vroolijk en daar de Heer tot dusver had geholpen, hadden zij vaste hoop, dat Hij ook verder zou helpen. Na het avondeten zaten de drie zusters, door koude bevangen, bij elkander in de kille kamer, want het hout strekte nauwelijks tot noodzakelijken brandstof, en ander koopen, daartoe waren zij niet in staat. Zij bleven tot diep in den nacht bijeen. Uit dezen tijd is een gebed bewaard gebleven, dat zij dikwijls gesamenlijk opzonden, in gedachtenis aan hunne zalige betrekkingen. Het eindigde met deze woorden :

„Zij gingen heen en weenden, en zaaiden edel zaad, maar

wij zullen hen wederzien, vol van vreugde en van de vruchten hunner oogst. Hallelujah! Hallelujah!

Gij liet hen door vuur en water gaan, o Heer! en eindelijk hebt gij hen in een oord der zaligheid gebracht. Hallelujah!

De bron des levens is in U, o Heer! en in Uw licht zien zij thans het licht. Hallelujah!

Gij schenkt hun, o Heer, bevrijd van alle onrust, Uwen lof te zingen in eeuwigheid. Hallelujah!

Gelijk Hananja, Misaël en Azarja in den brandenden oven den Heer prezen, zoo mogen ook de drie zusters, die nog in dit tranendal verkeerren, U prijzen te midden harer smarten."

Eindelijk kwamen er brieven uit Parijs, houdende de mededeeling, dat aan mevrouw de Lafayette de terugkeer in het vaderland was toegestaan, dewijl zij in der tijd van een paspoort voorzien vertrokken was. Zoo aanvaardde zij met mevrouw de Grammont de belangen van alle betrekkingen van wijlen de hertogin, en mevrouw de Montagu vertrok naar Witmold met een flauwe hoop, om ook misschien eenmaal naar haar eigendom te kunnen terugkeeren. Zij nam nog een kist vol kleederen voor den heer de Beaune mede, welke mevrouw de Lafayette voor hem in de Auvergne had gevonden, waarmede de van alles beroofde markies hoogst ingenomen was; daarbij bracht zij nog eene tweede kist mede, welke haar, van uit Amerika, ten dienste der uitgewekenen was toegezonden.

In Oktober 1799 kwam er eene plotselinge verandering in Frankrijk. Generaal Bonaparte keerde uit Egypte terug, landde den 9den Oktober te Fréjus kwam, den 16den te Parijs, wierp den 9den November het Directoire en den Raad der vijf honderd omver, en begroef daarmede, zoo al niet in naam, dan toch inderdaad, de Fransche republiek.

Daardoor werd voor de kolonisten te Witmold de mogelijkheid van terugkeer verlevendigd. Bonaparte deed mevrouw

de Lafayette weten, dat hij niet zou beletten, wanneer haar echtgenoot en familiebetrekkingen naar Frankrijk terugkeerden, om de erflating der hertogin te regelen. De heer en mevrouw de Montagu maakten zich, zoo spoedig eenigzins mogelijk was, na dit stilzwijgend verlof ter afreize gereed. Hun zoontje bleef achter bij tante de Tessé, de kleine Stephanie bij haar peetvader Stolberg. Zij reisden zonder papieren; in 'sGravenhage ontvingen zij van den Franschen gezant een paspoort, onder den naam van koopman Mongros en echtgenoot, en zoo kwamen zij gelukkig te Parijs.

Daar vonden zij in eene kleine arbeiderswoning, die door een vroegeren dienaar van het huis Thésau als herberg was ingericht, vele teruggekeerde uitgewekenen in diepe armoede. Zij zelve betrokken een der armste vertrekjes, en ontvingen zij of hunne buuren bezoek, dan werden van weerskanten de stoelen geleend.

Spoedig werden de heer en mevrouw de Montagu met vele anderen van de lijst der verbannenen geschrapt. Van alle kanten stroomden de arme uitgewekenen naar het beproefde vaderland samen. Bijna geene plaats was overgebleven waar men rusten kon, nergens waren middelen voorhanden, waardoor men tot een nieuw bestaan kon komen, en weder werden veler blikken gewend naar mevrouw de Montagu. Geen dag ging voorbij, dat geene beden om hulp tot haar kwamen. Ook hier was zij onvermoeid bezig, om hulp te verschaffen in dezen geheel nieuwen toestand, en de noodzakelijkheid van veel te moeten verkeerren met mannen, die aanhangers der nieuwe orde van zaken waren, viel haar ongelijk zwaarder, dan de frische en vrije uitoefening harer weldadigheid te Witmold. Dikwerf ging zij in de haar vreemd geworden vaderstad rond, uitgeput naar lichaam en ziel.

De kerken waren of verwoest of gesloten, wat haar

zeer ter harte ging, daar zij dorstte naar de gemeenschappelĳke godsvereering in des Heeren huis. Door bemiddeling eener vriendin werd haar een priester aangewezen. Mevrouw de Montagu begaf zich naar de rue des Capucins; zij werd echter met groote onverschilligheid en wantrouwen in het aangewezen huis ontfangen. Toen men vernam, dat zij door mevrouw de Durtus was gezonden, liet men haar in eene achterkamer, die tot kapel was ingericht. Onder den titel van „burger François”, werd door den priester alhier school gehouden; hij droeg nog immer burgerkleeding, welke door hem sedert de uitbarsting der revolutie niet was afgelegd, waardoor hij in staat werd gesteld, in het geheim godsdienstoefening te houden.

In ditzelfde jaar nog was de geheele kolonie Witmold naar Parijs verhuisd; Attala en Stephanie waren weder bij hunne ouders. De nalatenschap der hertogin de Noailles was toereikende, ofschoon zich nog veel in vreemde handen bevond, en nadere regeling behoefde, om een matig inkomen in de toekomst te verwachten. — Vervuld met dank jegens God verlieten de heer en mevrouw de Montagu Parijs, om het hun toebedeelde oude slot Fontenaye in bezit te nemen. Op de reize daarheen beviel de markiezin den 10den Mei 1801 van haar achtste kind. Zoo kon de reis eerst na vier weken met drie in plaats van met twee kinderen vervolgd worden. De zomer ging voorbij onder veel onrust, terugkoopen en onderhandelen, en in het najaar beproefde de heer de Montagu, een gedeelte van zijn eigendom wederom machtig te worden. Hier te Velay werden de echtgenooten in een herberg opgewacht door een ouden dokter Sauzey. De vader van den heer de Montagu had zich in der tijd genoemden dokter aangetrokken en hem geldelijke toelage voor zijne studiën verleend. Sauzey, een beminnelĳk, oud man nog van den

ouden stempel, met gepoederd hoofd, en in weerwil van zijn slecht gehoor de gevierde dokter zes uren in den omtrek, nam op zich het huis der Montagu's weder uit zijne vernedering op te heffen. Tot bereiking van dit plan had hij, op zijn oud grauw paard gezeten, meer dan zes maanden de geheele omstreek bezocht, om de tegenwoordige bezitters der verschillende heerlijkheden uit te vinden. Hij had hen zoo goed voorbereid, hetzij dat hij ze aan het ziekbed of wel aan den ploeg had aangetroffen, dat velen van hen den heer de Montagu in de herberg opwachtten en hem op de aannemelijkste voorwaarden de landgoederen ter verkoop aanboden, over welker bezit zij zich heimelijk schaamden. De heer de Montagu deed billijke voorstellen, moest echter erkennen, dat hij oogenblikkelijk zonder geldmiddelen was, en niet kon betalen. Maar de goede dokter Sauzey had aan alles gedacht en kwam op den dag van de teekening van het kontrakt, met verscheidene zakken vol geld te voorschijn; dringend hield hij bij den heer de Montagu aan, deze 6000 en nog verdere 25000 francs bij hem te mogen beleggen, en hem te laten begaan, zonder met een enkel woord te reppen, dat hij en zijne vrouw hun wijnberg, waarin hun eigenlijk bezit bestond, hadden verkocht, om den zoon van hunnen vroegeren heer zijn voorvaderlijk goed weder te doen terugnemen. Toen hier alles ten einde was gebracht, vertrok de heer de Montagu naar Clermont, waar hij echter spoedig bemerkte dat het slot Bouzolz met zijne onderhoorigheden onherroepelijk voor hem verloren was. Van daar kwamen zij in de Auvergne. Daar bezat de heer de Montagu in de hoofdstad een huis, en niet ver van daar had hij vroeger het park en het kasteel de Croque in bezit gehad. Huis, kasteel en park waren verkocht, alleen het meubilair niet. Dit was door trouwe bedienden met behulp van verwanten

en vrienden gered. Bij nacht hadden zij bedden en meubels gered, kelders ledig gedragen en alles zoo goed verborgen, dat het geringste niet ontbrak.

Een huurrijtuig bracht den markies en de markiezin naar Plauzat. Hun vroeger kasteel was verwoest; zij verzochten daarom hun intrek te mogen nemen bij mevrouw de Vilate, eene oude vriendin. Bijna alle bewoners der stad waren hun tegemoet gekomen. Men ontving de arme bannelingen, welke allen uiterlijken glans, iedere aantrekkelijkheid van rijkdom hadden verloren, met luid gejubel en hartelijke toegenegenheid. Nauwelijks konden zij door de versamelde menigte heen komen. Grijsaards op kruken kwamen naderbij, moeders hielden hunne kinderen in de hoogte, opdat zij hun „lieven landheer” konden zien. De vrouwen verdrongen zich om mevrouw de Montagu en kusten hare handen en kleederen. „Toen ik ziek was, heeft zij mij verpleegd,” sprak de eene. „Mijne brandwonden werden op het slot verbonden;” hernam een tweede. „Nog draag ik het kleed, dat zij voor mij gemaakt heeft!” riep een derde. Een ieder had weldaden ondervonden, en het geheugen des grijsaards ging terug tot de dagen van de edele moeder en grootmoeder des heeren de Montagu.

Bij zulk eene stemming der bevolking viel het den heer de Montagu zeer licht, den terugkoop zijner goederen tot stand te brengen. Niet zonder aandoening verlieten de markies en zijne vrouw deze streek om naar Parijs terug te keeren.

VIII.

De Fransche revolutie was geëindigd, de wonden door haar geslagen, begonnen te genezen en werden langzaam geheeld, de orde en regel allengs hersteld, en wie, gelijk mevrouw de Montagu te midden aller stormen, door vertrouwen op God en liefde tot God en de menschen staande gebleven was, kon nu door het terugkeerend geluk ook niet overmoedig worden. Eén plicht bleef nog te vervullen zoowel voor haar als voor hare zusters: namelijk te weten te komen waar het stoffelijk overschot harer geliefden was gebleven. Alle uitgeweken waren in betrekking tot hunne vermoorde betrekkingen in algeheele onwetendheid, dat allen ernstig greefde. Eindelijk kwam mevrouw de Montagu op het spoor, dat een arm meisje wellicht eenige opheldering kon geven. Dit was tegenwoordig geweest bij de terechtstelling van haar vader en broeder, had hunne lijken ter grafplaats vergezeld, en tegelijk met hen de haar bekende hertogin onder de rij gezien. Zij was, nadat zij de onthoofding der haren had bijgewoond, bewusteloos neergevallen; later bijkomende had zij de plaats bijna ledig gevonden en was de met bloed bevlekte doodgravers gevolgd. Te Picpus hielden zij stil.

Het was bijna nacht. Het meisje herkende het oude Augustijner klooster, en zag de groeve, waar de slachtoffers der guillotine allen werden ingeworpen. Van toen af had zij die plaats dikwijls bezocht, om aldaar te bidden.

Mevrouw de Montagu, vergezeld door mevrouw de Lafayette ging daarop den volgenden Zondag aan dit treurig oord een bezoek brengen. De offers der guillotine waren niet op een kerkhof begraven. Men had een diepen kuil gemaakt, 30 voeten lang en 30 voeten breed, waarin ongeveer 1300 lijken, menschen van allerlei stand, werden geworpen; niets verraadde dat hier Christenen waren begraven, geheel in overeenstemming met het woord van Jesaia: „Daarom opent het doodenrijk zijn balg en spert den muil op, zonder mate; en haar luister en haar overvloed, haar geschater en haar vreugdegejuich dalen daarin neder (Jes. V: 14). Hier een gedenkteeken te stichten, was de wensch der drie zusters, waarmede zij bijna uitsluitend bezig waren, en waarbij zij de hulp aanvaardden van hen, die even als zij, hunne dierbare betrekkingen aan deze plaats beweenden. Doch een enkel gedenkteeken zou niet in overeenstemming zijn geweest met de beklagenswaardige uitgestrektheid van deze plaats der droefheid. Zij besloten daarom den tuin der Augustijners en de ruïnen van het klooster aan te koopen, dezen bloedigen akker des doods met een muur te omgeven, een kerk daarop te bouwen, en daarnevens een huis, voor liefdadige doeleinden bestemd, in te richten.

De prinses van Hohenzollern had daartoe reeds pogingen in het werk gesteld, toen haar broeder, de prins van Salm-Kyrburg hierheen werd gebracht gelijk met generaal de Beauharnais, André Chenier de dichter, den door zijne zeldzame lotgevallen bekenden deutschen officier

Trenk en den abt Fénélon, die het huis voor kleine Savooiaards had gesticht. Onmiddellijk op deze groote namen volgen in de registers der guillotine die van den schoenmaker Miel, den matroos Burk, den pruikenmaker Moreau; allen lieden, die soms door een enkel woord van een hunner vijanden in het verderf werden gestort.

Dertien jaren waren noodig, om dit groote gedenkteeken onder veel zorg en moeite te voltooien; want de bloedverwanten van allen die hier rustten, waren onder alle hemelstreken verstrooid, en hadden bovendien grootendeels hun vermogen verloren. Sedert het jaar 1815 is eene schoone, groote kerk verzezen, wel eenigzins gedrukt en zwaar, maar toch aan het doel beantwoordende. De muren van het in kruisvorm gebouwde koor zijn met marmer belegd, waarop de namen der 1307 slachtoffers onder de guillotine gevallen, zijn gegrift, geheel in de volgorde, zoo als zij aangewezen zijn in het register der conventie. Nog heden ten dage wordt alhier een mis voor de dooden gelezen en in de laatste dagen van April of het begin van Mei een plechtige jaarlijksche dienst gevierd. Een gedeelte van het oude Augustijner-klooster werd weder tot nonnenklooster ingericht, en aan den anderen vleugel van het gebouw een zendingshuis gesticht, van waar ieder jaar priesters naar de verre heidenen werden uitgezonden.

Mevrouw de Montagu doorleefde in het midden van den kring harer geliefde familie, tot welke zij zich nu het liefst bepaalde, nog veel lief en leed. Hare vier kinderen groeiden op tot ware evenbeelden van vader en moeder, en het levensdoel der markiezin bestond daarin, hare kinderen op te voeden in den geest van hare nu zalige moeder. De heer de Beaune kon zich niet schikken in de nieuwe orde der dingen, en leefde te Lyon in gezelschap van een ouden

dienaar met diens vrouw. In vijf en tachtigjarigen ouderdom stierf hij aldaar in de armen van zijn zoon. Ook de heer en mevrouw de Tessé werden na eene huwelijksvereeniging van 58 jaren eene week na elkander uit dit leven weggenomen.

De dood van mevrouw de Lafayette was, vergeleken bij de smartelijke verliezen van vrienden en betrekkingen, voor mevrouw de Montagu nog de bitterste, en toch ontleende zij aan dit sterfbed „krachten des eeuwigen levens,” want hare zuster was in volkomen vrede als een door Christus verlost kind van God ten hemel ingegaan.

Mevrouw de Lafayette was nimmer de gevolgen te boven gekomen van al hetgeen zij in de gevangenissen had uitgestaan, en in November 1807 kwam er een gevaarlijke keer in haar lijden. Mevrouw de Montagu bevond zich juist bij hare zuster de Grammont, die ongesteld was, en hare verlossing verbeidde. Toch wenschte mevrouw de Grammont, dat hare zuster de Montagu onmiddellijk naar Parijs zou vertrekken. Deze trof de geliefde zuster aan buiten bewustzijn, en duidelijk bleek, dat haar krachtige wil tegen het geweld der ziekte kampte. Zoo sprak zij eens, in het midden der bitterste smarten: „Denkt aan het woord van den profeet: zegt den vroomen dat alles hun ten goede dient;” en later: „Mijn toestand verontrust u, maar mij niet.” Eens was het der stervende als werd het Paaschfeest gevierd. Mevrouw de Montagu merkte aan, dat het Kerstfeest op handen was. „Nu goed,” sprak de kranke, „dat is de tijd der begeerten. Het leven is kort, wèl hem, die voor God geleefd heeft.” Op zekeren dag meende zij dat het zondag was. „Het is heden de dag des kruises,” fluisterde mevrouw de Montagu. „Dat is waar,” hervatte de zieke; „met dien dag heb ik mij met mijn geheele hart vereenigd.”

Toen haar echtgenoot eens snikkend hare hand kuste,

sprak zij: „Het zal mijn geluk niet storen, wanneer gij hertrouwt. Het volkomen geluk is in het paradijs, maar toch op aarde kan men reeds gelukkige uren doorleven. Op een anderen keer zag zij hem in ijlende koorts aan en zeide: „Zijt gij een Christen? Van welke sekte? Ach, — ik weet, — gij zijt Fayettist.” (aanhanger van de Lafayette).

„Dat waart gij, geloof ik, ook een weinig,” antwoordde de generaal, glimlachend tusschen de tranen door.

„Ja, antwoordde zij, „ik zou mijn leven voor die sekte geven, maar vóór alles moet men toch Christen zijn. Gij bewondert Jezus Christus,” ging zij voort, „eens komt de dag, dan zult gij zijne Godheid erkennen. Zult gij dan met mij den marteldood te gemoet gaan?”

De generaal hernam, dat hij haar overal zou volgen. Toen zij weder tot zich zelve kwam, prees zij luide God, dat haar man gered was.

Zij verzocht den 20sten December, dat men haar de „gebeden voor de bedroefde zielen,” zou voorlezen. Bij de woorden: „zegt aan de verslagene harten dat zij gerust, en den gevangenen dat zij vrij en ledig kunnen heengaan”, riep de zieke uit: „Mijn hart is nog in volle verwachting, en ik hoop, dat Ge'i mij verder sterken moge. Welk een onderscheid tusschen een Christen en een ander mensch! De Christen erkent de oneindige barmhartigheid Gods, en hare bedoelingen, waardoor God niet voor ons maar in ons leeft.”

Aan den avond van dezen dag voelde zij haar einde naderen; zij kuste het kruis, hetwelk door hare zuster haar in de hand was gegeven, en begon met duidelijke stem en verhelderden blik den lofzang van Tobias aan te heffen. Toch duurde haar strijd nog tot den volgenden morgen. Nog eenmaal riep zij hare geliefden om haar bed, hield aller handen vast, tot dat zij eindelijk als een kind zacht ontsliep. „Ik

kon slechts aan het woord van David denken," schreef mevrouw de Montagu. "Ik zal in vrede te zamen nederleggen en slapen, want Gij, o Heer, alleen zult mij doen zeker wonen. (Ps. IV : 9).

Luid jammerend omringde de familie het dierbare omhulsel der zuster, die in hare handen nog het beeld hield van Hem, die de opstanding en het leven is.

Mevrouw de Montagu werd acht dagen later door een gevaarlijke zenuwkoorts getroffen. Na hare herstellingschreven de doctoren haar voor, haar verblijf voor goed buiten te vestigen, ten gevolge waarvan de heer de Montagu het tamelijk vervallene, ten tijde van Karel VI gebouwde, slot Fontenaye deed verbouwen. In den zoogenaamden heerentoren bevond zich een groot slaapvertrek, waar men de twaalf teekenen van den dierenriem op azuurblauwen grond op het plafond vond geschilderd. Het gerucht liep, dat de geesten der dooden hier in het oude gebouw omdoolden; waar is het evenwel, dat met den heer en mevrouw de Montagu slechts goede geesten hun intrek namen. Het vroegere wachtkamertje, dat later tot portierkamer gediend had, was tot school voor kleine kinderen ingericht, en tot het groote witgepleisterde vertrek hadden de armen en grijsaards in het dorp vrijen toegang, en vonden daar 's winters een warm onderkomen. Mevrouw de Montagu gaf les aan hare twee jongste dochters. Op bepaalde uren ontvingen zij onderricht in geschiedenis, aardrijkskunde en andere vakken. Van hare prilste jeugd af aan leerde zij haar, over zich de wacht houden, dagelijks bidden, en in alle omstandigheden, zelfs bij het onschuldigste spel, God voor oogen houden. Dikwerf merkte zij op dat de waarheid ons niet alleen geschonken was ter verheffing van onzen geest, maar ook om in het leven werkdadig op te treden. Zij leerde den kinderen zich zelve overwinnen, en zich

voor anderen op offeren, het goede doen, ook zonder de hoop van geprezen te worden, en zij zag het met vreugde, wanneer zij ter wille van anderen zich ontberingen getroostten.

Aan eene nicht, welke tot aan haar huwelijk na den terugkeer in het vaderland bij haar als dochter had verkeerd, schreef mevrouw de Montagu het navolgende: „Bestudeer nauwkeurig het karakter van uw man, en handel eerst, wanneer gij dienaangaande volkomen zeker zijt. Maar nog meer: bewaar, bij alle voorkomendheid, vastheid van zin, bij allen twijfel, beslissend oordeel. Vooral in het huishouden is vastheid van wil noodig. Daaraan moet gij u gewennen, anders ziet het er met de huisselijke tucht en orde slim uit. Kies, zonder te willen heerschappij voeren, krachtig en wel uwe partij. Het is veel beter op deze wijze iets minder juist te doen, dan wankelmoedig en besluiteloos het geduld van anderen op de proef te stellen; en hunne achting te verliezen; want in dit gevaar komen wij altijd, zoodra men bemerkt, dat wij niet recht weten, wat wij willen. Bevalt iets niet aan uw man, zoo laat het dan dadelijk en wel zonder morren. Dat gij daarmede een offer brengt, behoeft ge niet te verbergen, maar nog minder u daarop te beroemen. Mijd u voor alle beuzelachtig gesnap. Laat u door niets van uw hoofddoel afbrengen.”

Toen in het jaar 1812 eene groote schaarschte van levensmiddelen heerschte, werd door mevrouw de Montagu een groote keuken van het slot ingericht voor de armen, en met hare dochters deelde zij dagelijks 120 portien voedsel uit. Op een kouden winterdag van het jaar 1813 werd verhaald, dat een trein van 600 gevangenen geheel uitgeput van honger en dorst het dorp was binnengekomen. Dadelijk liet mevrouw de Montagu de poorten van het kasteel openen, en maakte alles gereed om zoowel de gevangenen als het

geleide te kunnen onder dak brengen. Het geleide had het bevel ontvangen zich niet op te houden in het dorp, en zij trokken dus voort. Een oogenblik later zag men bedienden en boeren voor het slot te paard stijgen. Anderen reden met geladen wagens weg, welke spoedig de karren der arme gevangenen op zijde kwamen. Kort daarna stegen overal vuren op, waaraan de soldaten hunne verkleumde ledematen konden verwarmen. Aan den eersten halt verdeelde men onder hen levensmiddelen; de meest behoeftigen ontvingen kleederen. In Chaume, waar zij bivakkeerden, vonden zij goede stroolegers, en de warme soep stond gereed. Men wiesch hunne wonden, en deed eene uitdeeling, bestaande in linnengoed, kleederen, kousen, schoenen, geld, zelfs tabak, uit eigen bijdragen door mevrouw de Montagu en hare dochters in allerijl voor de arme lieden bijeen gebracht.

In Lyon zag zij eens in een hospitaal zeer veel armen en ongelukkigen, die zij zoo gaarne wat meer gegeven zou hebben, dan zij wel in staat was. Vóór dat zij naar huis ging, verwachtte zij nog een kapper, die, toen hij haar het haar opmaakte en de schoonheid daarvan bewonderde, tot haar sprak: „Dat zou goud waard zijn.” — „Welnu, hoeveel zoudt ge er voor geven? hervatte mevrouw de Montagu. „Minstens 80 francs,” was het antwoord. Mevrouw de Montagu liet zich haar prachtig haar afknippen, ijde vervolgens naar het hospitaal, om het geld onder de armen uit te deelen.

Een harer bedienden was eens zeer ziek. Men vraagde hem, waarom hij zoo tegen den dood opzag. „Ach, hervatte hij, „ik zou zoo gaarne zoo lang geleefd hebben, om te gelijk met mevrouw te sterven; dan kon ik mij misschien aan haar kleed vasthouden en in den hemel komen.”

De heer en mevrouw de Montagu hadden het genoeg veel vreugde van hunne kinderen te beleven. Aan de hand van

geachte, door hunne medeburgers geliefde mannen trokken de dochters haar eigen woning binnen, en in het jaar 1815 ontvingen de ouders eene liefhebbende dochter in freule de Tourdonnet, met wie hun zoon zich in den echt had verbonden.

In het jaar 1824 verloor de hertog de Noailles zijne tweede vrouw door den dood, en hij wenschte nu „bij zijn lieven de Montagu” te mogen zijn. Zoo verhuisde hij dan wederom in vijf-en-tachtigjarigen ouderdom van Genève naar Parijs, en de zestigjarige dochter nam hare plichten als kind met liefde wederom op. Spoedig daarop werd zij ernstig ongesteld, en de ziekte nam zóó toe, dat hare betrekkingen eindelijk de hoop op haar behoud geheel en al verloren. Gedurende de ziekte zijner moeder was de zoon niet van haar bed geweken. Nauwelijks was het gevaar geweken, of hij geleidde zijne vrouw en kinderen naar St. Germain, naar het kasteel van zijn schoonvader, waar hij in het uitgestrekte park zijne voorliefde voor de jacht den ruimen teugel kon vieren. Zoo ging hij op zekeren dag, het was de 3de Juni, naar buiten, plaatste zich op een steenen bank, om juist te kunnen schieten, zijn geweer stootte tegen een tak, het schot ging af — en trof hem in den arm. In het eerst scheen de wond weinig te beduiden, spoedig echter, onder den invloed van een vreeselijk onweder, openbaarde zich plotseling koud vuur, en was alle hoop verloren. De jonge, gelukkige man ontveinsde het zich dan ook niet. Met volle bewustheid regelde hij zijne zaken, verzocht op Picpus te worden begraven, „om daar de opstanding te verbeiden”, nam getroost afscheid van vrouw en kinderen, omarmde zijn vader, verzocht hem bedaard en kalm zijne moeder op zijn dood voor te bereiden, en ontsliep weldra in den ouderdom van 28 jaren.

Ten gevolge der voortdurende zwakte van mevrouw de

Montagu had men het noodig geoordeeld voor haar de doodelijke ziekte van haren lieveling te verbergen, en noch haar man noch hare dochter gevoelde zich sterk genoeg haar deze tijding mede te deelen. Mevrouw de Grammont stelde hare zuster voor, daar ook aan haar de moed daartoe ontbrak, om den volgenden dag, Zondag Trinitatis, het heilige avondmaal te gebruiken. De ziekte stemde vreugdevol met dit plan in. De vroomste priester deed, aan den morgen van het feest, een lang en hartelijk gebed aan haar bed, en vermaande haar, nadat hij haar het heilige brood had gegeven, na te denken over het geheim des lijdens, en zich in het bijzonder zoowel de smarten als den moed van Maria recht voor te stellen, toen haar zoon aan het kruis hing. De arme moeder verstond, wat hij zeggen wilde. Geen woord kwam over hare lippen, geen traan uit haar oog. Steeds meer perste zij de gevouwen handen te zamen en drukte die op haar hart. Haar man geleidde, in stilte weenende, de bedroefde jeugdige weduwe en de drie kinderen van haar zoon naar binnen en deelde zijne vrouw mede, dat Attala in den Heer was ontslapen. Toen eindelijk braken hare tranen los, en zij riep uit: „Ik zwijg, o Heer, omdat het naar Uw wil is geschied, maar houd op mij te kastijden, opdat ik niet bezwijk onder mijn kruis!” Zij brak af, en bleef in stil gebed verzonken.

De geheele familie trok naar Fontenaye. Mevrouw de Montagu leefde, toen zij het bed weder kon verlaten, bijna uitsluitend ter verpleging haars vaders, wiens krachten naar ziel en lichaam ras afnamen. Liefst sliep hij geleund tegen den schouder van zijn kind, en zoo zat de trouwe dochter dikwerf uren lang zonder zich te verroeren; terwijl in die stille oogenblikken haar afgeloopen leven in verwonderlijke helderheid haar duidelijk werd. In welk licht zij de dingen aanschouwde, zeggen ons de woorden eens

briefs aan hare vriendin Roverea: „Laat ons door niets worden nedergeworpen; houden wij ons voor alles gereed. Iederen morgen bij mijn ontwaken denk ik aan de stervensure mijns zoons, en immer herhaal ik dan de woorden in het gebed: Alles is Uwe, Heer, alles komt van U, daarom zal ook alles U gewijd, U geheilgd worden. Mijne kracht komt dan weder in mij, ik stort mijn hart voor God uit, kom tot Hem met alle nooden, en allengs boeit het leven mij weder, en ik ben op nieuw in staat mij meer met anderen dan met mij zelve bezig te houden.”

Tien jaren daarna stierf haar man, met wien zij in lief en leed één hart en ééne ziele was geweest. Nog eene laatste kus drukte zij op zijne bleeke lippen, en sprak: „Spoedig volg ik u!” Eenigen tijd later overleed ook generaal de Lafayette, en spoedig daarop werd de rij der familiegraven van de Noailles te Picpus nog vermeerderd, door Romagère, den edelen schoonzoon van mevrouw de Montagu, die ten gevolge van een onvoorzien toeval bezweek. Bij het ontvangen van dit bericht spoedde zich gravin Sophie von Stolberg naar hare veel beproefde vriendin te Parijs. Ook zij was weduwe en had vele harer geliefden verloren. De omgeving der vrouwen was zeer gewijzigd, zij beiden echter waren zich gelijk gebleven. Vooral mevrouw de Montagu werd door hare Deutsche vriendin teruggevonden, juist zoo als zij te Witmold geweest was. Zelfs hare donkere haren waren nog bijna dezelfde gebleven, haar vurige geest, hare warme, innige liefde voor alle bedrukten, dezelfde onvermoeide bedrijvigheid in het breien van wollen sokken en in het vervaardigen van kleederen voor arme lieden.

Na een verblijf van vier weken nam mevrouw von Stolberg afscheid. „Tot weêrziens voor Gods troon,” was het laatste woord der vriendinnen.

In den zomer van 1838 deed mevrouw de Montagu nog eene reis, ten einde een bezoek te brengen aan hare dochter Anna, die met den graaf de Parc was in het huwelijk getreden. Zij keerde lijdend huiswaarts, kwam nog eens weder op de been, totdat zij in Januari 1839 op nieuw instortte. Haar dochters spoedden zich naar haar ziekbed. Eene heilige vreugde schitterde in het oog der stervende, toen zij de voetstappen harer geliefden hoorde. Zij verzocht haren kinderen zich met haar in de bedde te vereenigen: Uw wil geschiede! Den 28sten versamelden zich al hare betrekkingen om haar bed, en gaf zij ieder een laatste woord van zegen. Sedert het jaar 1807 droeg zij een ring, die door hare zuster de Lafayette in de laatste ure van haar leven haar was geschonken. Nu deed zij den ring aan den vinger van hare dochter Stephanie. Zij was nog in staat 's morgens de gebeden harer geliefden te volgen, en ontsiep eindelijk aan den morgen van den 29sten Januari, in den ouderdom van 73 jaren, vergezeld door de tranen en gebeden harer kinderen.

Den dood vernielt Hij gansch en al, en de Heer Heere wischt de tranen af van alle aangezichten, en den smaad Zijns volks doet Hij verre weg, van over heel het aardrijk; want de Heer heeft het gesproken!

Jesaia XXV: 8.

N A S C H R I F T.

Wij gelooven het lezend publiek geen ondienst te doen, wanneer wij de opmerkzaamheid vestigen op twee historische stukken, die in het verband van dit verhaal, ter kenschetsing der beide vorstelijke echtgenooten, alle belangstelling verdienen.

Het vroegere kerkhof de la Madeleine, aan het noordelijke uiteinde van de rue de la Madeleine, te Parijs, diende in 1793 tot begraafplaats voor het koninklijk paar. Toen men hunne asch in 1815 naar St. Denis overbracht, deed Lodewijk XVIII op dezen plek de Chapelle expiatoire verrijzen. Boven den ingang staan deze woorden: „Koning Lodewijk XVIII heeft dit gedenkteeken gesticht ter vereering der plaats, waar het stoffelijk omhulsel van koning Lodewijk XVI en koningin Marie Antoinette (den 21sten Januari 1815 naar den koninklijken grafkelder te St. Denis overgebracht) gedurende 21 jaren heeft gerust. De voltooiing van dit gedenkteeken vond plaats in het tweede jaar

der regeering van koning Karel X, het jaar onzes Heeren 1826."

De kapel is gebouwd in den vorm van een kruis, en overdekt door een koepel. Men vindt er twee marmergroepen: links, de koningin, ondersteund door den godsdienst, voorgesteld door mevrouw Elisabeth, zuster des konings, in 1794 onthoofd. Deze groep, het werk van den beeldhouwer Cortot, heeft als inschrift den volgende brief, geschreven door de koningin aan mevrouw Elisabeth, den 16den Oktober 1793.

"Voor de laatste maal schrijf ik aan u, lieve zuster! zoo even ben ik veroordeeld, niet tot een schandelijken dood, die toch past alleen voor schuldigen, maar om met uw broeder hereenigd te worden. Even onschuldig als hij was, zoo hoop ik ook in mijne laatste oogenblikken dezelfde standvastigheid en kalmte te bewaren. Ik ben gerust zoo als iedereen, wien het geweten niets verwijt. Diep smart het mij, dat ik mijne arme kinderen ga verlaten; gij weet, voor hen en voor u, mijne goede, lieve zuster, heb ik geleefd, voor u, die alles hebt opgeofferd, om bij ons te zijn. In welke omstandigheden laat ik u achter! Door den pleitbezorger heb ik vernomen, dat mijne dochter van u gescheiden is. Helaas! ik durf het arme kind niet schrijven; zij zou mijn brief toch niet ontvangen. Ik weet zelfs niet of deze letteren u zullen bereiken. Ontfang voor beide kinderen mijn zegen; eens kome de dag, waarop zij, grooter geworden, zich van harte in uwe teedere zorgen mogen verheugen.

Mogen zij beiden zich gedurig herinneren al hetgeen ik onophoudelijk hun heb ingescherpt, dat zoowel het beginsel als de nauwkeurige vervulling van den plicht den grondslag van

het leven uitmaakt; dat mijne dochter erkenne, dat zij op haren leeftijd altijd haren broeder moet ter zijde staan door hare grootere ervaring en hartelijke toegenegenheid; dat mijn zoon, op zijne beurt, aan zijne zuster zijne nauwlettende zorgen en raadgevingen ten beste geve. In één woord: mogen zij beiden gevoelen, dat, in welke levensomstandigheid zij zich ook bevinden, zij alleen door hunne onderlinge liefde kunnen gelukkig zijn; laat hen ons tot hun voorbeeld stellen. Hoeveel troost is niet, te midden van alle onze onheilen, door onze vereenigde liefde in onze harten uitgestort! En in het geluk geniet men dubbel, indien een vriend er in deelt; en wáár een hartelijker, inniger vriend te vinden, dan in zijne eigene familie? Dat mijn zoon nimmer de laatste woorden van zijn vader vergeete, die ik hem nadrukkelijk in herinnering breng: Dat hij nimmer trachte onzen dood te wreken!

Over ééne zaak, die mij zwaar op het hart ligt, heb ik nog iets te zeggen. Ik weet hoeveel smart dit kind u moet berokkend hebben; vergeef het, lieve zuster! denk hoe jong hij is, en hoe gemakkelijk het is een kind te laten zeggen wat men wil, hoewel hij er niets van begrijpt. Eens zal de dag komen, ik hoop het, dat hij beter de waarde van uwe goedheid en opofferende liefde, die gij voor beiden ten beste geeft, zal waardeeren.

Er blijft mij nu nog over, mijne laatste gedachten aan u mede te deelen. Reeds van af het begin van het proces had ik ze u willen melden, maar behalve nog dat men mij niet toeliet te schrijven, is de loop van het rechtsgeding zoo snel voortgegaan, dat waarlijk de tijd mij is ontsnapt.

Ik sterf in den Katholieken, Apostolischen en Roomschen godsdienst mijner vaderen, waarin ik ben opgevoed, en dien ik altijd heb beleden; geen geestelijken troost te wachten heb-

bende, ook niet wetende of er nog priesters van onzen godsdienst bestaan, terwijl toch de plaats waar ik mij bevind hen te veel zou blootstellen, indien zij het waagden hier binnen te komen.

Aan God vraag ik in oprechtheid vergeving voor alle misslagen, die ik van af mijne geboorte mocht hebben begaan. Ik vertrouw, dat Hij, in Zijne goedertierenheid, mijne laatste wenschen zal willen aannemen, alsmede, waar ik reeds herhaaldelijk om heb gesmeekt, dat Hij mijne ziel in Zijne barmhartigheid en genade moge ontvangen.

Aan allen, die ik ken, vraag ik vergeving, ook aan u, lieve zuster, in het bijzonder. Vergeef mij al hetgeen waardoor ik, zonder het te willen, u hebt bemoeielijkt; ik vergeef aan mijne vijanden al het kwade, dat zij mij vergolden hebben. Aan alle familieleden roep ik mijn vaarwel toe. Ik had vrienden; het denkbeeld van hen voor eeuwig te worden gescheiden, en daarbij te weten al hunne nooden en ellenden, maakt een der bitterste grieven uit, die mij tot in den dood vergezellen; laat hen ten minste weten, dat ik tot in het laatste oogenblik aan hen gedacht heb. Vaarwel, teeder geliefde zuster, moge deze brief u bereiken! Denk altijd aan mij, ik omhels u in gedachten, als ook die arme, lieve kinderen. Mijn God! mijn hart breekt wanneer ik denk hen voor altijd te moeten verlaten! Vaarwel, vaarwel! Van nu af ga ik mij toewijden aan mijne geestelijke plichten. Daar ik in mijne handelingen niet vrij ben, zal men mij een priester aanwijzen en opdringen; maar ik protesteer nu reeds, dat ik hem geen woord zal zeggen en dat ik hem als een mij vreemd persoon zal behandelen.

MARIE ANTOINETTE.

De groep rechts, door Bosio gebeeldhouwd, stelt voor den koning, en den engel, die hem roept met deze woorden: „Zoon van den heiligen Lodewijk, vaar op ten hemel!” Daaronder vindt men het testament des konings, gedateerd 25 December 1792.

In den naam der Heilige Drievuldigheid, des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes. Heden, vijf en twintig December zeventien honderd twee en negentig. Ik, Lodewijk, de XVI van dien naam, koning van Frankrijk, meer dan vier maanden met mijne familie in den toren van de Temple te Parijs opgesloten, en dat wel door hen, die mijne onderdanen waren; beroofd van alle mogelijke kommunikatiën, zelfs van alle mededeelingen omtrent mijne familie sedert den elfden dezer maand; bovendien nog gewikkeld in een proces, waarvan de uitkomst moeilijk is vooruit te zien, om reden de bruisende hartstochten der menschen; God alleen hebbende tot getuige van mijne gedachten, en tot wien alléén ik mij kan wenden; — in Zijne tegenwoordigheid verklaar ik mijn lasten wil.

Ik beveel mijne ziel aan God, mijn Schepper. Ik bid Hem, mij in Zijne barmhartigheid op te nemen, en mij niet te oordeelen naar mijne verdiensten, maar naar die van onzen Heer Jezus Christus, die zich aan God Zijnen Vader als offer heeft toegewijd, en dat voor ons menschen, hoe onwaardig wij deze genade ook mochten zijn, en ik in de eerste plaats.

Ik sterf in den schoot onzer heilige, Katholieke, Apostolische en Roomsche kerk, die hare macht, door eene onafgebroken reeks van opvolgers aan Petrus ontleent, die zelf deze waardigheid van Jezus Christus ontving. Ik geloof zekerlijk en belijd alles wat door de kerk in hare symbolen en bevelen, sacramenten en mysteriën wordt te kennen gegeven, en dat

wel zoo als de kerk die onderwijst en immer onderwezen heeft. Nimmer heb ik mij aangematigd rechter te zijn in het verschil over verscheidene leerstukken, die de kerk van Jezus Christus verontrusten en van één scheuren; maar ik heb mij altijd gehouden, en zal mij gedragen, indien God mij het leven spaart, naar de beslissing, die door de geestelijke opperhoofden, welke ten innigste verknocht zijn aan de heilige katholieke kerk, wordt gegeven en zal gegeven worden overeenkomstig de tucht der kerk sedert den tijd van Jezus Christus in gebruik. Van heeler harte heb ik deernis met onze broeders die dwalen; ik vermeet mij echter niet hen te oordeelen, en ik heb hen niet minder lief in Jezus Christus, zoo als dan ook de christelijke liefde ons daartoe opwekt.

Ik bid God mij al mijne zonden te vergeven. Ik heb getracht naar een nauwkeurig onderzoek, ten einde in Zijne hooge tegenwoordigheid die te verfoeien en mij te vernederen. Daar ik beroofd ben van een Katholiek priester, zoo bid ik God de belijdenis te willen aanvaarden, die ik voor Hem heb uitgestort, en daar benevens het ernstige berouw, mijn naam te hebben gesteld (hoewel het tegen mijn wil zou zijn geweest) onder stukken, die tegen de tucht en het geloof der Katholieke kerk, waar ik oprechtelijk en van harte mede verbonden ben, konden strekken. Ik bid God, mijn vaste besluit te willen aannemen, om zoo mij het leven wordt gespaard mij te bedienen van een Katholiek priester, ten einde aan hem mijne zonden te belijden en het sakrament der boete te ontvangen.

Ik bid allen, die door mij, hoewel mij onbekend, zich mochten gekrenkt gevoelen (want bij mijn weten herinner ik mij niet iemand beleedigd te hebben), of wel allen, die ik tot slecht voorbeeld of aanstoot heb verstrekt; mij het kwade te willen vergeven, dat zij mochten meenen, dat ik hun berokkend heb.

Ik bid voor allen, wier christelijke sympathie zich vereenigt met mijne gebeden, ten einde de vergeving mijner zonden van God te verwerven.

Van ganscher harte vergeef ik allen, die zich als mijne vijanden hebben doen kennen, zonder dat ik hun daartoe eenige aanleiding heb gegeven, en ik bid God hun vergiffenis te schenken, alsmede aan allen, die door een overdreven, of kwalijk begrepen ijver, mij veel kwaad hebben gedaan.

Aan God beveel ik mijne vrouw, kinderen, broeders, zusters, en verder allen, die door bloedverwantschap, of welke wijze dan ook, aan mij zijn verbonden. In het bijzonder bid ik God in genade neder te zien op mijne vrouw, kinderen en zuster, die reeds zoo lang met mij hebben geleden, hen te ondersteunen door Zijne barmhartigheid, zoo ik hun mocht ontvallen, en zoo lang zij deze vergankelijke wereld bewonen.

Ik beveel mijne kinderen aan mijne vrouw. Nooit heb ik aan hare moederlijke teederheid getwijfeld; moge zij beiden vormen tot goede Christenen en eerlijke menschen, hun leeren de grootheid dezer wereld (indien zij daartoe mochten worden veroordeeld) te beschouwen als gevaarlijke en tijdelijke goederen, en den blik te richten op den eenigen zekeren en duurzamen roem der eeuwigheid. Ik verzoek mijne zuster, dat zij mijne kinderen verder met liefde en hartelijkheid blijve behandelen, en in de plaats van de moeder trede, indien zij het ongeluk hadden de hunne te verliezen.

Ik verzoek mijne vrouw, om mij al het kwaad en het verdriet, dat ik haar in den loop van ons huwelijk mocht hebben aangedaan, te vergeven, gelijk zij van haren kant verzekerd kan zijn, dat geen wrok in mijn hart leeft, indien zij geloofde zich iets te moeten verwijten.

Met aandrang druk ik mijnen kinderen op het hart, dat

zij, vóór alles in Gods wegen wandelende, ook altijd met elkander vereenigd blijven, onderworpen en gehoorzaam aan hunne moeder, haar dankbaarheid bewijzen voor alle zorgen en moeiten, die zij van mijne vrouw, ook ter gedachtenis aan mij, ontvangen. Ik verzoek hun mijne zuster als eene tweede moeder te beschouwen.

Ik herinner aan mijn zoon, zoo hij het ongeluk mocht hebben koning te worden, om gedachtig te zijn, dat hij zich geheel aan het geluk zijner medeburgers moet toewijden, allen haat en alle gedachte aan vergelding moet vergeten, vooral alles wat op onze ongelukken en ellenden betrekking heeft; dat hij zijn volk dan alleen gelukkig kan maken, wanneer hij volgens de wetten regeert; maar ook aan de andere zijde, dat een koning die wetten alleen kan doen eerbiedigen, en het goede dat in zijn hart is kan ten uitvoer brengen, wanneer hij de noodige beslistheid bezit; zoo niet, zoo zal hij in zijne daden gebonden zijn, en, geen eerbied inboezemende, eer tot nadeel dan tot nut verstrekken. Ik wensch dat mijn zoon zorg drage voor allen, die zich aan mij gehecht gevoelen, zooveel de omstandigheden, waarin hij zich bevindt, hem daartoe in staat stellen; dat hij zich herinnere de heilige schuld, die op mij rust, jegens de kinderen of bloedverwanten van hen, die om mijnentwille zich in gevaar hebben gesteld, of wel ongelukkig zijn geworden. Ik weet dat er verscheidene zijn, die zich jegens mij niet hebben gedragen zoo als het behoorde, ja, die zelfs ondankbaar zijn geweest, maar ik vergeef hun (dikwijls in oogenblikken van onrust en bekommering is men geen meester van zich zelven) en ik verzoek mijn zoon, om, zoo hij de gelegenheid vindt, slechts aan hun ongeluk te denken.

Ik zou gaarne wenschen hier mijne erkentelijkheid te betoonen aan allen, die waarlijk en belangeloos zich aan

mij geheel
door de
zelve of
weldaden
hechtheid
wezen; aa
woordige
eenig kwa
drukte, m
door alle
personen v
van het v
niet opze
en Hue,
dit treuri
verwachte
Ik bevee
al den tij
verheven.
ik verzo
te stellen
kleinighe

Ik ve
mij bewa
die zij g
en mede
hun bin

Ik ve
Desèze, r

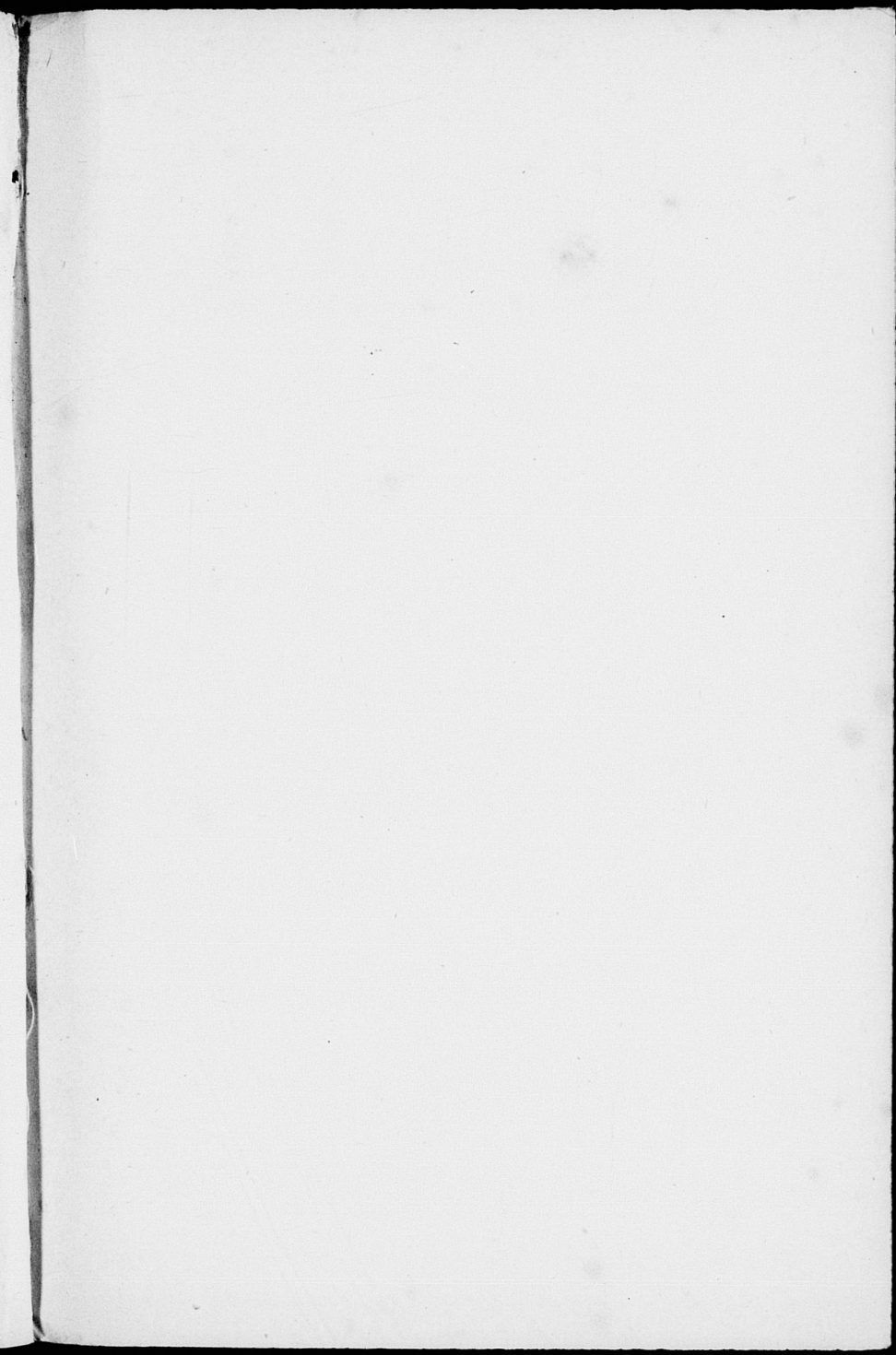
cht gevoelen. Aan de eene zijde levendig getroffen
 ondankbaarheid en terughouding van hen, die
 wier bloedverwanten of vrienden door mij met
 zijn overladen, troost mij daarentegen de ge-
 en belangstelling, die door velen mij is be-
 aan hen allen mijn hartelijken dank. In de tegen-
 gesteldheid der zaken zou ik vreezen hen aan
 aad bloot te stellen, indien ik mij duidelijker uit-
 maar in het bijzonder beveel ik mijn zoon, om
 e mogelijke middelen en uitvorsching de bedoelde
 uit te vinden. Ik zou echter meenen de gevoelens
 volk in verdenking te brengen, indien ik mijn zoon
 ettelijk de namen noemde der heeren de Chamilly
 die, door ware liefde gedreven, zich met mij in
 ig verblijf hebben opgesloten, en die niets anders
 en dan er de ongelukkige slachtoffers van te zijn.
 el ook Clery bij hem aan, wiens zorgen gedurende
 jd, dien hij bij mij doorbracht, boven mijn lof zijn
 . Hij toch is tot het laatste bij mij gebleven, en
 ek de heeren der Commune *) aan hem ter hand
 a mijne kleederen, boeken, horloge, beurs en andere
 den, gedeponneerd bij de Commune.

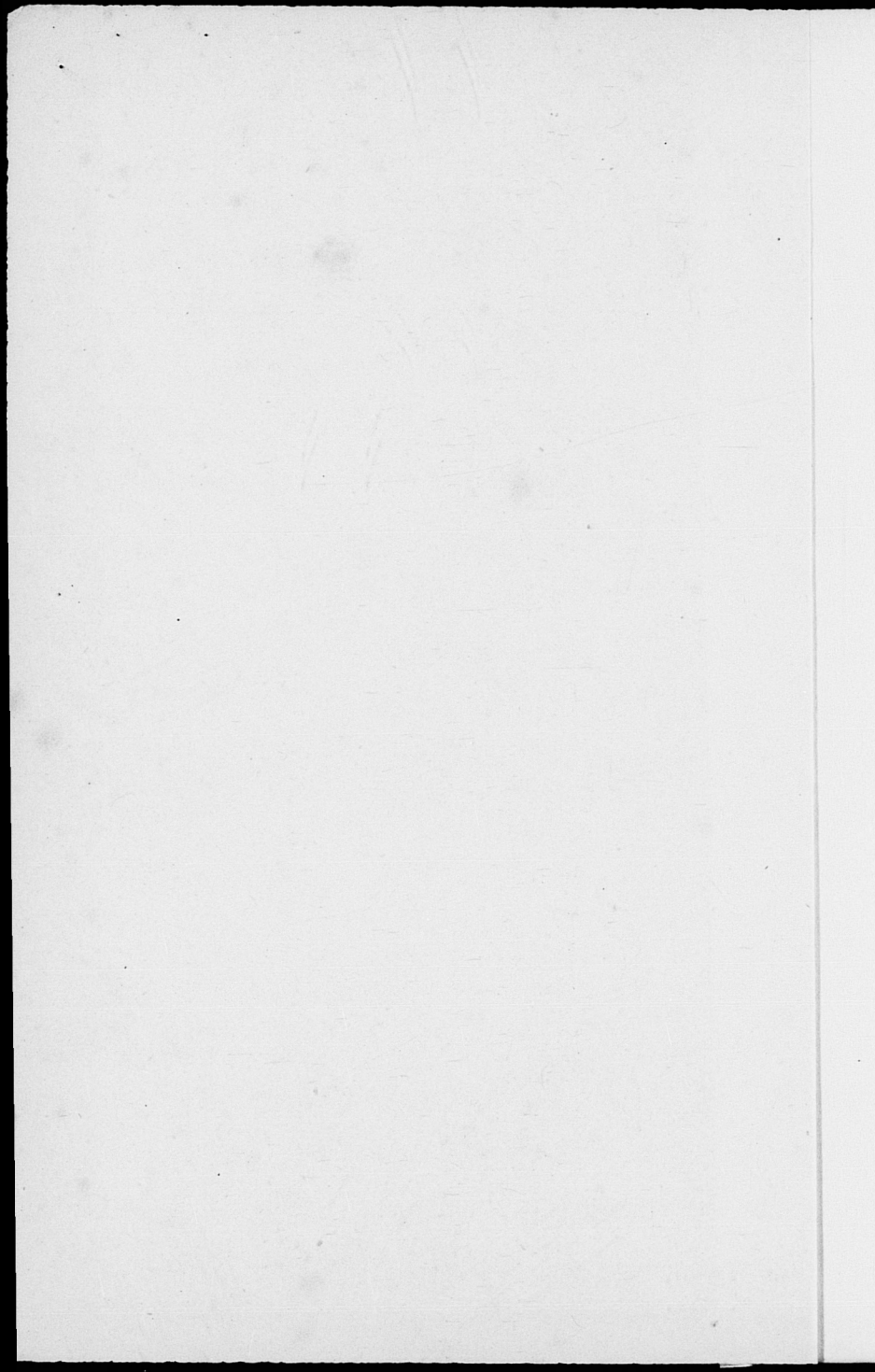
ergeef nogmaals van ganscher harte aan allen, die
 akten, hunne slechte behandeling en alle plagerijen,
 eloooven mij te hebben aangedaan. Eenige gevoelvolle
 elijdende harten heb ik aangetroffen; mogen zij in
 enste vrede genieten, volgens hunne wijze van denken.
 erzoek den heeren de Malesherbes, Tronchet en
 mijne dankbetuigingen te willen aanvaarden voor al

hunne zorgen en moeiten, die zij voor mij hebben in het werk gesteld.

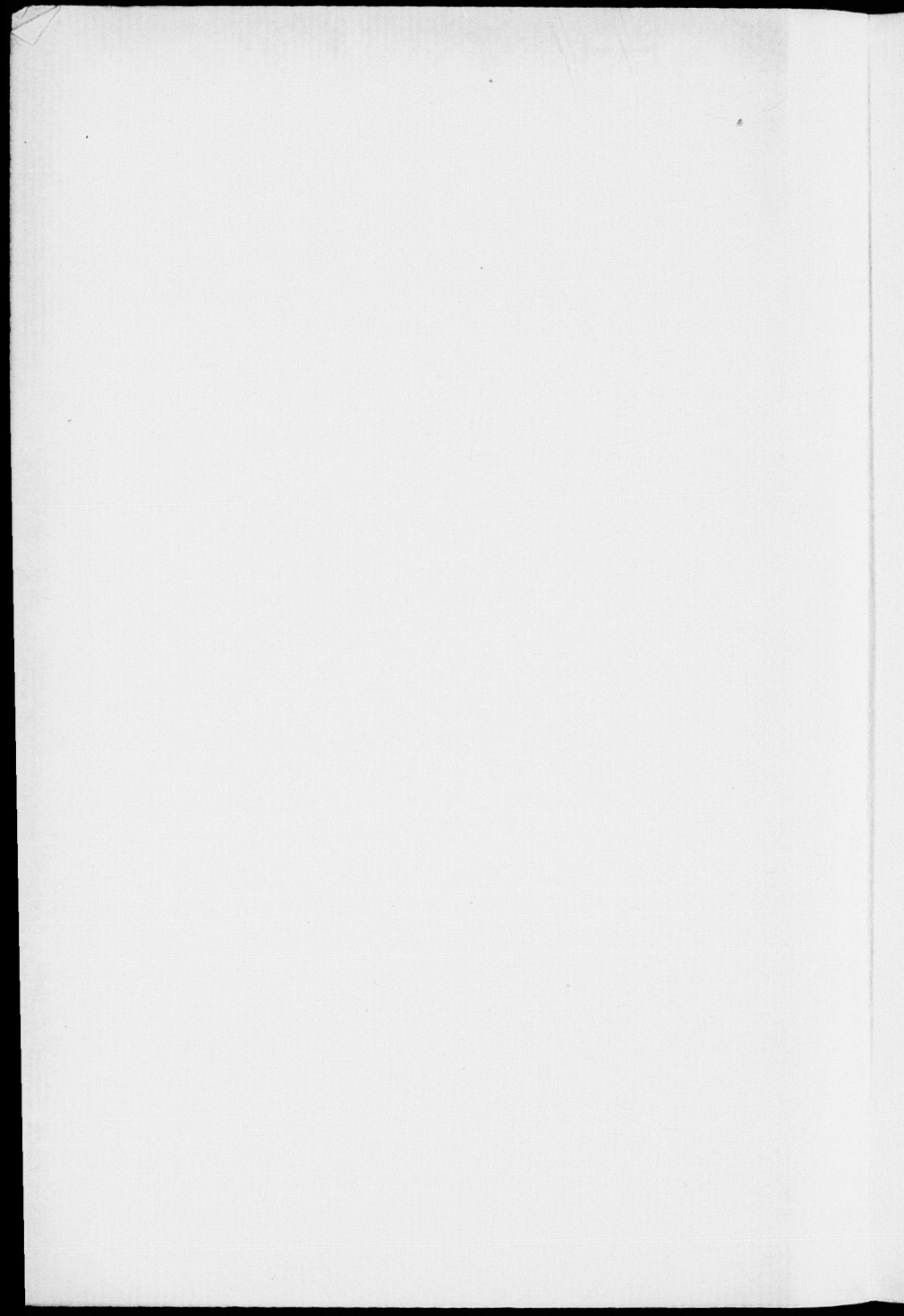
Ik eindig, en verklaar voor God, in wiens tegenwoordigheid ik weldra zal verschijnen, dat ik mij niet schuldig ken aan eene der misdaden, waarvan ik word beticht.

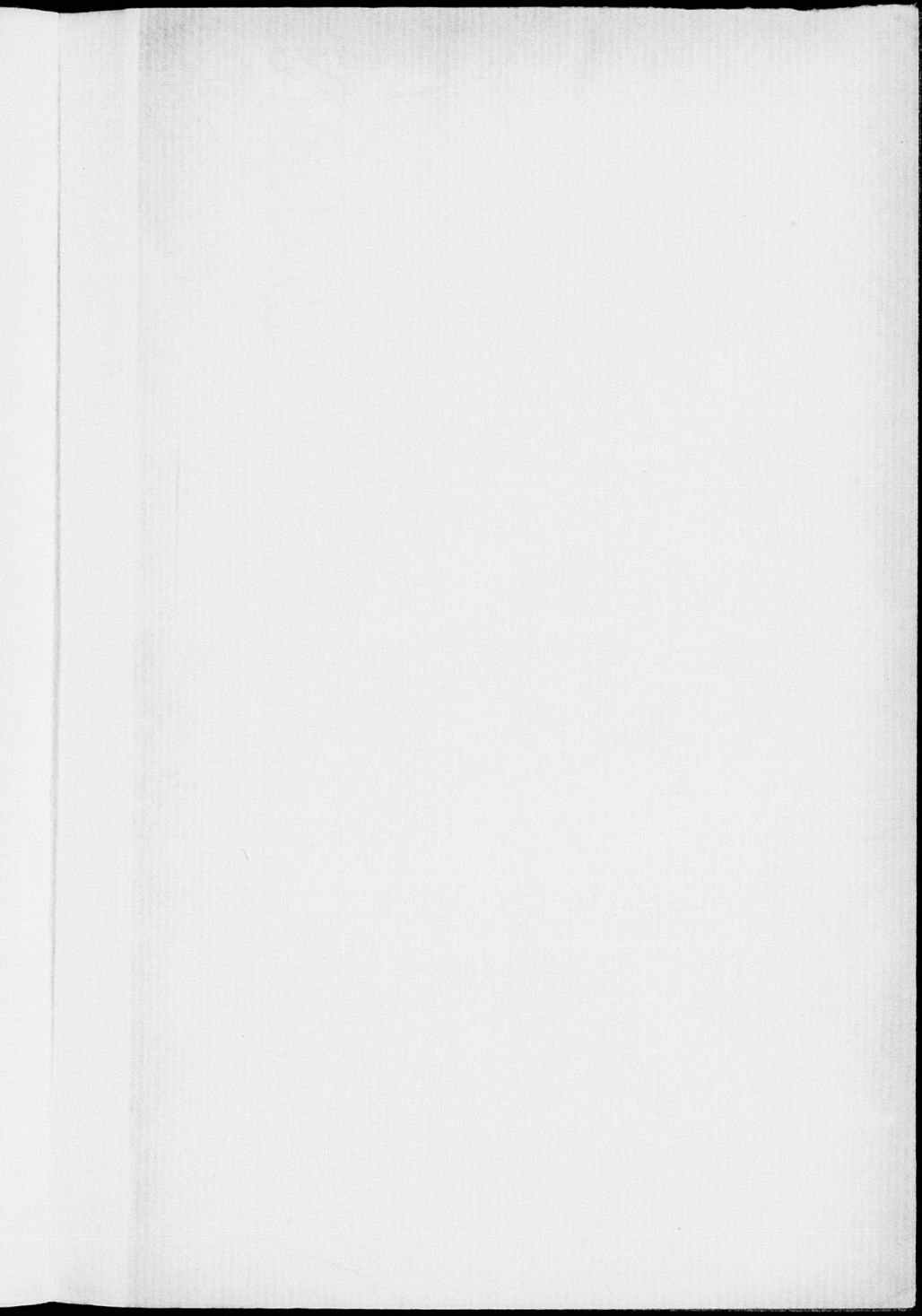
LODEWIJK.

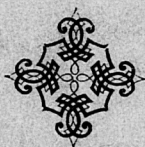

Gedrukt bij M. J. Portielje.

